

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Гордана М. Митровић

ГРАДИТЕЉСТВО БАЊА СРБИЈЕ
– 19. И ПРВА ПОЛОВИНА 20. ВЕКА

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

БЕОГРАД, 2015.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ARCHITECTURE

Gordana M. Mitrović

ARCHITECTURE IN THE SPAS OF
SERBIA
– THE 19th AND THE FIRST HALF OF
THE 20th CENTURY

DOCTORAL THESIS

BELGRADE, 2015

Чланови комисије:

Председник:

др Александар Игњатовић, дипл.инж.арх.
ванредни професор Архитектонског факултета Универзитета у Београду

Ментор:

др Мирјана Ротер-Благојевић, дипл.инж.арх.
ванредни професор Архитектонског факултета Универзитета у Београду

Члан:

др Александар Кадијевић, дипл. историчар уметности
редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду

Датум одбране

докторске дисертације: _____

Београд

ГРАДИТЕЉСТВО БАЊА СРБИЈЕ – 19. И ПРВА ПОЛОВИНА 20. ВЕКА

Резиме

Полазни циљ овог рада је истраживање природних, историјских и културних предуслова за настанак, развој и обликовање градитељства у бањама Србије у периоду од 1830. до 1940. године. Добијени резултати омогућавају одређивање узајамних веза и утицаја историјских, друштвених, социјалних и културних прилика и модернизацијских процеса у држави на ово градитељство. Сагледавање развоја и изградње, расветљава улоге државе и државних установа, организованих група заинтересованих грађана и приватних наручилаца у овом процесу, као и доприносе појединих градитеља на обликовне карактеристике бањских комплекса и грађевина.

Бањска и климатска лечилишта и места за одмор и опоравак јесу насеља настајала на просторима са посебним природним условима и са јасно конципираним садржајима. После обимних испитивања природних ресурса држава је од тридесетих година 19. века почела да ствара правни оквир од значаја за уређење, изградњу и унапређење бања, спроводи његове одредбе и утиче на главне смернице развоја градитељства. У 19. и првој половини 20. века службеници министарства у области градитељства били су значајни и угледни градитељи, талентоване архитекте различитих генерација, посебног стилског и уметничког израза. На основу доступних извора, грађе и материјала са теренских истраживања расветљени су радови мање познатих архитеката, као и до сада непозната остварења значајних српских архитеката. У креирању стилских токова у бањском градитељству значајну улогу имали су захтеви приватних наручилаца и лекара, те су и они предмет анализа. Поред тога, утврђени су и облици преношења елемената градитељства средњоевропских бања у Србију, током процеса европеизације и модернизације, који је пратила убрзана индустријализација, урбанизација и развој саобраћаја. То је донело нове облике и правила друштвеног живота и нове моделе понашања грађанства.

Како градитељство бања Србије до сада није било предмет посебног, свеобухватнијег и детаљнијег истраживања, овај рад доноси научно аргументовано тумачење његовог настанка и развоја, издваја најзначајније

грађевине и вредности, како би се оценило њихово место у укупном градитељству посматраног периода.

На основу спроведеног истраживања, проучавања, валоризације и историографске анализе градитељства омогућава се утврђивање смерница даљег развоја и коришћења бањског градитељства са становишта заштите културног и природног наслеђа и одрживог развоја. Овај рад треба да буде подстицај и полазиште другим научним областима за утврђивање праваца развоја и усмеравање активности ка бољем коришћењу природних посебности и градитељства бања као економског потенцијала.

Кључне речи: бање, градитељство, градитељи, модернизацијски процеси, обликовање, здравствена култура, лекари.

Научна област:

Грађевинско – урбанистичке науке

Ужа научна област:

Историја, теорија и естетика архитектуре и визуелних уметности и обнова градитељског наслеђа

УДК број: 711.455(497.11)"18/19"(043.3)

ARCHITECTURE IN THE SPAS OF SERBIA – THE 19th AND THE FIRST HALF OF THE 20th CENTURY

Summary

The starting goal of the paper is the research on the natural, historical and cultural preconditions for the origins, development and shaping the Serbian spa architecture in the period from 1830 to 1940. The obtained results clear the path for determining the basic reciprocal connections and influences of historical, social and cultural circumstances and modernisation processes in the country on this type of architecture. An insight into its development and construction sheds light on the roles of the state and its agencies, organised groups of stakeholders and private clients in this process, as well as on the impact of certain architects on the spa complexes and buildings shape characteristics.

The spa, climatic and health resorts are settlements that originated in the areas of special natural characteristics and with clearly designed facilities. In the 1830s, after conducting extensive research in natural resources, the state started shaping a legal framework for the spas structuring, construction and improvement, then enforcing its provisions and implementing the key guidelines on the architectural development. In the 19th and the first half of the 20th centuries, the Ministry of Building civil servants were important and eminent builders, talented architects of various generations, expressing their particular styles and artistic forms. The available sources and the material gathered during the field investigations brought to light the works of some little-known architects, along with some unknown works of the eminent ones. In addition, private clients' and physicians' requirements had their significant role in creating style trends in the spa architecture, so they also became a subject of the research. Furthermore, it has been ascertained how architectural elements from the Central European spas were brought to Serbia during the process of Europeanisation and modernisation, which was followed by a fast paced industrialisation, urbanisation and traffic development. All that brought new forms and rules of social life and new models of civil conduct.

Since the architecture of the Serbian spas has not been a subject of any particular, extensive and detailed research so far, this paper now brings forth a scholarly well-documented interpretation of its origins and development and

accentuates the most important buildings and values so as to facilitate the valorisation of its place in the overall architecture of the studied period.

Therefore, the conducted investigations, research, valorisation and historiographic analysis in architecture are the grounds for establishing the guidelines for further development and utilisation of the spa architecture from the aspect of cultural and natural heritage conservation and sustainable development. This paper aims at being an incentive and a starting point to other academic fields for establishing directions of development and activities towards a better use of the spa natural resources and architectural properties as an economic potential.

Key words:

spas, architecture, architects, modernisation processes, shaping, health culture, physicians.

Scientific field:

Engineering – Urbanism

Direction:

History, theory and aesthetics of architecture and visual arts and the architectural heritage restoration

UDK No.: 711.455(497.11)"18/19"(043.3)

ГРАДИТЕЉСТВО БАЊА СРБИЈЕ – 19. И ПРВА ПОЛОВИНА 20. ВЕКА

САДРЖАЈ

Резиме и кључне речи	IV
Summary and key words	V
I УВОД	
1.0. Проблем и предмет истраживања, научни циљеви, задаци, полазне хипотезе, научне методе	1
2.0. Преглед досадашњих истраживања	11
II УСЛОВИ НАСТАНКА И РАЗВИТКА БАЊА СРБИЈЕ	
1.0. Основне дефиниције појма „бања“	15
2.0. Историјски, природни, друштвени и културни утицаји на стварање услова за појаву бања и њихов развој	17
2.1. Историјски, друштвени и културни утицаји на стварање услова за појаву бања и њихов развој	17
2.2. Природни предуслови и њихов утицај на настанак бањских насеља	23
2.3. Допринос грађанства развоју бања	34
2.4. Утицај модернизације на развој бања	52
2.5. Бање као центри друштвеног живота	63
3.0. Правни оквир од значаја за уређење и изградњу бања	72
III ЕВРОПСКИ УТИЦАЈИ И ЗНАЧАЈ ПРИВАТНИХ НАРУЧИЛАЦА НА УРЕЂЕЊЕ БАЊА	
1.0. Европски утицај на бање у Србији	90
2.0. Урбанизација насеља и структура бањских комплекса	99
3. 0. Значај приватних наручилаца за уређење бања.....	118
IV АРХИТЕКТОНСКО ОБЛИКОВАЊЕ БАЊСКИХ ГРАЂЕВИНА	
1.0. Улога државних архитеката у креирању бањског градитељства.....	134
2.0. Приказ најзначајнијих бања и њихових садржаја	146
3.0. Анализа обликовања појединих врста бањских грађевина	155

V	ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	174
VI	ПРИЛОЗИ	181
	1.0. Закон о бањама, минералним и топлим водама, Српске новине, бр. 126 од 10/22. јуна 1914. године.	182
	2.0. Правилник о подизању грађевина у бањама: Врњачкој, Врањској, Буковичкој, Брестовачкој, Нишкој, Русанди, Ковиљачи, Соко, Рибарској, Матарушкој и Младеновачкој, Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, број 108 од 14. маја 1924. године	190
	3.0. <i>Грађевински правилник за Врњачку Бању</i> , донет 4. маја 1928. на основу Закона из 1914. године, Службене новине 1928.	193
VII	БИБЛИОГРАФИЈА	
	1.0 Извори;	209
	2.0 Литература;	212
	Скраћенице.....	233
VIII	БИОГРАФИЈА АУТОРА	234

ГРАДИТЕЉСТВО БАЊА СРБИЈЕ – 19. И ПРВА ПОЛОВИНА 20. ВЕКА

I УВОД

1.0. Проблем и предмет истраживања, научни циљеви, задаци, полазне хипотезе, научне методе

Проблем и предмет истраживања овог рада били су представљање настанка и развоја бањских насеља у Србији у 19. и у првој половини 20. века, условљених историјским, природним, друштвеним и културним предусловима, утврђивање улоге инвеститора и градитеља, проучавање просторних и обликовних карактеристика бањских комплекса и архитектуре грађевина. У раду је појам *градитељство* употребљен у најширем значењу као синтеза науке и техничких достигнућа, уметности и вештине обликовања простора, планирања и изградње простора, пројектовања и грађења различитих грађевина.

Бањска и климатска лечилишта и места за одмор и опоравак јесу насеља настајала на просторима са посебним природним ресурсима и другим условима, специфичне просторне структуре, јасне и одређене намене. У Србији су доскора ове урбане целине биле запостављане и маргинализоване, како у истраживањима, тако и у приступу обнови. У ранијим демографским и антропогеографским проучавањима развоја насеља у Србији бањска места нису издвајана као својеврстан тип насеља, већ су изједначавана са другим, градским, сеоским или мешовитим. Такав приступ нема оправдање будући да бање садрже бројне особености и обележја која се не могу наћи у другим насељима. Стога се у истраживању бањског насеља као просторно физичке, културне, амбијенталне, социо-економске и туристичке целине укључују специфичне анализе како у димензији историјске анализе настанка и формирања бањског насеља, тако и у димензији анализе фактора од значаја за функционисање и обликовање простора.

Подаци из статистике показали су да је у различитим временским периодима свако једанаесто насељено место било бањско насеље. Археолошки налази у Србији потврђују да су подручја са квалитетнијом минералном водом и термалним изворима била изузетно насељавана и трајно коришћена још од доба најстаријих, праисторијских цивилизација. Писани извори и материјални остаци пружају непобитне доказе о развијености и организованом животу у античком периоду у близини минералних и термалних извора, али и о њиховом коришћењу везаном за култ здравља и неговање тела. Постоје оскудни извори о коришћењу минералних и термалних вода и бања на нашем тлу у средњем веку. Извори из 18. века указују на утицај источних култура на употребу минералних вода.¹ Према честим предањима многе турске свите користиле су лековите изворе и приморавале локално становништво да их опслужује. Сељаци су, неретко, затрпавали и крили изворе, да би се ослободили оваквих обавеза.

Започињање истраживања минералних вода у Србији у новије доба везује се за Кнеза Милоша, за чије владавине су вршена истраживања термалних извора и бања у тада ослобођеним крајевима. Тридесетих година 19. века познати страни стручњак барон Хердер обавио је испитивања извора лековите воде и руда. Доласком др Емериха Линденмајера у Санитетско одељење Министарства унутрашњих дела почиње организовано држава да испитује минералне изворе и планира уређивање бањских и климатских лечилишта и насеља за лечење и опоравак.

Планови за оснивање, развој и уређење бањских насеља и лечилишта заснивали су се на посебним законима о грађењу и грађевинском рејону, које је држава донела. Напредак у бризи и старању о бањама био је видан приликом оснивања Одељења грађевина при Попечитељству унутрених дела 1850. године, а затим Главне управе грађевина 1859. године, и најзад, после 1862. године поверавањем бриге о управи бањама Министарству грађевина и Министарству здравља.

Кроз питања уређења бања покреће се и разматрање и активирање заштите и коришћења минералних вода, као и увођење регулатива за бање. Тако је одређена посебна комисија са задатком да уведе бољи ред „спрам посетитеља

¹ Турски дефтери за поједине санцаке.

истих и спрам положења места“ у Брестовачкој, Алексиначкој, Рибарској, Ковиљачи и Буковичкој Бањи у јуну 1863. године.² Почетком 1865. године, у оквиру Закона о подизању јавних грађевина, први пут су озваничени односи према јавним здањима при минералним изворима, као и процедура приликом пројектовања, грађења и пријема грађевина свих врста у јавној употреби. У међувремену, до 1880. године, доноси се читав низ уредби и мера за уређење бања, заштиту извора – нарочито минералних, као и услова за подизање разних грађевина у бањама – од кафана и коначишта, до грађевина за администрацију, поште, телеграфе и друга јавна и здравствена здања, као и за становање и исхрану гостију. После сређивања прилика у Србији и ратова за ослобођење јужних делова (1876-1878. године) први пут се у буџету Србије предвиђају средства за унапређење бања.

Организовањем „бањског одбора за улепшавање“, на нивоу државе 1897. године, као и доношењем „правила“ за бање, поклоњена је посебна пажња уређењу и коришћењу бањских простора 1904. године. Тек 16. јуна 1914. године, пред сам почетак Првог светског рата, објављен је у „Српским новинама“ први Закон о бањама у Србији, чија је примена започела 1920. године. Правилник о подизању грађевина у бањама: Врњачкој, Врањској, Буковичкој, Брестовачкој, Нишкој, Русанди, Ковиљачи, Соко, Рибарској, Матарушкој и Младеновачкој донет је 14. маја 1924. године.³

Предмет опсежнијих истраживања до сада није била ни улога различитих актера и иницијатива у изградњи бања, а посебно не државе као веома утицајног актера у сложеном процесу уређења и изградње бања Србије. Зато је било потребно расветлити питања улоге државе (власти, владара) у стварању правног оквира, као и о начину спровођења донетих одредби, а потом утврдити утицаје донетих прописа на главне токове развоја бања. Потребе за развојем бањских насеља условиле су велике захвате у јавној и комуналној изградњи: регулацију и просецање улица, изградњу комуналне инфраструктуре, планирање и уређење паркова, изградњу јавних грађевина различитих намена (каптирање извора, јавна

² Поповић, Љ. (1996). Архивска грађа као некоришћен извор за урбанизацију и развој бањских места у Србији. У: Милишић, Л. (ур.), *II стручни скуп Стратегија урбанизације и развоја бањских и климатских места Југославије*, Београд, стр. 64.

³ Први Закон о бањама после Другог светског рата, који је и данас на снази, објављен је 6. новембра 1992. године (Службени Гласник Републике Србије бр. 80, 1992, 2781-2782).

купатила, железничке станице, павиљони и чесме у парку, државне административне зграде, државни хотели и пансиони, здања са садржајима за забаву, спортски терени). Такође, значајно је било утврдити допринос градитеља – инжењера и архитеката и испитати њихов статус (државни службеници), потом предузетника и других. У различитим историјским периодима најзначајнији и најугледнији градитељи, архитекте различитих генерација, талената, стилских опредељења и уметничких надахнућа имали су статус државних службеника и били запослени у министарствима и другим државним установама.

Посебна тема у истраживању је повезаност развоја бања у Србији са особеностима историјских, друштвених, социјалних и културних прилика и њиховог утицаја на појаву бања и њихов развој. Процеси европеизације и модернизације, изазвани убрзаном индустријализацијом, урбанизацијом и развојем саобраћаја, од средине 19. века полако уносе у традиционално српско друштво и појаву нових облика и правила друштвеног живота. Стварање грађанства и успостављање нових модела понашања постепено је од места за лечење и опоравак претварало бање у центре друштвеног живота и забаве.

Поред извора који се односе на истраживање учинка градитеља (архитекте, инжењери, предузимачи) на изградњу бања, као и начина на који су они стицали своја градитељска искуства и преносили их у локалну средину, посебна пажња била је усмерена на локалне актере. То су пре свега бањски лекари који су стицали искуства у иностраним бањама и преносе их и примењују у „својим бањама“.

Под утицајем развојних политика и регулативе у другој половини 19 века, бање у Србији постепено попримају изглед европских бања, у првом реду захваљујући организованој експлоатацији извора, успостављању и неговању амбијенталних вредности као што су бањски паркови, и изградњом значајних архитектонских остварења. Током времена побољшава се квалитет организације простора и садржаја, као одговор на захтеве све богатије и захтевније клијентеле. То се посебно огледа у изградњи великих грађевина (вила, хотела и пансиона) са посебно опремљеним ентеријером (по угледу на европске бање).

У Сокобањи, Буковичкој Бањи, Врњачкој Бањи, Бањи Ковиљачи Рибарској Бањи и Нишкој Бањи током развоја до 1940. године у потпуности су поштовани и

примењивани основни захтеви бањско-климатског лечилишта, нарочито у погледу правне и грађевинске регулативе и стандарда, и поред великог утицаја приватног капитала и захтева наручилаца за већим профитом. Успостављена су и поштована правила о позицији и међусобном односу грађевина, њиховој пропорцији и позиционирању, чиме су избегавани сукоби између различитих интереса и функционалних намена парцела и потцелина. Планирање и градња различитих здања потврђује да је уложен велики труд да свака грађевина има свој „карактер“, посебну обраду архитектуре и да са околином чини што је могуће већи склад. Облици и величине грађевина различито су решавани у зависности од захтева наручиоца (власника) и вештине пројектаната.

У оквиру потребе за што објективнијим сагледавањем улоге и значаја градитеља у обликовању простора и грађевина у бањама, било је потребно истражити и расветлити рад мање познатих архитеката, као и представити до сада непозната остварења значајних српских архитеката. Резултати овог истраживања били су и приказ и анализа најзначајнијих архитектонских остварења грађених у бањама, вреднованих према својствима везаним како за облике и елементе архитектуре, тако и за намену и унутрашњу организацију (хотели различитих категорија, пансиони, санаторијуми, поликлинике, купатила, породичне виле, виле за издавање, стамбено-пословне зграде, кафане, здања са садржајима за забаву).

Циљеви истраживања били су употпуњавање постојећих сазнања, њихово методолошко и критичко преиспитивање, употпуњено научно аргументованим новим сазнањима, како следи:

1. Шире сагледавање услова за настанак и развој бања у Србији у 19. и у првој половини 20. века; анализа и дефинисање утицаја историјских и културних прилика, посебно модернизацијских процеса које је иницирала држава и приватни инвеститори, на градитељство и њихова узајамна веза. Фокус је на осветљавању доприноса грађанске иницијативе, односно утицаја организованих група грађана заинтересованих за уређење термалних и минералних извора и употребу лековитих вода; сагледавање појаве нових облика и правила друштвеног живота,

која у традиционално српско друштво уноси процес европеизације и модернизације, изазван убрзаном индустријализацијом, урбанизацијом и развојем саобраћаја; стварање грађанства и успостављање нових модела понашања који места за лечење и опоравак постепено претварају у центре друштвеног живота и забаве – као предуслове и мотиве за изградњу.

2. Утврђивање утицаја градитељства значајних средњоевропских бања просторно обликовање и креирање грађевина у бањама Србије; сагледавање улоге државе и обележја правног оквира за уређење и изградњу, као и начин спровођења донетих одредби, а потом утврђивање њиховог утицаја на главне смернице развоја; успостављање хронолошке периодизације процеса уређења простора.

3. Анализирање карактеристичних грађевина различитих намена и типова (јавна купатила, железничке станице, павиљони и чесме у парку, државне административне зграде, здања са садржајима за забаву, државни и приватни санаторијуми, хотели и пансиони, кафане, виле, куће за становање), издвајање карактеристичних просторних склопова и њихова класификација; утврђивање доприноса градитеља – државних службеника: инжењера и архитеката; анализирање карактеристика бањских грађевина и њихово класификовање према намени и обликовању; препознавање и анализа градитељских остварења до сада непознатих стручној и научној јавности, што ће уз откривање њихових аутора допринети бољем сагледавању обликовања грађевина и осветлити мање или недовољно познате токове развоја српске архитектуре.

Задаци истраживања произашли из дефинисаних циљева, заснованих на предмету истраживања и били су спроведени према основним смерницама постављеним на почетку истраживања.

1. Полазни задатак био је прикупљање и анализа доступних извора и архивске грађе, правних аката из 19. и прве половине 20. века, архитектонских планова, старих разгледница и фотографија, периодике и литературе; сакупљање,

систематизација грађе, преиспитивање свих досадашњих резултата на том пољу и утврђивање њихове одрживости, утемељености и релевантности, критичка обрада и доношење закључака. Свеобухватна истраживања извора и грађе спроводиће се у установама заштите споменичког наслеђа – заводима за заштиту споменика културе, архивима, библиотекама, музејима и у приватним колекцијама. Поред тога циљ је био у непосредном прикупљању података на терену, како из усмених сведочења, грађе и извора које поседују власници, односно корисници бањских грађевина, тако и фотографисањем и техничким снимањем затеченог стања. Резултати досадашњих истраживања били су полазна основа, чијом се анализом и компарацијом вршило проверавање и утемељење главних хипотеза. Теренска истраживања обухватила су оне бање за које је у проучаваном периоду стваран правни оквир за њихово уређење и изградњу.

2. Прикупљање података о примерима у европским државама у 19. и у првој половини 20. века, где су се тада формирали владајући укуси и одатле ширили Србијом снагом стваралачког надахнућа, новим видовима обликовања, или неретко и избором типских академских образаца.

3. Крајњи задатак био је компаративна анализа просторног концепта и обликовања градитељства у истраживаним бањским насељима, којом су се могли дефинисати историјски узорци и носиоци њиховог развоја. Задатак је био да се критички и објективно валоризује градитељство бања Србије насталог у 19. и у првој половини 20. века, у односу на европско и опште градитељство посматраног периода.

Хипотезе су постављене на основу претходно дефинисаних проблема, циљеви и задатака истраживања :

1. У раду је кроз проучавање историјског развоја и оствареног градитељства проверавана хипотеза да су државне институције биле иницијални покретачи изградње бања у Србији у 19. и првој половини 20. века захваљујући доношењу низа законских прописа и упутстава који су дали главне смернице и

оквира убрзаног развоја и изградње бања. Постојање природних услова и ресурса за коришћење бања постало је организована активност када држава преузима важну улогу у стварању правног оквира (законске регулативе) и успостављању механизма за примену донетих одредби. Ова хипотеза испитала је улогу и делокруг надлежности јавног сектора (у овом случају државе) у подстицању и усмеравању развоја специфичних подручја у којима се сусрећу интереси различитих група и у којима постоје разноврсни развојни потенцијали које је неопходно ускладити и повезати да би се постигло оптимално и хармонично функционисање.

2. Поред тога, кроз историографске изворе и тумачења испитана је хипотеза да је процес европеизације и модернизације, изазван убрзаном индустријализацијом, урбанизацијом и развојем саобраћаја, донео је нове облике и правила друштвеног живота и успоставио нове моделе понашања омогућивши стварање грађанства, чиме је пресудно утицао на обликовање како укупног простора бања, тако и грађевина, уз постепено претварање места за лечење и опоравак у центре друштвеног живота и забаве. Ова хипотеза указује на значај ширење круга актера у обликовању и функционисању специфичних подручја каква су бање и бањска насеља. Улога грађана, њихових удружења и локалних иницијатива је нова карика у активностима унапређења постојећих структура и просторних целина, развоја нових садржаја и активности у бањским насељима. Ова хипотеза указује и на улогу локалних власти у одржавању и унапређењу квалитета и привлачности бањских насеља.

3. Компаративном анализом остварених дела проверавана је хипотеза да су управо остварења најзначајнијих српских архитеката реализована у бањама унапредила, у садржајном и квалитативном смислу, укупну архитектуру 19. и прве половине 20. века у Србији. Посматрано као специфичан архитектонско-урбанистички феномен, бањско градитељство, одређено типолошким и тематским специфичностима – развијало се иако није имало теоријске подстицаје – издвојило се и препознаје се, распето између типских и ауторских решења. У креирању стилских токова у бањском градитељству поред градитеља – државних

службеника: инжењера и архитеката и приватно ангажованих архитеката, значајну улогу имају захтеви наручилаца и улагање приватног капитала, као и утицаји лекара школованих углавном у иностранству. Заштита и очување урбаног и градитељског наслеђа важан је елемент за унапређење квалитета услуга, амбијенталне и друге привлачности сваког бањског насеља са оваквим наслеђем. Ова хипотеза постулира важност јасног дефинисања надлежности и одговорности сваког од кључних актера у активностима унапређења бањских насеља и заштите њихових амбијенталних, градитељских и природних ресурса.

Током истраживања примењивано је више научних метода. У методолошком смислу рад је првенствено био заснован на историографском методу, који је био допуњен непосредним истраживањем на терену и анализом сачуваних грађевина.

Прво поље примењене методологије било је сакупљање, систематизација грађе, критичка обрада и доношење закључака. Свеобухватна истраживања извора и грађе спроведена су у установама заштите споменичког наслеђа – заводима за заштиту споменика културе, музејима, али и у приватним колекцијама. Током истраживања прикупљана је грађа у Историјском архиву града Београда, Архиву Србије, Архиву Југославије, Архиву Војводине и Архиву БиХ у Сарајеву, Универзитетској и Народној библиотеци. Историографско истраживање омогућило је: тумачење настанка и развоја градитељства у бањама Србије, периодизацију, хронологију развоја појава, откривање узајамних веза и утицаја историјских, друштвених, социјалних и културних прилика и модернизацијских процеса у држави на градитељство. Обављено је идентификацијом, прикупљањем, класификацијом, селекцијом, систематизацијом и упоредном анализом архивске грађе, доступне литературе, периодике, старих правних аката, архитектонских планова, старих разгледница и фотографија и других сачуваних извора. У оквиру методологије приступа теми преиспитани су темељито и сви досадашњи резултати на том пољу и утврђена је њихова одрживост, утемељеност и релевантност.

Посебно су била значајна истраживања заснована на непосредном прикупљању података на терену, како усменим сведочењем, прикупљањем грађе

и извора које поседују власници, односно корисници посматраних грађевина, тако и фотографисањем и техничким снимањем затеченог стања одабраних здања у Врњачкој Бањи, Бањи Ковиљачи и Нишкој Бањи. Резултати досадашњих истраживања били су полазна основа, чијом се анализом и компарацијом вршило проверавање и утемељење главних хипотеза.

Систематским, фактографско аналитичким, истраживањем и проучавањем прикупљених података о овом градитељству применом методе класификације могле су да се изведу одређене систематизације. Помоћу унапред сачињеног теоријског модела дефинисана су општа теоријска сазнања анализом карактеристичних и најзначајнијих примера, што је омогућило примену завршне методе синтезе. Систематско проучавање градитељства, које је могло имати утицаја на облике грађевина и истраживаних простора, подразумевало је синтетичко истраживање, као процес стварања теоријског знања у правцу од општег ка посебном и истраживање дедуктивном методом, односно системском применом анализе, синтезе, селекције, генерализације и специјализације у циљу извођења посебних закључака из утврђених општих судова.

Компаративни метод коришћен је приликом анализе просторног концепта и обликовања градитељства у истраживаним бањским насељима, да би се дефинисали историјски узорци, реминисценције, носиоци њиховог развоја. Био је примењен на више нивоа, зависно од подручја на коме су истраживане појаве настале и развијале се. Посматране су и упоређиване са оним европским бањама познатим у 19. и у првој половини 20. века, где су се тада формирали владајући укуси и одакле су се ширили Србијом, снагом стваралачког надахнућа новим видовима обликовања, или неретко и избором типских академских образаца. Упоредна анализа свих појавних облика градитељства подразумевала је како сагледавање прожимања и откривање узрочно-последичних веза између државних опредељења, историјских, друштвених, социјалних, културних, политичких, идеолошких прилика и модернизацијских токова у посматраном периоду и историјском оквиру, тако и начина њиховог испољавања у градитељству. Критичким и објективним валоризовањем градитељства бања Србије насталог у 19. и у првој половини 20. века, посматраног и кроз стваралачке идеје подложне утицају општих културно-историјских околности и друштвене стварности, у

контексту који је кључно одређен појмом духа времена, створена је потпунија слика о настанку и развоју ових специфичних насеља.

Овакав методолошки приступ користи се као основа за доношење одређених закључака који се тичу провере научних хипотеза и постављених проблема истраживања. Закључна разматрања постала су синтеза резултата истраживања и анализа, те њиховог упоређивања са постављеним хипотезама.

И поред бројних препрека током вишегодишњег истраживања и неизвесности која је пратила рад на овој теми, свест о важности откривања услова настанка, развоја и вредности бањског градитељства била је подстицај истраживању.

2.0. Преглед досадашњих истраживања

Сложени процеси настанка и развоја градитељства у бањама Србије нису били предмет опсежнијих истраживања до сад. Заинтересованост за откривање недовољно познате области водила је ка циљу само преко истраживања веза између различитих области науке, наизглед недодирљивих – медицине и архитектуре, чије је преплитање у деловању омогућило стварање и развој бања..

Сагледавање интензивног развоја и изградње у бањама Србије у 19. и првој половини 20. века, улоге државе, као и делатности појединих архитеката знатно је отежано због релативно малог обима сачуване оригиналне документације, јер је она уништавана у више наврата. Током истраживања прикупљана је грађа у Историјском архиву града Београда, Архиву Србије, Архиву Југославије, Архиву Војводине и Архиву БиХ у Сарајеву, Универзитетској и Народној библиотеци. Сачувани су делови фонда Књажевске канцеларије и Министарства грађевина Кнежевине и Краљевине Србије у Архиву Србије, делови фонда Министарства грађевина и Министарства здравља Краљевине Југославије, који се налази у Архиву Југославије у Београду, а садрже разноврсну грађу прописа, закона, уредби, правилника, преписке, персоналних досијеа архитеката и збирке планова. Осим тога, значајан извор за проучавање су: дневна и периодична штампа, објављене уредбе и закони о уређењу простора, а посебно они о уређењу бања. Бање су помињали и домаћи и страни истраживачи, историчари и путописци.

Теренска истраживања обухватила су оне бање за које је у посматраном периоду стваран правни оквир за њихово уређење и изградњу. У оквиру пројекта „Топографија градитељског наслеђа у бањама Србије“ Републичког завода за заштиту споменика културе, током неколико радних сезона обављено је истраживање и техничко снимање грађевина у Врњачкој Бањи, Бањи Ковиљачи и Нишкој Бањи у сарадњи са студентима Архитектонског факултета Универзитета у Београду и Архитектонског факултета Универзитета у Нишу. Критеријуми за избор грађевина које су технички снимане били су споменичке вредности (аутентичност, историчност, естетски принципи и идеје градитеља у прошлости; оригиналност грађевина, историјска организација простора, изворни облици и континуитет намене, примењене старе, традиционалне технике грађења и стари материјали). Формирана је техничка документација за 59 грађевина у Врњачкој Бањи, 35 у Бањи Ковиљачи и 25 грађевина у Нишкој Бањи. Током рекогносцирања у Буковичкој Бањи, Сокобањи, Рибарској Бањи, Брестовачкој Бањи и Врањској Бањи формирана је теренска документација (скице, белешке, фотографије) о њиховом градитељству.

За проучавање настанка и развоја градитељства бања у 19. и првој половини 20. века у Србији посебно су значајна публикована дела, обзиром да су архивска грађа и извори фрагментарно сачувани. Мали је број објављених радова домаћих аутора који се баве питањима настанка и развоја бања Србије. На значај ове теме, у оквиру својих студија о развоју градитељства – грађевинарства, архитектуре и урбанизма у Србији у 19. и првој половини 20. века, указали су архитекти професори Богдан Несторовић (*Архитектура Србије у XIX веку*, Београд 2006), Бранко Максимовић (*Урбанистичка мисао у Србији почетком XX века*, Врњачка Бања 1975; *Идејни развој српског урбанизма – период реконструкције градова до 1914. године*, Београд 1978) и Бранислав Којић (*Систематизација насеља у Србији*, Београд 1966, *Варошице у Србији XIX века*, 1970).

Полазишта за разматрање различитих утицаја на градитељство бања налазе се у радовима Мирјане Ротер Благојевић. За утврђивање значаја правне регулативе на развој бања допринео је рад М. Ротер Благојевић из 1998. године *Појава првих законских прописа и стандарда из области грађевинарства у Србији*

током 19. и почетком 20. века, као и радови који су расветлили делатност архитектата значајних за развој бања, и то: *Настава архитектуре на вишим и високошколским установама у Београду током 19. и почетком 20. века, утицај страних и домаћих градитеља* (1997); *Јан Неволе: први модерни архитекта у Београду* (2013).

Значајне студије Александра Кадијевића о бројним појавама у архитектонском стваралаштву, а посебно *Естетика архитектуре академизма (XIX-XX век)* из 2005. године и *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX)* из 1997. године, омогућиле су да се нека питања о градитељству бања боље сагледају. Његови радови *Милан Минић, архитект и сликар* (2003) и *Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године* (1997) расветљавају делатност двојице архитектата који су значајно унапредили бањску архитектуру.

Лекари Војислав Михаиловић (*Из историје санитета у обновљеној Србији од 1804-1860*, Београд 1951, САН посебна издања књ. CLXXX Одељење медицинских наука књ. 4) и Зоран Вацић, који је објавио бројне радове у публикацијама Секције за историју медицине Српског лекарског друштва, истраживали су недовољно проучену област историје медицине.

За тумачење утицаја модернизацијских токова на бање посебно се издваја рад историчара Дубравке Стојановић (*Туризам и конструкција социјалног и националног идентитета у Србији крајем 19. и почетком 20. века*) (2006).

Аутор ове докторске дисертације објавила је неколико радова о овој теми. У тексту *Градитељско наслеђе у бањама Србије* (студија објављена у часопису Саопштења РЗСК XXX-XXXI, 2000) изнети су прелиминарни резултати започетих систематских истраживања бања Србије и образложен је значај ових специфичних насеља. У до сада најобимнијем раду из те области сажето су обрађене многе теме и показано је да оне заслужују да буду знатно детаљније обрађене. Такође, о резултатима истраживања градитељства бања Србије објавила је: *Прилог проучавању стилских одлика градитељског наслеђа Врњачке Бање* (1994); *Старе разгледнице као извор за проучавање градитељског наслеђа Врњачке Бање* (1996). *Градитељско наслеђе у Буковичкој, Врњачкој и Бањи*

Ковиљачи (1996); *Прилог истраживању градитељског наслеђа бања југоисточне Србије – Вила апотекара Величковића у Нишкој Бањи* (1997); *Градитељско наслеђе у бањама Србије* (2000); *Рекогносцирање градитељског наслеђа Врањске Бање* (2003); *Прва фаза истраживачких радова у Бањи Ковиљачи* (2004); *Бање у Србији* (2004); *Вода – смисао трајања* (2004);. *Прилог истраживању комплекса старог купатила у Сокобањи* (2007).

Аутор ове тезе публиковала је више радове о бањском градитељству у иностранству, и то: *Architectural Heritage in Spas of Serbia*, 4th international workshop Resorts' Architecture Heritage in Romania (Baile Herculane 2008) pp. 28-30; *Градитељско наслеђе у парку Буковичке Бање*. У: С. Шиљеговић (Ур.) (2009). *Четврта регионална конференција о интегративној заштити са темом „Процјена потреба и приоритета у заштити културног и природног наслеђа“* (стр. 13-14) Бања Лука;. *Architectural Heritage in the Spas of Serbia*, у: Е. Hadjytriphonos (Ed.). (2001). *Monument & Enviroment*, 7, Thessaloniki, pp. 185-207; ; *Spas in Serbia, Hammams – old Turkish baths, Old spa baths complex in Sokobanja*. In: Y. Halacoglu (Ed.). (2010). *XVth Turkish Congress of History* (pp. 2119-2124). Ankara. *Architectural heritage, investigation, protection and rehabilitation in the spas of Serbia (Banja Koviljača Spa)*. (2013), In: M. Kouï, F. Zezza & P. Koutsoukos (Eds.), *Proceedings of the 8th International Symposium on the Conservation of Monuments in the Mediterranean Basin – Monument Damage Hazards and Rehabilitation Technologies, MONUBASIN8, Vol. 1* (pp. 336-355). Athens.

II УСЛОВИ НАСТАНКА И РАЗВИТКА БАЊА СРБИЈЕ

1.0. Основне дефиниције појма „бања“

Појам „бања“ означава бројне феномене којима се у истраживањима баве различите области науке. У лингвистици је бања реч са више значења.⁴ Најчешће је то: лечилиште на минералним изворима, обично са „уређајима“ за купање (илица,⁵ купке, топице); извор топле воде; јавна зграда са „уређајима“ за купање, (купатило, амам) купање, прање (обично у топлој води); кабина од дасака за свлачење и облачење купача.⁶ У 19. веку за минералне воде коришћени су и термини лековите воде, киселе воде, бањске воде, рудокопине,⁷ целителне.⁸

У статистици, демографији и антропогеографији, иако су обављана систематска проучавања развоја насеља, бањска места нису изучавана као својеврстан тип насеља, већ су изједначавана са другима (као градска, сеоска или мешовита). Тако, статистика помиње да је свако једанаесто насеље било бањско насеље у различитим временским периодима.⁹

Бројни топоними указују на постојање или коришћење воде. Тако у својим називима корен бањ- има четрдесет насеља у Србији (Бања, Бањица, Бањска), насеља која указују на својства и укус воде: са кореном слан- четири насеља (Слано, Сланци, Слана, Сланкамен),¹⁰ са кореном кис- је четири насеља (Кисела вода, Кисељак), са кореном вруј- или врућ- је три насеља у Србији (Врујци,

⁴ Бања је реч која своје порекло дели са многим европским језицима (латински: *balneum*, грчки: *balaneion* (βαλανεῖον); италијански: *bagno* купатило; грчки: *μπάνιο* (bánio) купалиште, купање у топлој води; француски: *bain*; португалски: *banho*; румунски: *baile*; руски: *баня*; шпански: *baño*; каталонски: *bany*). Skok, P. (1971) *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knj. 1, A – J*, Zagreb, str. 108.

⁵ Илица: тур. *iliça*, бањско лечилиште, бања, извор лековите вруће воде, топице. Видети: Škaljić, A. (1989). *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo, str. 344.

⁶ Симић, М. (2014). *Српски електронски речник (развојна верзија)*, Београд: Србософ. <http://www.srpskijezik.com/Home/Index>

⁷ рудокопњ: видети у: Фон Хердер, С. (2014). *Рударско путовање по Србији 1835. године (у изводу у Београду 1845. фототипско издање)*, Београд, стр. 1-2.

⁸ Линденмаер, Е. (1856). *Описъ минералниъ вода и њино употребленъ ваопште, а понаособъ лековитиъ вода у Княжеству Срби до сада познаты*, Београд, стр. 11, 34-124.

⁹ Недељковић, М. (1996). Етнолошки приступ грађењу бањских и климатских лечилишних насеља, у: Милишић, Л. (ур.). *II стручни скуп Стратегија урбанизације и развоја бањских и климатских места Југославије: зборник радова: Сокобања, 13.-15. јун 1996*. Београд, стр. 71.

¹⁰ Слатина, извор слане воде; заслањено, мочварно земљиште. Видети у: Симић, М. (2014).

Врућци),¹¹ са кореном топл- је четири насеља чија имена указују на топлоту воде (Топлица, Топла, Топли До, Топличане),¹² са кореном студ- је шест насеља (Студена, Студенац, Студеница),¹³ са кореном смрд- је пет насеља чија имена указују на својства најчешће сумпоровите воде (Смрдан, Смрдић, Смрдљиковац).¹⁴

¹¹ Врујци – место где извире топла вода, место где се на води не хвата лед, место где вода остаје увек врућа, извор вруће воде. На овом типу изворишта вода као да ври, избијају велике количине воде и њихова температура је углавном виша од околног ваздуха. Оваква изворишта се означавају као термалнокрашка врела. На њима вода „ври“ јер њихово истицање на површину прати избијање и ослобађање гасова, а пуше се утолико више уколико је температура околног ваздуха нижа, док се за време веома топлих дана то слабо примећује. Видети у: Симић, М. (2014).

¹² Топлица, топли природни извор, извор топле воде; купалиште, леčiliште са топлим изворима, бања. Топоним за бањско место. Видети у: Симић, М. (2014)

¹³ Извор хладне воде (од *студен*, хладноћа).

¹⁴ Недељковић, М. (1996), стр. 68-75.

2.0. Историјски, природни, друштвени и културни утицаји на стварање услова за појаву бања и њихов развој

2.1. Историјски утицаји на стварање услова за појаву бања и њихов развој

Посебна тема у истраживању је повезаност развоја бања у Србији са особеностима историјских, друштвених, социјалних и културних прилика и њиховог утицаја на појаву бања и њихов развој. Србија је током 19. и у првој половини 20. века мењала опсег територије. Мењале су се границе, државна уређења, владари и организација власти, кретало се становништво. Ток државног, друштвеног, културног и политичког развоја је често прекидан, преусмераван и неуравнотежен услед бурних и преломних историјских догађаја који су онемогућавали брже напредовање.¹⁵

По успостављању Кнежевине, Кнез Милош Обреновић истовремено је јачао и учвршћивао власт, засновану на територијалном ширењу, и остваривао постепену трансформацију феудалног државног уређења.¹⁶ Пут ка напретку суочио је патријархално са модерним, европским, непросвећеност народа са полуобразованим грађанством у настанку. Промене су се огледале у модернизацији државне управе и јавних установа. Уз постојеће – двор, скупштину, владу, школу, цркву, војску, суд, полицију, основане су и нове институције државе и друштва, и научне и културне институције Лицеј, Велика школа, Учено друштво.

Једно од значајнијих питања са којима се владар суочио је и питање хигијенских навика и здравља народа. Србија је добила право да оснива здравствене установе и да сама брине о здравственој заштити становника добијањем прве аутономије, хатишерифом из 1830, док је Сретењским уставом из 1835. године знатно унапредила однос према овом за државу значајном питању.¹⁷ Кнез Милош показивао је велику заинтересованост за здравствену заштиту народа

¹⁵ Димић, Ј., Стојановић, Д., Јовановић, М. (Ур.). (2009). *Србија 1804-2004, три виђења или позив на дијалог*, Библиотека *Serbica* књ.1, Београд, стр. 27, 56-59, 71-172, 175.

¹⁶ Ђорђевић, Р. Т. (1983). *Из Србије кнеза Милоша, културне прилике од 1815. до 1839. године*, Београд.

¹⁷ Ђорђевић, Т. (1946). *Србија пре сто година*, Београд, 171-172.

из много разлога, и то најпре из економских, јер су здрави могли да плаћају порез, повећају привредну продуктивност и бране земљу; потом, зато што је морално било унапредити и сачувати здравље становништва, јер је и сам поникао из народа, који је својим ослободилачким ратовима окупио у државу; и на крају због тога што је желео цењен владар успешне и признате државе, посебно после похвала из иностранства за спроведено уређење санитета и организовање карантинске заштите у Србији. Током прве владавине кнез Милош је допринео успостављању здравствене културе у Србији оснивањем првих болница и апотека, организовањем доласка образованих страних лекара, организовањем карантина и карантинског кордона, организовањем испитивања хемијског састава минералних вода и првим активностима око уређивања бања.¹⁸

Друго значајно питање било је недостатак образованих људи који би помогли знањем у изградњи и уздизању државе. Зато су одређену улогу у развоју Србије, у којој није било много образованих људи, имали странци. У Србији кнеза Милоша здравствену заштиту, као и послове у области градитељства, спроводили су најпре странци, лекари, апотекари и инжењери, потом и образовани Срби из Хабзбуршке монархије, који су краће или дуже остајали у Србији. Први лекари били су Грк Александриди, Италијани др Вито Ромита и др Бартоломео Куниберт, др Карло Пацек, др Емерих Линденмајер, др Јован Стејић, др Стеван Мачај, Георгије Новаковић, Антоније Славуј и други.¹⁹ Прве образоване архитекте и инжињери у Србији су Франц Јанке, Франц Доби, Константин Радотић, Атанасије Николић, Аугуст Церман и други.²⁰ Инжењер Јан Неволе био је постављен за

¹⁸ Михаиловић, В. (1951). *Из историје санитета у обновљеној Србији од 1804-1860* (посебна издања књ. CLXXX – Одељење медицинских наука књ. 4), Београд, 3-329.

¹⁹ Михаиловић, В. (1951), 434-435; Станојевић, В. (1962-1963). Организатори здравствене службе и истакнути болнички лекари старог Београда, *Годишњак града Београда IX-X*, стр. 171-198; Стојановић, В. (1974) *Култура и здравство: Здравствена служба*, у: Историја Београда 2, Београд, 791-804; Чоловић, Р. (2012) 800 година српске медицине и 140 година Српског лекарског друштва, *Зборник радова Трећег научног скупа „800 година српске медицине“ (Соколски зборник)*, Београд, стр. 11-45.

²⁰ Несторовић, Н. (1937). *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*, Београд: Удружење Југословенских инжењера и архитеката – Клуб архитеката, стр. 33-39; Ротер-Благојевић, М. (1997). Настава архитектуре на вишим и високошколским установама у Београду током 19. и почетком 20. века, утицај страних и домаћих градитеља, *Годишњак града Београда XLIV*, Београд: Музеј града Београда, 125-168; Ђурић – Замоло, Д. (1981). *Градитељи Београда 1815-1914*, Београд, стр. 52-54, 114-115; Несторовић, Б. (2006). *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд: 66-117; Трговчевић, Љ. (2003). *Планирана елита, О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд, стр. 55; Трговчевић, Љ. (1997). Школовање инжењера из Србије на Високој техничкој школи у Берлину до Првог светског рата, *ПИНУС – Записи 7*, Београд, 1-19.

главног инжењера Одељења грађевина у Попечитељству внутрених дела (Министарству унутрашњих дела).²¹

Огроман удео у унапређивању земље после стицања државне независности, нарочито у решавању питања законодавства, имали су Срби из Аустроугарске, доносећи вредности културно-цивилизацијског круга у коме су се формирали. Припадници интелектуалне елите „дошли из прека“ изазивали су подозривост и нерадо су прихватани.²² Разједињени српски народ, који је живео у различитим културно-цивилизацијским круговима, није се међусобно најбоље разумео, јер су имали различите вредносне мере – европску идеју о владавини права и закону као услову напретка и слободе за разлику од устаљених традиционалних и патријархалних мерила. Међу личностима које су дале значајан допринос развоју земље је Никола Крстић,²³ високи државни чиновник, који је владавину кнеза Михаила назвао почетком доба просвећене владавине у Србији. Кнез Михаило је на почетку своје владавине, после смрти кнеза Милоша, прокламовао следеће принципе: наследно кнежевство, закон као највиша воља, амнестија политичких криваца, знање као услов напредовања.²⁴ Због политичких неслагања са уставобранитељима, напустио је власт 1842. године. На власт је дошао кнез Александар Карађорђевић.²⁵

Промене настале ослобађањем од вишевековне турске власти и буран развој Кнежевине Србије током 19. века, изазван и политичким превирањима услед династичких смена, условили су јачање осамостаљене државе и њену изградњу. Напредак на свим пољима омогућио је пораст писмености, успон културе, развој науке, инжењерства и свих облика стваралаштва, као и појаву нових друштвених слојева.

Описи Феликса Каница из 1887. године најбоља су илустрација промена у српском друштву, које су носили модернизацијски процеси. Каниц је написао: „Сваки дан путовања показивао ми је све јасније да је у некада заосталој земљи

²¹ Замоло, Д. (1981). *Градитељи Београда 1815-1914*, Београд 73-76; Roter Blagojević, М. (2013). Jan Nevole: prvi moderni arhitekta u Beogradu, *Limes plus br. 2*, Beograd: Hesperia.edu, 129-148.

²² Каниц, Ф. (1985). *Србија, земља и становништво, од римског доба до краја XIX века, I*, Београд, стр. 286.

²³ Перовић Л. (2008), Никола Крстић: Србин из Аустро-Угарске и интелектуалац у Србији друге половине XIX века, Прилог проучавању српске елите, *Токови историје 1-2*, Београд, стр. 267-279.

²⁴ Исто, стр. 279.

²⁵ Ивић, А. (1984). *Из доба Карађорђа и сина му кнеза Александра*, Београд, 98-125.

извршен у току последњих 25 година значајан преображај. С напретком пољопривреде, са школама и железницом, порасли су код младе генерације, не само у градовима већ и у селима, захтеви за већим стандардом, што је сада знатно одударало од раније спартанске једноставности. Овај прелазак ка новим облицима је, уопште узевши, још у току и често је праћен упадљивим противречностима, које понекад и комично делују.“²⁶

Модернизацијске процесе пратило је и успорено изумирање породичне задруге као традиционалне установе српског друштва. Задругу је чинило више генерација повезаних сродством на једном сеоском имању. Према феудалном економском моделу формирана, оваква затворена заједница и њен патријархални менталитет, у сеоској средини окренутој себи, споро се мењала и није могла да прати друштвени и државни систем који се убрзано мењао. Обичајно право требало је да замени „Грађански законик“ донет 1844. године.²⁷ Трансформација друштва у грађанско одвијала се постепено.

Процеси модернизације, убрзане урбанизације и развој саобраћаја, од средине 19. века полако уносе у традиционално српско друштво и друге појаве. Развој земље подразумевао је ширење постојећих градова и појачану изградњу нових грађевина, оснивање нових градова са српским становништвом, развијање нових облика производње и привредне делатности, економско јачање. Успостављање привредних и трговачких веза са иностранством омогућавала су путовања, са којих су пристизали новитети. Нови модели у понашању и обичајима, као и навике најбрже су прихватани у престоници. Онда се мода полако преносила и у унутрашњост. Урбанизација је донела формирање нових вароши и градских центара у којима су се градиле куће од тврдог материјала по узору на оне у иностранству.

Процес уздицања државе и друштва, започет тридесетих година 19. века, прекидан је историјским догађајима који су уследили. Ратови између две империје, Аустрије и Турске, пренели су се на тло Србије, и прерасли у

²⁶ Каниц, Ф. (1985), *књ. I*, 262.

²⁷ Овим законом уређене су области породичног, наследног и задружног имовинског права, чиме су у Србији „гарантована лична и имовинска сигурност, превазиђен политички апсолутизам и трговачки монополизам владајућег кнеза“... Видети у: Петрић, В. (1968) Порекло српског грађанског законика и његов значај у стварању правног система буржоаске Србије, *Зборник ИМС* 5, Београд, стр. 79-92.

ослободилачки рат. Коначним ослобођењем од турске власти и решавањем питања територије на Берлинском конгресу 1878. године, Кнежевина, а потом Краљевина Србија која је готово удвостручила своју територију могла је да се поново изграђује.²⁸ Политичку модернизацију обележило је усвајање либералнијег Устава 1888. године. Наступило је доба противречног унутрашњег развоја и међународног положаја. С једне стране, привредни напредак се могао видети у унапређењу рударства, резултатима нових индустријских предузећа, изградњи железнице, развоју трговине, банкарства и унапређењу пољопривреде. С друге стране, сложени политички односи у земљи неповољно су утицали на друштвени развој, заоштравали су социјалне супротности.²⁹ Унутрашња политичка неслагања довела су до државног удара 1894. и укидања устава из 1888. године. До новог потреса дошло је после династичке смене изазване Мајским превратом 1903. године. Ово је била прекретница у унутрашњој и спољној политици Краљевине. Ново историјско раздобље обележили су економски и друштвени развој. Изабравши преношење модела из грађанских демократских европских земаља, краљ Петар Карађорђевић стицао је поверење народа, учвршћујући свој положај.³⁰

Прве године 20. века донеле су нове супротности међу великим европским силама, што се одразило и на Србију. Неповољни утицаји Царинског рата (1906-1911) и „Анексионе кризе“ (1908), као и два Балканска рата (1912-1913. и 1913), а посебно избијање Првог светског рата 1914. године прекидали су континуитет општег развоја, али модернизацијски процеси нису могли бити потпуно заустављени. Период између 1878. и 1914. године био је за српску интелектуалну и политичку елиту време преиспитивања природе „балканског питања“ окарактерисаног као „скуп запаљивих сукоба“ и зависности од великих сила, те се она окренула унапређењу науке и културе које би могле довести до успона Србије.³¹ Проблем у процесу бржег развоја српске државе историчар Дубравка Стојановић тумачи односом између три сфере – државе, цивилног друштва и

²⁸ Димић, Љ. (2009) Србија 1804-2004 (суочавање с прошлошћу), у: Димић, Љ., Стојановић, Д., Јовановић, М. (Ур.), стр. 17.

²⁹ Попов, Ч. (1983) Србија. привреда, друштво и политика; немирне године и везивање за Аустро-Угарску, у: Митровић, А. (Ур.) *Историја српског народа, књига VI*, Београд, 7-50; 50-95.

³⁰ Ђорђевић, Д. (1983) У сенци Аустро-Угарске; Сучељавање са Аустро-Угарском, у: Митровић, А. (Ур.) *Историја српског народа, књига VI*, Београд, 95-134; 135-174.

³¹ Димић, Љ. (2009), у: Димић, Љ., Стојановић, Д., Јовановић, М. (Ур.), стр. 64-65.

самог друштва – у развоју политике која је надрасла друштво, цивилног друштва без велике моћи и државе која је модернизујући себе успорила друштвени развитак.³²

Прве године после Великог рата су доба изградње нове државе Краљевине СХС, суочене са великим људским губицима и последицама разарања, на проширеној територији коју карактеришу бројне разлике (природне, друштвене, културне, верске), неуједначеност у економском и привредном развоју и измешано становништво.³³ Нова држава пролазила је кроз различите фазе развоја. Установљавањем законодавне, судске и извршне власти успостављен је државни систем. У тој фази до 1929. године развијало се градитељство, унапређен је културни живот и уздизале се привреда и економија. Нова организација државе од 6. јануара 1929. године и преименовање у Краљевину Југославију, донела је нове политичке потресе, али и нове услове економског, друштвеног и културног живота.

³² Стојановић, Д. (2009) Уље на води: политика и друштво у модерној историји Србије, у: Димић, Љ., Стојановић, Д., Јовановић, М. (Ур.), стр. 136-137.

³³ Димић, Љ. (1997). *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941 I*, Београд, 23-25.

2.2. Природни предуслови и њихов утицај на настанак бањских насеља

Простор који данас обухвата Република Србија располаже огромним природним ресурсима, распрострањеним шумама, разноврсном флором и фауном, квалитетним земљиштем, рудама, извориштима вода.³⁴ Међу њима се посебно издвајају изворишта минералних вода. Богатство и бројност изворишта са квалитетном минералном, термалном или термоминералном водом, као и минерални састав тла потврдили су не само топоними, већ и материјални докази о њиховом континуираном коришћењу од праисторије до данас. Бањска и климатска лечилишта и места за одмор и опоравак јесу насеља настајала на просторима са посебним природним условима. Постојање важног саставног дела бања, каква су лековита својства воде, ваздуха, гасова, блата (пелоида), условио је њихово трајно коришћење.

У савремено доба, на подручју Републике Србије услед велике геолошке сложености терена, распрострањености стена различитог састава, склопа и старости (геолошка грађа) регистроване су бројне хидрогеолошке појаве специфичне минерализације, хемизма и других карактеристика, које имају лековита својства.³⁵ Значајни су резултати истраживања и тумачење угледног хидрогеолога Дамњана Протића да су минералне и термалне воде у Србији недовољно упознате, а да је један од пресудних разлога то што су се сва хидрогеолошка истраживања „сводила на истраживање у непосредној околини природних појава термалних и минералних вода (извора), аналогно истраживању чврстих минералних сировина око рудних изданака. Међутим, у условима велике геолошке сложености наших терена, извори су по правилу удаљени, дислоцирани од лежишта ових вода, појављујући се тамо где су то, по принципу најмањег отпора кретању воде, морфологија и структура терена омогућиле.“³⁶ У савременој науци изучавањем позитивних утицаја фактора неорганске природе на здравље људи бави се медицинска геологија, где се термин „минералне и термалне воде“ може заменити термином „геотермалне воде“.³⁷ Допринос познавању бања дали

³⁴ Ђорђевић, Т. (1946). *Србија пре сто година*, Београд, 5-8.

³⁵ Мијовић, Д. (2011). Коришћење и заштита лековитих вода и пелоида као јединствених природних добара у Србији, *Заштита природе* 61/2, Београд, 5-20.

³⁶ Protić, D. (1995). *Mineralne i termalne vode Srbije*, Београд, стр. 5.

³⁷ Bogdanović, N., Kerkez, Ž. (Ur.) (2008). *Lekovite vode i banje Srbije*, Београд, стр. 9-26.

су географи Јован Ћ. Марковић и Стеван М. Станковић делима која представљају синтезу сазнања из области географије и туризмологије.³⁸

Упућеност људи на употребу воде са развојем цивилизације и сазнања мењала се, проширивала и еволуирала од најважнијег предуслова опстанка и истрајавања, преко традиције, обичаја или лечења до оплемењивања животног простора.³⁹ Зато су изучавања хидрогеолошких појава најпре започета тамо где су називи указивали на лековитост вода или се претпоставка о лековитости заснивала на народним предањима. Бање су према предањима откриване случајно. Најчешће се помиње болесна животиња (коњ или пас) која је лежала у блату или пила на извору и после неколико дана или неког времена здрава се вратила газди, који би потом користио ту лековиту воду или блато.

Услед лековитог својства извора, бање су од почетка њихових испитивања и коришћења биле нераскидиво везане за медицину, тако да су многи лекари били међу првим истраживачима који су на најбољи начин успели да сагледају њихова основна својства и значај. Прво хемијско испитивање лековитих вода из неких извора са територије Кнежевине Србије урадио је др Франц Хрушауер (Franz Hruschauer, 1807-1858) у сарадњи са бароном Јозефом фон Жакеном (Jozeph Franz Freiherr von Jacquin, 1766-1839) на Универзитету у Бечу 1834. године. На основу извештаја који је са немачког превео Димитрије Давидовић, упутство за њихову примену написао је др **Карло Пацек** (Karol Pasek, 1807-1876), један од првих лекара запослених у Србији.⁴⁰ По његовом наговору кнез Милош је наредио да се узорци пошаљу у Беч. Он је на основу резултата испитивања објавио *Упутство за лечење у лековитим бањама и за пијење минералних вода у Србији*, у коме је поделио воде према природним и хемијским својствима на топле и хладне,

³⁸ Marković, Đ. J. (1980). *Banje Jugoslavije*, Београд; Станковић, М. С. (2009). *Бање Србије*, Београд.

³⁹ Митровић, Г. (Ур.). (2004). *Вода – смисао трајања*, Београд.

⁴⁰ Студирао је медицину у Пешти. У Србију је дошао 1833, а постављен је за војног лекара Подринско-савске команде у Шапцу 1934, потом 1836. за лекара кнежеве гарде у Крагујевцу, а 1939. године за шефа Карантинског одељења са санитетом у оквиру Попечитељства внатрених дела. Стварајући здравствену службу и кадрове, написао је низ упутстава за поступање лекара, као и о неким болестима и њиховом лечењу. Основао је лекарску читаоницу у Београду и набављао књиге за лекаре у унутрашњости. Видети у: Павловић, Б. (2002). *Историја српске медицине*, Београд, стр. 74.

сумпоровите и кисело-слане.⁴¹ Доктор Пацек се може сматрати оснивачем балнеоклиматологије.⁴²

Из много разлога заинтересовани кнез Милош Обреновића позвао је тридесетих година 19. века познатог страног стручњака барона Хердера да обави обимна испитивања природних блага у тада ослобођеним крајевима Србије.⁴³ Привредно неразвијену земљу Кнез је мислио да подигне обновом рударства, за које је знао да је било веома развијено у средњем веку, али и личним трговачким интересом за проналаском соли.⁴⁴

Барон Сигмунд Аугуст Волфганг фон Хердер (Sigmund August Wolfgang Freiherr von Herder, 1776–1838) краљевски саксонски управитељ рудника у Фрајбургу, током десет недеља истраживања (од 24. августа до 2. новембра 1835. године) открио је у Кнежевини богатство гвоздене, бакарне и оловне руде, угља, соли, као и минералних вода. Обавио је квалитативну анализу минералних вода са осамнаест места (Брестовачка Бања, Сокобања – звана и Алексиначка или Моравичка Бања, Бели извор, Треботин, Врњачка Бања, Рибарска Бања, Јошаничка Бања, Буци под Јастрепцом, Сеземча, Слатина, Мајдево, Отеница, Бањица, Жеочани, Смрдељача код Слатине у околини Чачка, Богутовачка Бања, Конарево близу Краљева и Трнава).⁴⁵

На основу писама Совјету и путних дневника, резултате својих испитивања објавио је у књизи *Рударско путовање по Србији 1835. године*, која је у изводима преведена у Србији 1845. године.⁴⁶ Ово дело, није само извештај стручњака рудара и геогносте,⁴⁷ већ је својеврстан путопис, значајан због описа предела и природе, изгледа насеља, начина живота и обичаја становништва, задивљености старим градитељством. У књизи је дао предлог организације и развоја рударства у Србији. Значајни су његови описи затеченог стања и начина коришћења

⁴¹ Вацић, З. (2012). Хемијске анализе минералних вода Кнежевине Србије (1834-1878), у: Б. Димитријевић (Ур.), *Зборник радова Трећег научног скупа 800 година српске медицине (Соколски зборник)*, Београд, стр. 208-210.

⁴² Жижић-Борјановић, С., Јеринић, М. (2010). Примери поштовања и оданости међу народима и њиховим лекарима који се не смеју заборавити, у: Димитријевић, Б. (Ур.). *800 година српске медицине (Студенички зборник)*, Београд: Српско лекарско друштво, стр. 111-124.

⁴³ Здравковић, А., Предговор, у: Фон Хердер, С. (2014), стр. 9-15.

⁴⁴ Ђорђевић, Р. Т. (1983), стр. 13.

⁴⁵ Вацић, З. (2012), стр. 211.

⁴⁶ Фон Хердер, С. (2014), Београд.

⁴⁷ Геогност је проучавалац састава и грађе чврсте Земљине коре.

лековитих вода, а посебно савети и предлози држави како да их унапреди и побољша.

У запису од 25. септембра 1835. године са пута до Брестовачке Бање и њених пет извора Хердер је написао: „Њихова делотворност је неспорна због високих температура које их одликују, тако да само преостаје да се пожели да се створе такве спољне околности које ће омогућити да се ови извори користе више и комфорније, а то значи да је нужно да се овај поток и извори очисте, да се изнад извора с водом за купање и пиће саграде кровови који су отпорни на воду, да се ураде путеви и саграде објекти за смештај, макар скромни. У том случају би ова бања, уз изворе воде за пиће, могла да буде од велике користи. И ја сам се окупао два пута и одмах ми је било лакше.“⁴⁸

Хердер је написао да су у Сокобањи на старим римским зидинама саграђене турске, односно да је изнад главног извора „сазидана зграда опасана зидинама, која има куполу у којој се налази велики округли базен пречника 12 лаката, са седиштима која су постављена околу, а његова дубина је два и по лакта. Из овога базена вода отиче у такозвано сиротињско купатило, које се налази у непосредној близини, где се купају жене и деца. Све је у нереду. Надам се да ће државне власти које се баве установама од општег интереса око овог извора саградити објекте за боравак гостију и запослити бањског лекара с годишњом платом и спровести све неопходне мере. А то значи да је потребно да се сагради неколико посебних купалишта, као и једно опште купалиште за мушкарце из нижих сталежа, јер за то има довољно места, а и капацитет извора је довољан. Овај лековити извор на једном тако повољном месту могао би у том случају да постане веома благородни окрепљујући.“ Он је навео да су по својствима два извора у Сокобањи слична изворима у Пфеферу у Швајцарској и у Гаштајну код Салцбурга.⁴⁹

Из његовог описа сазнаје се да се у Рибарској бањи налазио велики озидани базен, који је такође наткривен великом куполом, а у веома лошем стању. „И овде би од помоћи био ангажман највиших државних власти. Мирис сумпора шири се свуда околу. Ово лоше стање могло би да се превлада ако би се бања учинила функционалном. Становници Рибара и многих других места користе овај

⁴⁸ Исто, стр. 53-54.

⁴⁹ Исто, стр. стр. 64.

сумпорни извор за потапање конопља. Њен квалитет се тиме побољшава, конопље треба да избели; али се том приликом шири веома непријатан мирис, који је штетан и за здравље. Стога потапање конопља на овом извору треба забранити, а дозволити само на одређеној удаљености, на пример једно пола сата од Рибара, или за то користити Бољевачки поток.⁵⁰ ХердEROVA запажања и благодонакони корисни савети тада нису могли да се остваре, како због његове преране смрти, тако и због одласка кнеза Милоша са власти. Његово дело остало је извор за проучавање у многим областима науке.

Др Емерих Линденмајер (Emmerich Lindenmayer, 1806-1883) од доласка у Кнежевину Србију 1835. године радио је у државној служби тридесет година, најпре као окружни лекар Подрињско-савске команде са седиштем у Шапцу.⁵¹ Начелник санитета био је од 1845. године до 1859. године. Током тих четрнаест година посветио се испитивањима, уређењу и развоју српских бања организујући хемијске анализе воде, сређивање извора, откуп земљишта око извора, изградњу зграда за смештај пацијената.⁵² Припремао је правна акта о обавезном присуству лекара током сезоне у бањама, о пословима бањског чувара, о општем реду у бањама. Незадовољан недовољним коришћењем бања јер у њима нема никаквих услова за пристојан боравак, залагао се за градњу конака за смештај бањских посетилаца и слање лекара са одговарајућим инструкцијама о саветима које треба да деле гостима током сезоне. Подстицао је коришћење минералних вода и тиме што је осмислио начин да се она флашира и доставља корисницима.

Посебно је допринео популаризацији Србије и српских бања објављивањем многих текстова у новинама, магазинима и часописима. Његова књига *Опис минералних вода и њихова употреба уопште, а понаособ лековитих вода у Књажевству Србији* објављена је на српском и немачком језику 1856. године у

⁵⁰ Исто, стр. 66.

⁵¹ О његовим доприносима развоју српског здравства и значају видети у: Димитријевић, Б, Вацић, З. (Ур.). (2013). Др Емерих Линденмајер – живот и дело, *Зборник радова 38. састанка Секције за историју медицине Српског лекарског друштва*, 26. октобар 2013. године, Београд.

⁵² Вацић, З. (2013). Др Емерих Линденмајер и развој бања Кнежевине Србије (1836-1859), у: Б. Димитријевић, З. Вацић (Ур.), Др Емерих Линденмајер – живот и дело, *Зборник радова 38. састанка Секције за историју медицине Српског лекарског друштва*, Београд, стр. 33-63.

Београду.⁵³ У овој књизи он детаљно описују лековите воде уз прецизна упутства за њихову употребу. Његово друго дело *Србија, њен развој и напредак у санитету са напоменама о целокупном санитетском стању на Оријенту*, објављена на немачком језику 1876. године у Темишвару.⁵⁴ Ове књиге представљају полазиште у изучавању историје српске медицине 19. века.

Линдермајерова залагања за исправну употребу лековитих вода засновану на хемијским испитивањима, заштити извора, одређивању начина примене према медицинској процени, до омогућавања њиховог коришћења изградњом одговарајућих грађевина за смештај и лечење могу се сматрати пресудним за развој бања. Његов рад на унапређењу бања у заосталој и конзервативној Србији представља својеврстан напор да се уведу нови културни модели по узору на државе средње Европе.

Значајни су и резултати истраживања природних богатстава Балканског полуострва аустријског природњака и лекара **Амиеа Буеа** (Amédée Ami Boué, 1794-1881) после три путовања у периоду од 1836. до 1838. године, који су објављени 1840. године у књизи *Европска Турска*. Поред осталог, он је описао и минералне воде у Кнежевини Србији које је анализирао.⁵⁵

Оснивање прве „**Правителствене (Државне) апотеке – дворске и војне**“ 1836. године у Крагујевцу од посебног је значаја како за развој српског здравства, тако и за научно потврђивање вредности лековитих вода, јер су се створили основни услови за различите анализе. Први државни апотекар и у исто време и хемичар био је **Павле Илић** (1807–1871). Он је обавио испитивање Буковичке воде са два извора 1837. године, о чему је поднео извештај Министарству унутрашњих дела, у чијем ресору је било Санитетско одељење коме је припадала Правителствена апотека. Потреба за осавремењавањем апотеке и повећавањем броја стручног особља није наилазила на разумевање власти, чак ни онда када је

⁵³ Линденмаер, Е. (1856). *Описъ минералниъ вода и њино употребленъ ваопште, а понаособъ лековитиъ вода у Княжеству Србији до сада познатиъ*, Београд

⁵⁴ Другу књигу, мемоарске садржине од посебног значаја за историју српског санитета, детаљно је анализирао Брана Димитријевић, видети у: Димитријевић, Б. (2013). *Мајстор из Немачке, Др Емерих Линденмајер – живот и дело, Зборник радова 38. састанка Секције за историју медицине Српског лекарског друштва, 26. октобар 2013. године*, Београд, стр. 17-31.

⁵⁵ Вацић, З. (2012), стр. 211-212.

кнез Александар сумњајући у квалитет резултата, 1850. године тражио слање лековитих вода на испитивање у иностранство, што је одбила Комисија Санитетског одељења Министарства унутрашњих дела.⁵⁶

Године 1857. Комисији је наложено да сваке године током лета узима узорке минералних вода и обави квалитативну и квантитативну анализу у Државној апотеци, што је одбио један од чланова комисије,⁵⁷ обзиром да није набављена одговарајућа нова опрема. Министарство финансија предложило је продају Правителствене апотеке 1859. године јер није дала очекиване резултате, с образложењем да је улога државе у успостављању строге контроле како би се апотеке држале правила санитетске струке. То је изазвало велике проблеме у раду Санитетског одељења које се бавило и анализом разних узорака за потребе Министарства унутрашњих дела, а које за укидање апотеке није дало сагласност. У овом одељењу је крајем исте године кнез Милош ипак одобрио оснивање мале лабораторије, којом би руководио државни хемичар Павле Илић. Новооснована Државна хемијска лабораторија била је без опреме и у њој нису могле да се раде анализе до 1861. године. Тада је допуштено да се анализе врше у хемијској лабораторији Лицеја, уз помоћ њихових сарадника и њиховом опремом, као и у лабораторији Војне апотеке. Наследници Павла Илића на месту државног хемичара (Иван Стојшић и Фердинанд Шамс) редовно су испитивали минералне воде.

Рад на редовној анализи минералних вода у Србији обављан је осим у државним установама – у Државној апотеци и Државној хемијској лабораторији, и у лабораторијама Лицеја (од 1857) и Велике школе. Истакнути хемичари професори Михаило Рашковић и Сима Лозанић испитивали су лековите воде у хемијским лабораторијама Лицеја и Велике школе.

Сима Лозанић (1847-1935) први је наш научник који се бавио системским, квалитативним и квантитативним анализирањем минералних вода. У периоду од 1874. до 1886. године анализирао је исцрпно и прецизно воде из једанаест бања (Врњачке, Буковичке, Паланачке, Ковиљаче, Сокобање, Рибарске, Врањске,

⁵⁶ Исто, стр. 204.

⁵⁷ Михајло Рашковић, професор хемије на Лицеју.

Брестовачке, Гамзиградске, Шарбановачке и Вишњичке).⁵⁸ Објављивао је резултате свог научног рада у вези са бањама у *Српском архиву за целокупно лекарство* и *Гласнику српског ученог друштва*.⁵⁹ У радовима је уз детаљне приказе састава земљишта и воде, дао и сврху у коју се вода користи (пијење, точење, купање) и какво мишљење о води влада у народу. Треба издвојити и податак да је међународној стручној и широј јавности представио узорке и анализу неких српских минералних вода на Светској изложби у Анверу 1886. године.

Учешће на **Светској изложби у Паризу 1900. године** било је нова прилика Краљевине Србије за представљање природних богатстава, историје, културног наслеђа, достигнућа у свим областима рада и стваралаштва. Министарство народне привреде организовало је и припремало изложбени материјал. За ову прилику др Димитрије Ј. Антула, геолог Рударског одељења овог Министарства, израдио је публикацију *Преглед рудишта у Краљевини Србији*. У одељку *Минерални извори* приказане су у најкраћем основне карактеристике лековитих вода подељених у пет врста, са табеларним прегледом њиховог састава, и исцрпним регистром на крају књиге.⁶⁰ Антула је навео: „Држава је задржала право експлоатације минералних вода и данас је приличан број извора уређен за јавна купатила од којих се многа јако цене са своје лековитости.“⁶¹

Од посебног значаја за даљи развој бања је обимна монографија *Лековите воде и климатска места у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца са балнеолошком картом* објављена у издању Министарства народног здравља 1922. године.⁶² Аутори, познати научници и професори др Марко Т. Леко, др Александар Шчербаков и Хранислав М. Јоксимовић били су чланови Сталног

⁵⁸ Бојовић, С. (1993). *Сима Лозанић у српској науци и култури*, каталог изложбе, Музеј науке и технике, стр. 53-56.

⁵⁹ Бојовић, С. (1993), стр. 36-37.

⁶⁰ Антула, Ј. Д. (1900). *Преглед рудишта у Краљевини Србији за Париску изложбу 1900. (Са додатком: О рударско-правним односима, саобраћајним средствима, шумама, водама и раденичкој снази од П. Илића, руд. инжињера и рударском картом размера 1:400000)*, Београд, стр. 107-109, 119-134.

⁶¹ Исто, стр. 107.

⁶² Леко, Т. М., Шчербаков, А., Јоксимовић, Х. (1922). *Лековите воде и климатска места у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца са балнеолошком картом*, Београд.

бањског одбора, успостављеног *Законом о бањама, минералним и топлим водама* из 1914. године. Значајна је улога др Шчербакова у раду на унапређењу и развоју балнеологије, тада запосленог у Министарству народног здравља као „референт за балнеологију и климатологију“. На прикупљању материјала радили су три године, користећи сва дотада позната сазнања и литературу при изради књиге – синтезе резултата више научних дисциплина – хемије, медицине, климатологије, географије, геологије.

Прикупљање материјала и грађе за књигу започето је 1919. године потребом да Министарство народног здравља реши многа питања здравствене обнове земље после Великог рата. За хитне потребе смештања, лечења и опорављања бројних инвалида направљен је преглед постојећих бања са њиховим садржајем, на основу података прикупљених анкетом достављеном преко успостављене мреже здравствених установа. Питање бањског опоравка инвалида решено је до краја 1919. године, а рад на књизи настављен је допуњавањем грађе после израде опширније и детаљније анкете и даљним истраживањима на терену.

Допринос ове књиге може се посматрати из више углова. Високо вредновање значаја бањских и климатских места за здравље народа било је подстицајно за њихов развој. Књига је била и својеврсно упутство лекарским праксама. Подухват представљања лековитих вода и климатских места може се посматрати и као допринос изградњи националног идентитета у тек успостављеној Краљевини СХС. Аутори су се нашли пред јединственим задатком – сакупљања грађе са целе територије нове државе више народа са различитим културним особеностима, историјом, навикама, социјалном и образовном структуром, традицијом, која се налазила на великом простору различитих географских карактеристика, чији су делови били на неуједначеном нивоу економског и привредног развоја.

Развоју, успону и напретку земље требало је да допринесе омогућавање коришћења природних лепота и лековите моћи многих извора или предела и то организованим уређењем, изградњом одговарајућих здања и стварањем услова за економско јачање. Направљен попис и детаљан опис овог ресурса и потенцијала за развој земље био је велики допринос књиге. Богатство лековитим водама и

климатским местима најбоље илуструје обиман азбучни регистар њихових имена на крају књиге.

Истраживање и разумевање бања било је одувек повезано са ширим контекстом природног окружења у којима су оне настајале и опстајале. Резултати изучавања различитих научних дисциплина тесно су били повезани са што потпунијим сагледавањима сложеног процеса њиховог настанка. За истраживање природних услова у којима су настајале бање значајна су и дела Милана Ђ. Милићевића у којима је разматрао географска, демографска и нека историјска питања уз помоћ података о природним, економским и културним условима живота, са основним статистичким подацима. Милићевић у својим делима *Кнежевина Србија* и *Краљевина Србија, нови крајеви* описује природне лепоте и богатства Србије, уз драгоцене коментаре. У првој књизи поделио је земљу у тадашњим границама на пет целина, а у свакој од тих целина детаљно је представио њихову географију, ортографију, хидрографију, топографију, историју, археологију, етнографију, просветне и културне прилике, управу и дао статистичке податке.⁶³ Друга књига прати методолошки приступ примењен у претходној књизи и представља присаједињене крајеве после ослобађања од турске владавине после 1878. године.⁶⁴ Азбучни регистри на крају књига омогућавају не само брзи преглед обимног изложеног материјала, већ одређују и пишчев приступ приказивању бројних тема и области. Сматрао је да је важно да неке теме посебно истакне издвајањем. Тако, Милићевић на неки начин вреднује минералне воде, о којима пише у оквиру потпоглавља које се односи на воде. Он је користио основне податке из објављених Хердерових и Линденмајерових радова о неким минералним водама, али је додавао своја запажања или коментаре.

Посебан значај за сазнавање о изгледу Србије у различитим историјским периодима имају и бројни путописи. Велики број путописаца који су током 19. и почетком 20. века посетили Србију био је очаран њеним природним богатствима. Богата шумама, ливадама, пашњацима, рекама и потоцима, планинама и

⁶³ Милићевић, М. Ђ. (1876). *Кнежевина Србија*, Београд, 61, 228, 309, 521,582, 647, 706, 781,829, 874, 945, 1022, 1093.

⁶⁴ Милићевић, М. Ђ. (1884). *Краљевина Србија – нови крајеви*, Београд, 11, 279-280, 294, 349.

равницама, она је на путнике остављала такав утисак. О изабраним виђењима неких путописаца биће речи касније.

Дело **Феликса Каница *Србија, земља и становништво, од римског доба до краја XIX века, I и II*** неисцрпан је извор података о земљи, њеним природним богатствима, лепоти предела, народу и обичајима, историји.⁶⁵ Од 1859. године долазио је Феликс Каниц у Србију, задржавајући се некада и по више месеци у неким областима.⁶⁶ Пажљиво је посматрао и детаљно бележио виђено, правећи цртеже тушем и акварелом, стварао је богату географску, етнографску, културну, историјску, економско-статистичку и археолошку грађу из које су настале научне и путописне књиге. Његови описи су исцрпни, фактографски, а почињали су од места, односно положаја предмета посматрања у простору који га је окруживао, затим су следили историјски подаци, и на крају је био најзначајнији део са описима затеченог стања, што данас у неким случајевима представља једино сведочанство.

У оквиру антропогеографских истраживања настанак, развој и напредак бања посматран је у односу на климатске услове, географски положај, постојање природних богатстава на том простору, као и стварање вредности деловањем људи на природне изворе богатства, њиховом мењању и побољшању. На темељима резултата радова **Јована Цвијића** (1865-1927), творца српске антропогеографије, развијали су се појмови о типовима насеља. Цвијићево дело ***Балканско полуострво***, које је публиковано први пут у Паризу 1918. године на француском језику (*La Péninsule balkanique: géographie humaine*), допринело је светском угледу српске науке, окупило његове следбенике и омогућило стварање научног пројекта који се на модеран начин бави истраживањем насеља и пореклом становништва.

Повољни природни услови одувек су омогућавали људима опстанак, али тек у доба научног проучавања природног блага могло је да почне и његово искоришћавање засновано на резултатима истраживања, што је условило развој бања од друге половине 19. века.

⁶⁵ Каниц, Ф. (1985). *Србија, земља и становништво, од римског доба до краја XIX века, I и II*, Београд.

⁶⁶ Каниц је сарађивао са својим савременицима српским научницима Јанком Шафариком, Јованом Гавриловићем и другима.

2.3. Допринос грађанства развоју бања

Важна питања развоја бања нису могла бити увек предмет систематског планирања државе, не само због недостатка средстава, већ и због бурних историјских догађаја који су често прекидали остваривање развојних процеса. У многим случајевима процеси напретка зависили су од ентузијазма, упорности и издржљивости појединаца, често и у оквиру неке организоване друштвене групе са заједничким циљем или интересом. У процесу настанка и развоја бања у Србији значајан је допринос грађанске иницијативе. Такве активности грађана дале су најбоље резултате у оснивању Врњачке и развоју Рибарске Бање.

Коришћење минералних вода, према досадашњим сазнањима, било је веома примитивно. Болесници су пили воду или се купали према свом нахођењу или према искуствима других, јер лекара није било. Све се одвијало на отвореном простору, те је коришћење зависило од временских прилика, осим изузетно у неким бањама где је постајао стари хамам или колиба коју је народ направио.⁶⁷ Корисници су се сналазили за преноћиште; спавали су на воловским колима, у примитивном склоништу или у најбољем случају у неком сеоском домаћинству. Храну су носили са собом. Купали су се иза импровизованих заклона у раскопаном простору око изворишта које је личило на корито посуто камењем и песком да би се вода задржала. Простор око изворишта био је неуређен и неуредан. Овакве описе дају и Хердер и Линденмајер за бање које су испитивали.⁶⁸

„Основателно фондаторско друштво лековите кисело-врुће воде у Врњцима,“ – Павле Мутавцић и Врњачка Бања

Визионар **Павле Мутавцић** (1816/1817-1888/1889) предузео је шездесетих година 19. века низ мера да би основао бању у Врњцима и омогућио коришћење лековите воде на достојан начин. О томе је 1884. године објавио књигу у којој је

⁶⁷ Михаиловић, В. (1951), 236.

⁶⁸ Фон Хердер, С. (2014), стр. 54; Михаиловић, В. (1951), 238; Вацић, З. (2013), стр. 42.

описао шта је све и како учинио да би основао Врњачку Бању.⁶⁹ Написао је да је за лековитост воде сазнао око 1857. године од свештеника Хаџи-поп Јефте. О лековитости врњачке минералне воде биле су познате и бројне народне приче. За воду се још више заинтересовао после сазнања о резултатима Хердерових истраживања: „Вода из топлог извора код Врњаца садржавала је велике количине угљеничне киселине, сону киселину и трагове гвожђа. Према томе, ова топла вода је изузетна и има својство као вода у Шлосбруну у Карловим Варима у Чешкој“.⁷⁰

Када је постављен за начелник Округа алексиначког 1859. године, Мутавцић се разболео и од Јосифа Панчића сазнао да би било добро да се лечи у Емсу, али да ако нема довољно средстава да може покуша и са врњачком кисело-врућом водом. Провео је месец дана 1860. године у Врњцима користећи воду према Панчићевим саветима, тако да је оздравио и „да се као најздравији за четири пет година осећао.“⁷¹ Он је даље навео да је у исто време воду користио и епископ ужичко-крушевачки Јоаникије и да му је било боље „од чега се разгласи лековитост ове воде, те почну болесници увелико придолазити.“⁷²

Како је Мутавцић за начелника Округа крушевачког био премештен 1861. године, почео је да размишља о уређењу „ове осведочено лековите минералне воде.“⁷³ Требало је обезбедити довољну количину минералне воде, ред и чистоћу, пристојан смештај и исхрану, као и лекара у току сезоне. Зато је смислио да угледни људи „направе позив“,“⁷⁴ односно захтев за уређење Бање у организацији удружења грађана, који би он као начелник одобрио. Замисао је реализована тако што је организован скуп поклоника киселе воде у Врњачкој Бањи 1. јула 1868. године, на Св. Враче, у Крушевцу. Присутнима је прочитан *Позив*, који је у целини прихваћен у присуству бројних угледних грађана.⁷⁵ Тако је основано ***Основателно фундаторско друштво лековите кисело-вруће воде у Врњцима.*** Оснивачки акт – проглас потписао је Матеја Карамарковић, професор крушевачке реалне гимназије. У Друштво се могао учланити „сваки родољубиви,

⁶⁹ Мутавцић, П. (1972. репринт). *О Бањи Врњачкој у срезу трстеничком округу крушевачком (године 1884)*, Врњачка Бања, 72, 3-37.

⁷⁰ Фон Хердер, С. (2014), 83.

⁷¹ Мутавцић, П. (1972. репринт), стр. 6.

⁷² Исти, стр. 5-6.

⁷³ Исти, стр. 7.

⁷⁴ Исти, стр. 7.

⁷⁵ Поповић, Љ. (2008). *Павле Мутавцић и његово доба*, Врњачка Бања, 112-113.

отечествољубиви и човекољубиви Србин⁷⁶, са циљем да се подигне бања. Већ 5. јула 1868. године начелник Мутавцић одговорио је да одобрава „да именована лица једно друштво склопе..., а све у границама закона, за извршење означене намере... да се на оправке ове воде ради, и да посао врло поспешно иде“⁷⁷ и уписао се као први члан. Учланило се осамдесет угледних људи из Крушевца, Краљева и Трстеника, међу којима је било трговаца, судија, адвоката, занатлија, чиновника, учитеља, професора, земљорадника, свештеника, а међу њима су одређени они који ће водити учлањивање и финансијске послове.⁷⁸ Свако је приложио одређена средства, као чланарину и донацију. Иако је Мутавцић нагло пензионисан 17. јула 1868. године,⁷⁹ Друштво је већ у јесен 1868. године откупило земљу са извориштем, а потом је започело уређивање. После раскопавања и уклањања стене једноставним каптирањем, вода је усмерена ка првој изграђеној купалишној грађевини „од дасака ауз да се до 35 душа може купати.“⁸⁰ Већ 1869. године преко сто гостију користило је ову Бању, тако да се та година сматра првом бањском сезоном.

Програм за подизање минералне воде у селу Врњцима среза трстеничког округа крушевачког од 18. маја 1870. године представља први план развоја Бање.⁸¹ У *Програму* је Павле Мутавцић изнео предлог за изградњу пратећих неопходних зграда за смештај и лечење, као и добијање повластица, али је Начелство округа крушевачког одбило програм.

Књига *О Бањи Врњачкој у срезу трстеничком округу крушевачком (године 1884)* завршава се текстом из 1883. године у коме Мутавцић истиче да је влада најзад схватила да треба да брине о лековитој води, те је „направила из фонда шпитаљско ново зданије на истом месту и разуме се добро украсила, пошто је имала средство да то боље учини, него што смо ми као друштво с малим средствима кубурили.“⁸² Овај заљубљеник у Врњачку Бању својом упорношћу и истрајношћу успео је да оснује ово лечилиште, која ће почетком следећег века постати најпопуларнија у Србији.

⁷⁶ Мутавцић, П. (1972. репринт), стр. 9.

⁷⁷ Исти, стр. 10.

⁷⁸ Поповић, Љ. (2008), стр. 113-125.

⁷⁹ Исти, стр. 92-95.

⁸⁰ Мутавцић, П. (1972. репринт), стр. 25; „ауз“ – мисли на (das) Haus, што на немачком значи кућа .

⁸¹ Исти, 31-33.

⁸² Исти, 35.

Године 1904. група грађана из Београда поднела је захтев за оснивање Акционарског друштва под називом „Друштво за унапређење Врњачке Бање“ Министарству привреде.⁸³ „Потврђењем“ министра од 3. фебруара 1905. године одобрен је акт „Основна правила Друштва за унапређење Врњачке Бање“ у чијем је првом члану објашњен разлог оснивања, а то је „на првом месту подизање хотела са свим удобностима, водећи при том рачуна о интересима акционара који у ово предузеће улажу капитал.“⁸⁴ Прва седница скупштине Друштва, одржана је 12. марта 1906. године под руководством Павла Денића,⁸⁵ председника Оснивачког одбора. Током двогодишњег постојања Друштво није реализовало програм, тако да су до данас остали непознати детаљи око планиране градње хотела и разлози зато што није саграђен.⁸⁶

Са развојем државе развијали су се и друштвени односи. Временом су бројна удружења организовали амбициознији појединци, са одређеном идејом да остваре неке утврђене циљеве везане за сопствени или интерес мањег броја људи. Позната су окупљања у одређеним друштвеним круговима – грађанске елите у салонима, затим у оквиру културних кругова и интелектуалних група, или тематска која су струковно повезивала људе.⁸⁷ Тако су многа удружења захваљујући својим активностима дала значајан допринос у развоју бања широм Србије.

Процес модернизације пратило је и организовање жена у грађанска удружења. *Коло српских сестара* основано је 1903. године на предлог сликарке Надежде Петровић.⁸⁸ Идеја је била да *Коло* материјално и духовно помаже још неослобођеном српском народу под Отоманском империјом. Својим активностима чланице су значајно доприносиле унапређењу друштвеног живота у Србији. Оне су биле богате и образоване жене спремне да уложе своје знање,

⁸³ Топаловић, О. (2013). *Врњачка Бања у архивима*, Врњачка Бања, 11-24.

⁸⁴ Исти, 13-20.

⁸⁵ Павле Денић, сестрић генерала Јована Белимарковића, био је конзул у Солуну (1898-1899), министар грађевина (1902-1903), министар иностраних дела (1903). Био је власник земљишта између данашњег парка и Дворца Белимарковић. Видети у: Топаловић, О. (2013), 21.

⁸⁶ Топаловић, О. (2013), 24.

⁸⁷ Стојановић, Д. (2009), 252, 359.

⁸⁸ Савић, Ј. (2009) Коло српских сестара – одговор елите на женско питање, *Гласник Етнографског музеја књ. 73*, Београд, 118-120.

време и новац у унапред постављен виши циљ. Коло је за кратко време стекло велику популарност у Србији, а велики број жена из угледних породица придружило се и у мањим местима. Коло се залагало за побољшање услова живота и рада жене, оснивање школа, бринуло је о сиромашној деци и сирочићима, као и оснивању женских занатских школа. Посебно се у неким срединама, какве су бање, залагало за улепшавање простора. Роксанда Хаџи-Павловић, председник *Кола српских сестара* у Сокобањи, посебно се ангажовала на прикупљању средстава за изградњу болнице у Сокобањи, 1927. године.⁸⁹ Чланице су прикупљале средства потребна за остваривање различитих циљева, међу којима је и изградња сиротишта или подизање споменика знаменитим личностима.⁹⁰

О активности бројних женских удружења у Нишу и њиховој хуманитарној активности извештавала је штампа.⁹¹ Тако је на пример *Друштво Књегиня Зорка* помагало сиромашнима, али је и подигло споменик погинулим ратницима у борбама за ослобођење Ниша од 1912. до 1918. године на прилазном путу за Нишку Бању 1929. године.⁹²

Врачарска штедионица – инжењер Милош Савчић и Рибарска Бања

Крајем 19. и првој половини 20. века инжењер Милош Савчић (1865-1941)⁹³ био је једна од најсвестранијих личности са различитим интересовањима, деловањем и резултатима у градитељству, привреди, индустрији, економији, друштвеном ангажовању. Иницирао је а потом и веома активно учествовао у

⁸⁹ С. Т., Коло добротинства, љубави и жртвовања, *Нишки весник бр. 6, септембар 2000*, стр. 6-7; Филиповић-Поповић, С. (2009) Сокобања, Сокоград: Град сокола, соколица и традиције, *Нишки весник бр. 61 новембар 2009*, стр. 8-9.

⁹⁰ Савић, Ј. (2009), стр. 121-132.

⁹¹ Соколовић, Љ. (2005) У Нишу има много жена које су заслужиле одликовања, *Нишки весник бр. 37, новембар 2005*, стр. 7.

⁹² АЈ, Фонд 74 Двор КЈ – Маршалат 242-27; Јовановић, Ђ. Н. (2000). Жене Србије часно подносиле терет ратова. Догађај везан за освећење Споменика палим ратницима код Нишке Бање 1929. године буди многе светле успомене..., *Нишки весник бр. 7, новембар 2000*, стр. 10.

⁹³ Ђурић – Замоло, Д. (1981). *Градитељи Београда 1815-1914*, Београд, стр. 91-93; Магдић, А., Шолаја, В. (1997). *Милош Савчић, градитељ, привредник, градоначелник – Галерија САНУ*, Београд, стр. 5-7, 11-12, 29-30; Костић, М. (2000). *Успон Београда, књига 2: Послови и дани трговаца, привредника и банкара у Београду XIX и XX века*, Београд, стр. 88-94.

остваривању многих привредних и друштвених подухвата и значајно допринео успону Србије.

Савчићева *Инжењерско-архитектонска канцеларија*, једно од првих приватних техничких предузећа у Србији, основана 1893. године у партнерству са арх. Гашпаром Бекером,⁹⁴ остварила је у периоду до Првог светског рата највише пројектантских и извођачких послова везаних за прве веће привредне комплексе.⁹⁵ Бројне стамбене и пословне зграде изводила је Канцеларија у сарадњи са познатим архитектама, али највише према пројектима арх. Данила Владисављевића.⁹⁶

Вредан, способан и комуникативан, изванредан организатор, Савчић је у Канцеларији ређе преузимао пројектантске задатке, углавном решавајући конструктивни систем, док се више бавио организационим пословима, израдом финансијских конструкција и надзором извођења.⁹⁷

Савчићева искуства и знања о пословима повезивања банкарства и привреде, која је прихватио из развијених земаља, омогућила су му да као предузимљив човек активно учествује у привредним подухватима Београдске Прометне банке, у чијој је управи био од 1899, а председник од 1919. године до смрти.⁹⁸ Поред тога, одиграо је пресудну улогу у активностима Врачарске штедионице⁹⁹ везаним за послове развоја, изградње, уређења и унапређења **Рибарске Бање** у првим годинама 20. века.

⁹⁴ Nikić, Lj. (1978). Arhitekt Gašpar Beker, *Urbanizam Beograda*, Beograd, str. 52-53.

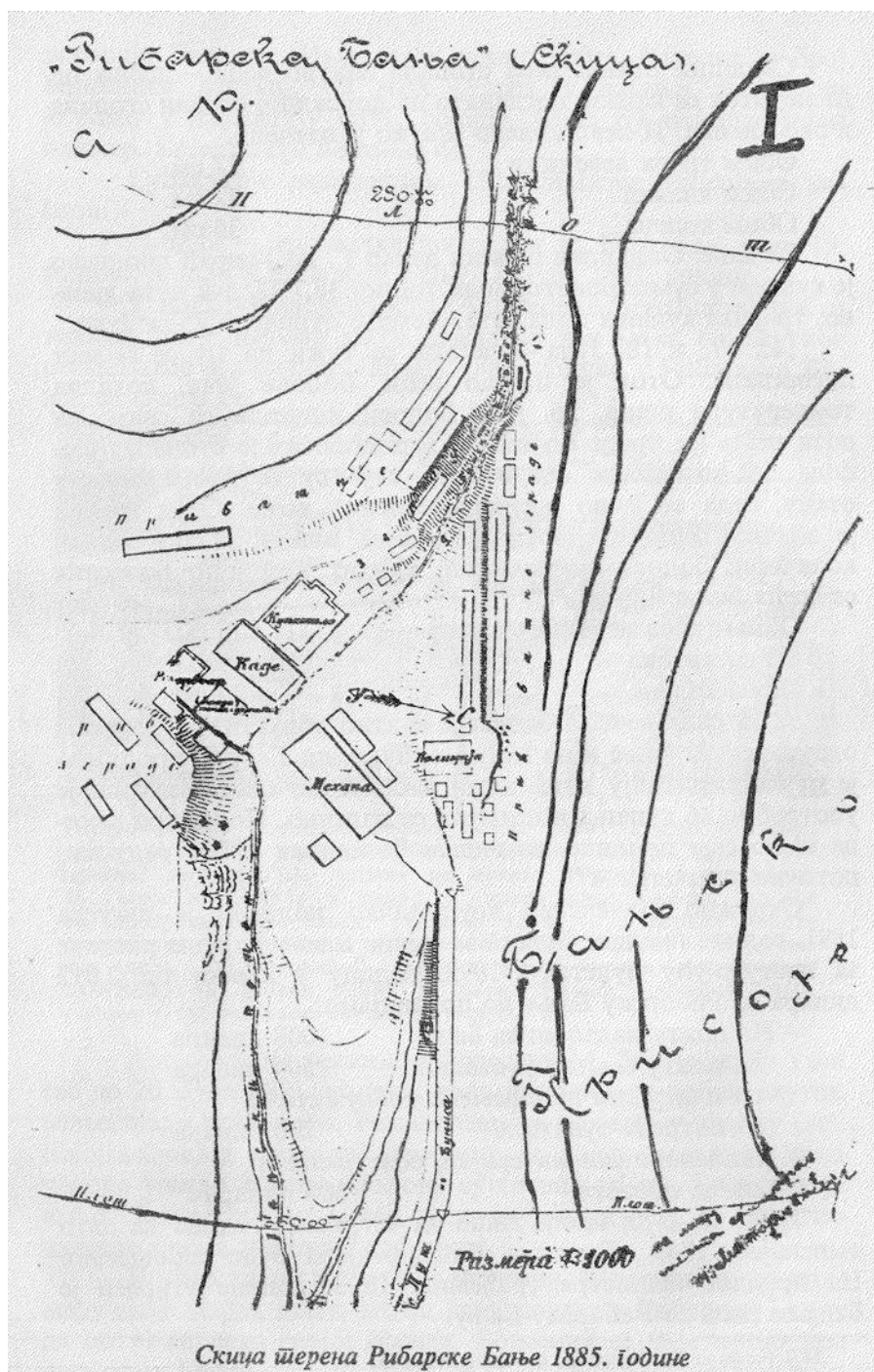
⁹⁵ __, (1939). *50 година рада инжењера Милоша Савчића 1889-1939*, Београд.

⁹⁶ Сарадња Савчића и Бекера трајала је кратко, због Бекерове болести и смрти, те је зато Савчић сарађивао са познатим архитектама.

⁹⁷ Савчић је пројектовао више углавном стамбено-пословних зграда у Београду за угледне београдске трговце и индустријалце, као и за себе на прелазу 19. у 20. век, затим комплекс Београдске кланице за Београдску општину, деоницу канализације у Београду и друго, а пратио је све послове и када се после три деценије удаљио из градитељских послова, а Канцеларија наставила да ради под именом „Лабор“ као техничко предузеће у породичном власништву, које су водили инжењери његов син Владислав и зет Александар Ацовић, од двадесетих година 20. века. Видети у: А., Шолаја, В. (1997). *Милош Савчић, градитељ, привредник, градоначелник*, стр. 30-32.

⁹⁸ Прометну банку основали су виђенији београдски грађани 1895. године. Видети у: __, (1939). *50 година рада инжењера Милоша Савчића 1889-1939*, Београд, стр. 31-47.

⁹⁹ Банкарско акционарско друштво основано 1898. године у Београду, у: ИАБ, *Књига 1 записника Управног одбора Врачарске штедионице*.

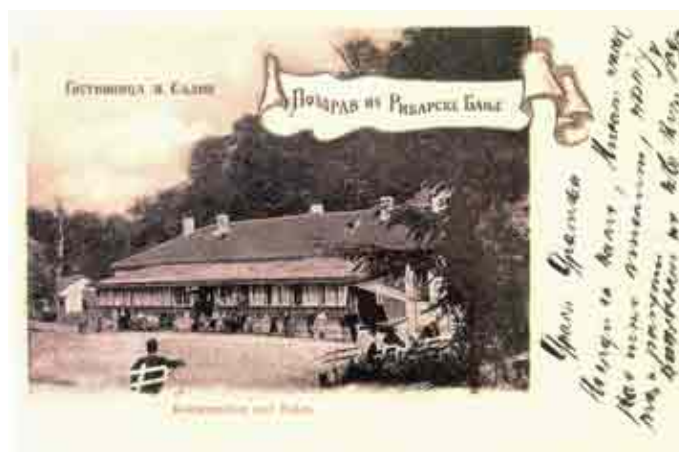
Сл. 1 Ситуациони план Рибарске Бање из 1885. године.
(Југовић, Р. М. (1991). *Рибарска Бања*, стр. 96)

У Рибарској Бањи је крајем 19. века постојало старо купатило, неколико влажних приватних кућа, дрвени „Станови“ и једна „Државна зграда“ са шеснаест соба.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Југовић, Р. М. (1991). *Рибарска Бања* (друго допуњено издање), Рибарска Бања, стр. 98.

Сл. 2 Државне зграде: Вила Расина, Зграда Полиције, Поште и телеграфа у Рибарској Бањи, Разгледница, 1900. (приватна колекција)

Сл. 3 Гостионица у Рибарској Бањи Разгледница, 1902. (приватна колекција)

Сл. 4. Поглед на државна здања у Рибарској Бањи Разгледница, 1900. (приватна колекција)

Врачарска штедионица је после прикупљања података током 1900. године и потврде Марка Т. Лека о лековитости минералне воде проценила да је

потенцијал Бање велики и да треба улагати капитал у њен развој, тако да је од 1901. године водила преписку са Министарством унутрашњих дела о повластицама за коришћење Рибарске Бање, односно о томе да привремена концесија за експлоатацију постане стална. После послова везаних за поправке постојећих скромних грађевина, приступило се изradi премера и пројекта проширења које је урадио професор Велике школе Јосиф Ковачевић.¹⁰¹ Према пројекту професора Ковачевића из 1901, а одобреног 1903. године, грађена је и прва нова зграда за смештај гостију *Вила Србија*, завршена маја 1904. године са 50 соба. Академско решење зграде уз примену једноставних еклектичких елемената било је подређено функцији. Други спрат дограђен је 1906. године.¹⁰² Фасада је решена симетрично, а оса симетрије наглашена је у централном делу на свим нивоима у ширини балкона на првом спрату. У приземљу централног дела су у средини двокрилна улазна врата, док је са стране по један двокрилни прозор; на првом спрату је дугачак балкон са сецесијском оградом од кованог гвожђа, на средини је прозор, а са стране по једна двокрилна врата. На овом делу је богатија декорација, између прозора и врата изведена је у дубоком рељефу по једна велика барокна ваза са декоративном шкољком изнад. Над отворима су троугласти тимпанони које придржавају мали капители над наговештеним пиластрима, а украшавају их венци. На другом спрату централног дела декорација око прозорских отвора сведена је на уоквиравање. Изнад кровног венца украшеног цветним мотивима, налази се троугласти тимпанон ширине балкона на првом спрату, испуњен флоралним украсима и са кружним отвором у средини. Ентеријер је према неким описима решен једноставно и скромно.

¹⁰¹ Ракочевић, М. (ур.) (1996). *Високошколска настава архитектуре у Србији 1846-1971, необјављени рукописи*, Београд, стр. 132-133.

¹⁰² Југовић, Р. М. (1991), стр. 122-123.

Сл. 5 Вила Србија у Рибарској Бањи
Разгледница, 1905. (приватна колекција)

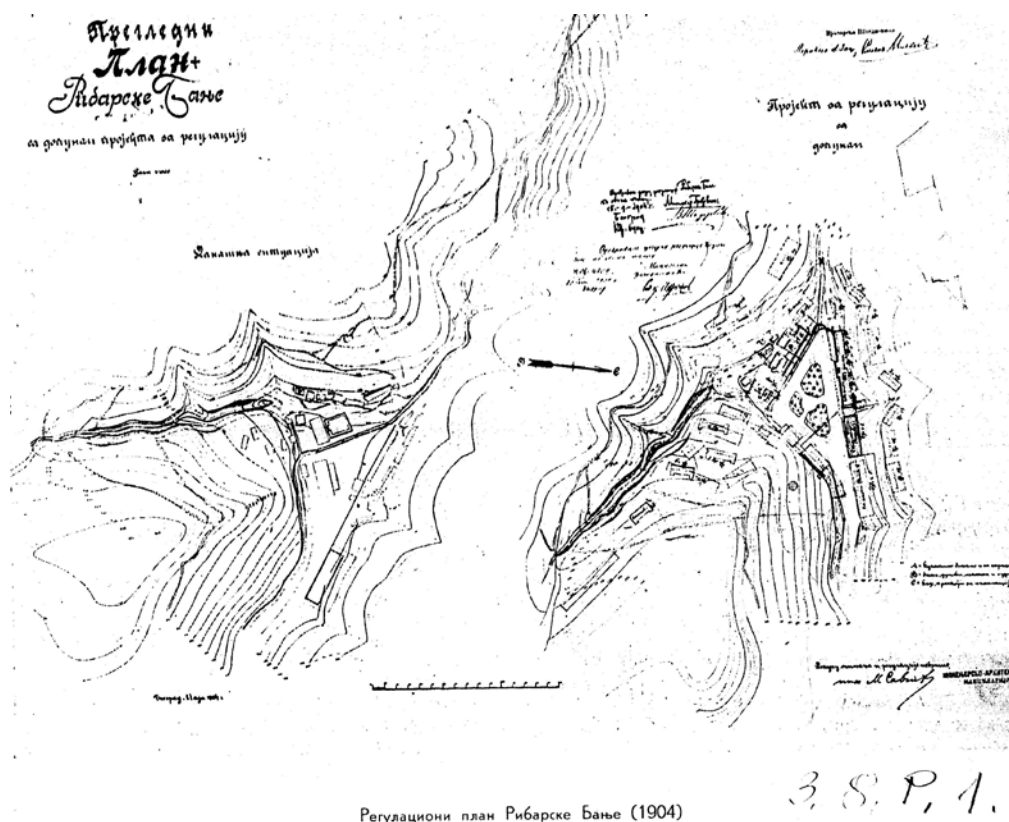

Сл. 6 Вила Србија у Рибарској Бањи, главна фасада, 2007.
(фотографија: Г. Митровић)

Сл. 7 Вила Србија у Рибарској Бањи, детаљ главне фасаде, 2007.
(фотографија: Г. Митровић)

Инжењер Савчић постао је члан Управног одбора Врачарске штедионице 4. фебруара 1904. године.¹⁰³ Као члан Управног одбора, на четвртном састанку одржаном 28. фебруара 1904. године, он је добио задужење „да се лично увери и реферише, а потом да се утврди програм да ли да се остане при садашњем ситуационом плану.“¹⁰⁴ Овај први задатак био је почетак Савчићеве визионарске изградње нове Рибарске Бање у Рибарском кланцу.¹⁰⁵

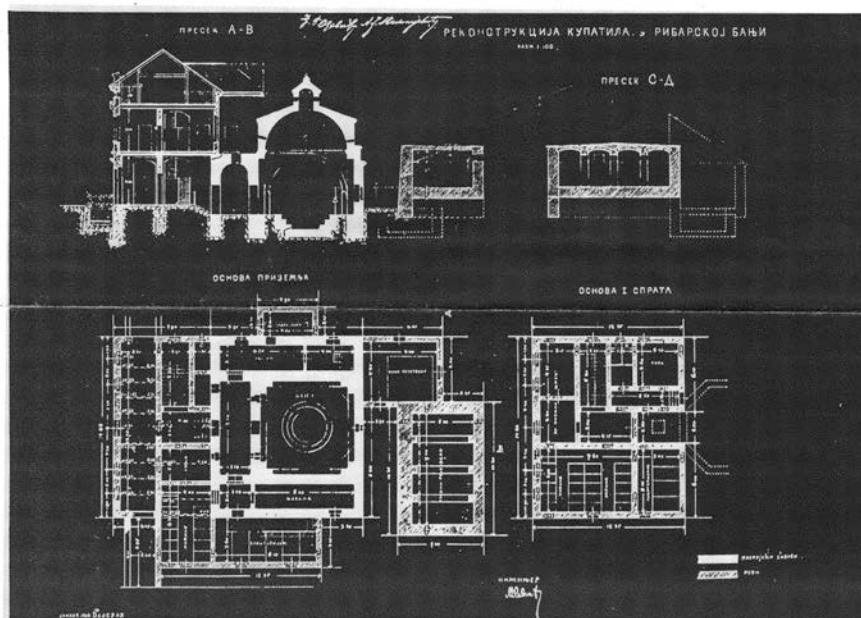
Сл. 8 Ситуациони план Рибарске Бање, инж. М. Савчић, 1904. године.
(_, (1939) 50 година рада инжењера Милоша Савчића, 1889-1939, стр. 49)

¹⁰³ У Историјском архиву Београда чувају се *Књиге записника Управног одбора Врачарске штедионице*, које су значајан сачувани извор за проучавање доприноса ове институције у привредном успону Србије. У *Књизи 1* за период од 1899. до 1902. године налазе се подаци о многим питањима о којима је на састанцима расправљао Управни одбор, као што су захтеви Врачарске штедионице за поправку појединих постојећих скромних зграда у Рибарској Бањи, а потом информације о решењима Министарства унутрашњих дела по тим захтевима. У *Књизи 2* за период од 1902. до 1906. године налазе се драгоцени подаци о почецима изградње Рибарске Бање.

¹⁰⁴ ИАБ, *Књига 2 записника Управног одбора Врачарске штедионице*, стр. 159.

¹⁰⁵ _, (1939) 50 година рада инжењера Милоша Савчића 1889-1939, Београд, стр. 48-53.

Савчић је израдио ситуациони, нивелациони и регулациони план, пројекат канализације, планирао подизање топлог и хладног купатила и одредио распоред вила и курсалона и изводио каптажу топлих извора минералне воде.

План за реконструкцију купатила.

Сл. 9 Топло купатило у Рибарској Бањи, основа, инж. М. Савчић, 1906. (Савчић, (1939) 50 година рада инжењера Милоша Савчића 1889-1939, стр. 50)

Сл. 10 Топло купатило у Рибарској Бањи
Разгледница, 1913. (приватна колекција)

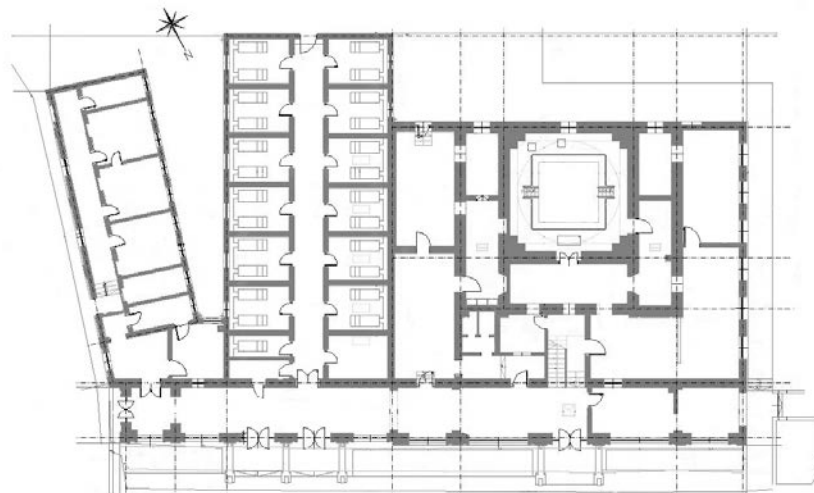
Зграда Топлог купатила поправљана је више пута (1835, 1848-1849. и 1852. године), али није могла да задовољи потребе повећаног броја гостију. Године 1897. поправљено је још једном ово купатило и тада је од двадесет осам

када обложено порцеланом четрнаест. Исте године је изграђена и *Државна зграда Вила Расина*.

Краљ Петар I донео је 9. марта 1904. године *Закон о уступању Рибарске Бање Врачарској штедионици на експлоатацију*, којим су утврђени услови за период коришћења од четрдесет година по веома повољним условима.¹⁰⁶

Концесионар Врачарска штедионица могла је најзад да почне реализацију свог програма. Радови на уређењу Рибарске Бање започети су тако што су срушене све старе грађевине и проширен скучени простор у кланцу, тако да је добијен плато веће површине.

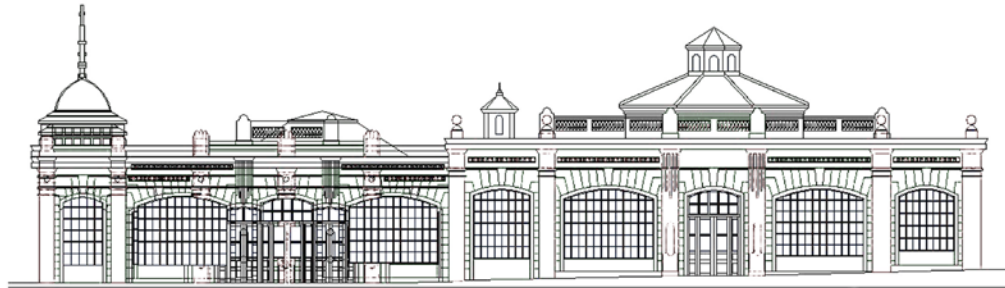
Радови на Топлом купатилу почели су 1905. године, али после откривања нових извора наставило се са истраживањем и каптирање је завршено 1908. године. Послови на преправкама и доградњи завршени су 1909. године. За терапију су могла да се користе три базена (један прве класе обложен порцеланом и два друге класе обложена каменом) и уз сваки је постојала соба за масажу; поред базена биле су двадесет три каде обложене порцеланом (тринаест кабина са две каде, десет са једном и издвојена владарска када).¹⁰⁷ Архитектонско обликовање грађевина било је поверено Данилу Владисављевићу, док је Савчић радио конструктивни систем.

Сл. 11 Топло купатило у Рибарској Бањи, основа
(Документација РЗЗСК, снимљено 2007)

¹⁰⁶ *Зборник закона уредаба, правила и расписа по струци грађевинској 59*, Београд, стр. 223-231.

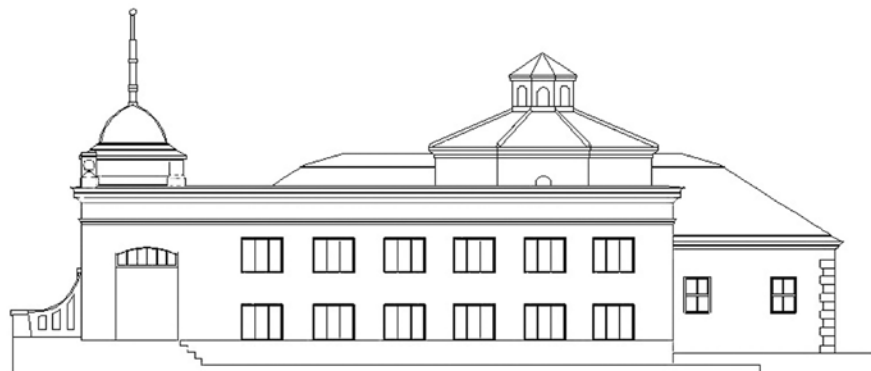
¹⁰⁷ Југовић, Р. М. (1991). *Рибарска Бања* (друго допуњено издање), Рибарска Бања, стр. 135.

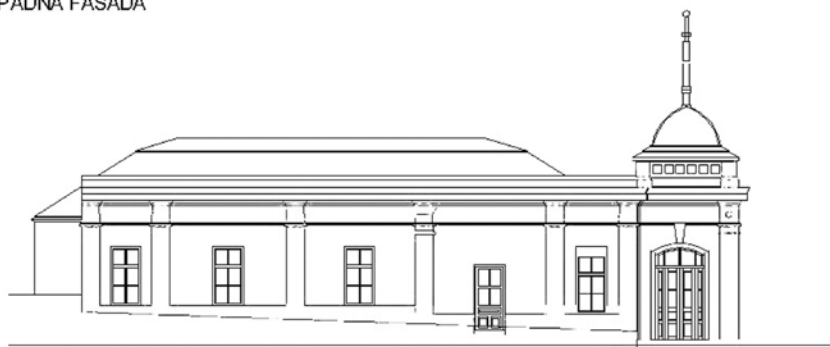
SEVERNA FASADA

JUZNA FASADA

ZAPADNA FASADA

ISTOČNA FASADA

Сл. 12 Топло купатило у Рибарској Бањи, изгледи
(Документација РЗЗСК, снимљено 2007)

Вила Босна (зграда број 2) са 39 соба саграђена је у продужетку *Виле Србија* током 1905. године. У њеном приземљу била је смештена канцеларија Бањске управе, лекарска ординација, апотека, пошта и неке продавнице (посластичара, фризер и сл).

Сл. 13 Вила Босна у Рибарској Бањи
Разгледница, 1929. (приватна колекција)

Сл. 14 Виле Босна и Србија у Рибарској Бањи
Разгледница, 1909. (приватна колекција)

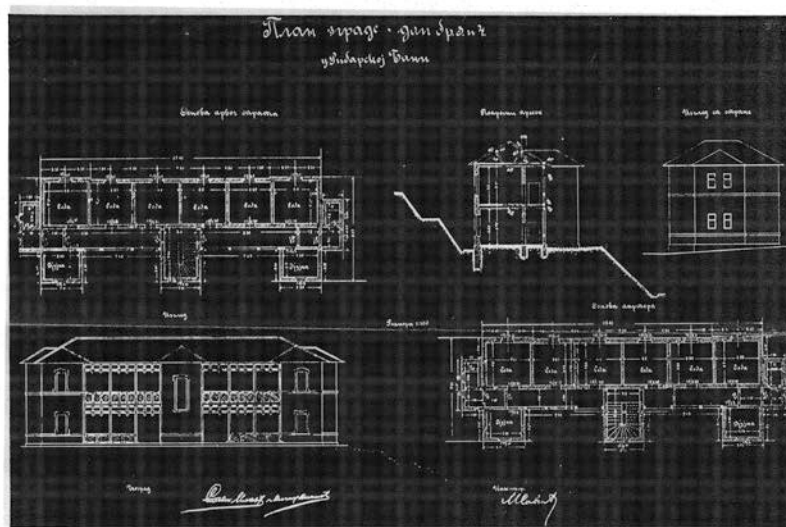
Преко пута *Виле Босна* подигнута је **Вила Херцеговина** (зграда број 7) према пројекту из 1909, а примила је прве госте 1912. године.

Сл. 15 Вила Херцеговина и купатило у Рибарској Бањи
Разгледница, 1912. (приватна колекција)

На стрмој коси брда Самар, на претходно припремљеним мањим платоима, ојачаним потпорним зидовима, саграђене су 1906. године **Вила Далмација** (зграда број 3) са четрнаест соба, **Вила Славонија** (зграда број 4) са 20 соба. Оне имају приземље и спрат дуж којих се пружају дрвене веранде. На већој висини до које се стиже каменим степеницама, сазидаана је 1907. године **Вила Црна Гора** (зграда број 6) са седамнаест соба, а изнад ње **Вила Стара Србија** (зграда број 5, данас

Вила Хрватска) са шеснаест соба, подигнута 1906. године. између њих налазе се две приземне зграде гостионица другог реда и зграда са десет скромних соба. Обликовање ових вила засновано је на најчешће коришћеном моделу типских зграда за одмаралишта и средњоевропске бање, какве се јављају на немачком подручју, Словачкој Чешкој, и Румунији. Све зграде за смештај гостију имају различит број и величину соба, али су архитектонски обликоване и решене на исти начин са верандама дуж грађевине, које истовремено представљају и ходник из ког се улази у собе.

План за виле бр. 3 и 4.

Сл. 16 План за виле Далмацију и Славонију (виле 3 и 4) у Рибарској Бањи (__, (1939) *50 година рада инжењера Милоша Савчића 1889-1939*, стр. 51)

Сл. 17 Вила Далмација у Рибарској Бањи Разгледница, 1907. (приватна колекција)

На још већој висини саграђена је приземна зграда са двадесет соба за бесплатан боравак сиромашних. Још даље, према врху брда Самар подигнути су пекара, магацини радионице и велика штала.

Поред *Херцеговине* налазио се *Салон са гостионицом (курсалон)*, у чијој је већој сали била позорница, те су се ту приређивали концерти и забаве, игранке, док су у другим салама биле читаоница, клавир, билијар и соба за картање. У продужетку је била *Гостионица* друге класе, где се обично играла томбола. Ове три грађевине подигнуте су над засведеним каналом кроз који протиче река.

Сл. 18 Курсалон у Рибарској Бањи
Разгледница, 1923. (приватна колекција)

Сл. 19 Парк испред Топлог купатила у
Рибарској Бањи
Разгледница, 1914. (приватна колекција)

Иза топлог купатила у центру, на брду у клисури кроз коју тече река налази се *Хладно купатило*, леденица и чесма „Книћанка“. Зграда Хладног купатила завршена је 1907. године према пројекту Данила Владисављевића. Уређење Рибарске Бање и подизање зграда трајали су од 1904. до краја 1909. године уз Савчићев надзор и контролу.

Почетком 1911. године у Рибарској Бањи Врачарска штедионица могла је да понуди смештај у вилама *Србија*, *Босна* и *Херцеговина* (потпуно намештене 164 собе са услугом), скромније намештене виле *Далмација*, *Славонија*, *Стара Србија* и *Црна Гора*, за госте „сиротињског стања“ *Вилу Македонија*, док су за сиротињу виле *Расина* и *Срем* (виле са кухињом и најнужнијим намештајем). У савремено уређену Бању према европским узорима гости су долазили возом, пругом Београд–Ниш до Ђуниса, а потом колима до Рибарске Бање.

Значај појединих личности за настанак и развој бањских места не може се у потпуности открити због нестанка извора и грађе који потврђују њихову активност. Њиховом иницијативом, ентузијазмом и са идејом о вишим циљевима који значе побољшање услова боравка и лечења у бањама, организовано је окупљање људи са сличним мишљењима. Упорношћу и истрајавањем настојали су да повезивањем банкарства и привреде остваре своје циљеве.

2.4. Утицај модернизације на развој бања

Успостављањем државне управе у свим областима живота требало је превазићи најзначајније узроке успореног развоја и модернизације Србије у доба кнеза Милоша, а то су наслеђена заосталост, слаба привреда, спор економски раст и изузетно младо становништво. Темељи модернизацији постављени у то доба могли су се даље развијати. Модернизација друштва је у великој мери посредно и непосредно утицала на развој бања. Значајним променама у друштву, као и у начину и поимању приватног живота, бање су добијале нови смисао и важност како за целокупну заједницу, тако и за појединца. Од саобраћаја, преко образовања, поимања слободног времена и туризма, положај бања се драстично изменио у односу на почетке њиховог експлоатисања.

Развој саобраћаја као предуслов модернизације

Један од битних предуслова модернизацијских процеса представља побољшавање саобраћајних прилика, које треба да прате технички и технолошки напредак.¹⁰⁸ Како је описивао Тихомир Ђорђевић,¹⁰⁹ путеви су у ослобођеној Србији били у лошем стању, осим малих изузетака, тако да се могло ићи само пешке или на коњу. Путовало се по разваљеним остацима утврђених римских, средњовековних друмова или онима грађеним почетком 18. века током аустријске окупације, где се ретко задржала калдрма. Према описима само се у неколико праваца могло ићи колима, и то уз Саву до Шапца, одакле се преко Мачве уз Дрину могло стићи до Зворника; док су други правци водили од Београда преко Гроцке, Паланке, Јагодине и Ћуприје за Ниш; као и од Гроцке преко Смедерева и Пожаревца до Голупца, даље од Пореча преко Мироча у Брзу Паланку; од Београда до Ваљева или преко Крагујевца и Чачка до Ужица. Остали путеви били су углавном козије стазе.¹¹⁰

¹⁰⁸ Дига, Ж. (2007). *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. век*, Београд, стр. 20, 22-23, 123, 204-208.

¹⁰⁹ Ђорђевић, Р. Т. (1983). *Из Србије кнеза Милоша*, Београд, 26-42; Исти, (1946) *Србија пре сто година*, Београд, стр. 8-10, 113-132.

¹¹⁰ Исто.

Успостављање поште и развој трговине, за коју је био лично заинтересован и кнез Милош, условили су градњу путева почетком 19. века. Њихова изградња започела је обновом Цариградског друма 1828. године. За развој Србије он је био значајан као главни комуникациони правац, што потврђује потреба за редовним одржавањем и велики радови на његовој реконструкцији четрдесетих година 19. века. Атанасије Николић, земљомер и тада начелник у Министарству унутрашњих дела, регулисао је овај пут уводећи нов поступак до тада непримењиван у Србији – поставио је камену подлогу тамо где је требало да се наспе шљунком.¹¹¹

Питање добрих путева и начина да се до одређеног места стигне, одредило је често и његову судбину.

Бројни путописци, углавном странци, пролазили су Србијом из различитих побуда, бележећи запажања, драгоцену истраживачима.¹¹² Тако је уз детаљне слике друштвене стварности и начина живота, **инжењер Вилхелм Рихтер** (Wilhelm Richter) издвојио начин путовања кнеза Милоша са свитом из Крагујевца за Београд.¹¹³ У овом делу осврнуо се и на лоше стање путева, због чега се дуго путовало, као и на њихову оправку и градњу која је код сељака изазивала незадовољство због обавезе кулечења.¹¹⁴ Посебно је био задивљен лепотом природе Србије, упоређујући брдовите пределе са Швајцарском. Чудио се неискоришћавању бројних природних богатстава од плодне здраве земље, преко минерала и руда до изворишта воде. Навео је: „У околини Алексинца налазе се топла купатила, чија је лековитост невероватна, која имају најлепши швајцарски предео, а исто тако се скоро не употребљавају. Сем тога, има бесконачна маса топлих и хладних минералних извора, око чијег испитивања се још није бринуло.“¹¹⁵

¹¹¹ Поп-Ценић, С. (1986). Атанасије Николић (18. I 1803 – 28. VI 1882) народни културни, просветни и здравствени радник и просветитељ, у: Ђорђевић, С. (Ур.) *Народна здравствена култура у Србији*, свеска 7, стр. 135, 149.

¹¹² Костић, С. Ђ. (2006). Друмовима Србије, у: Столић, А, Макуљевић, Н. (прир.) *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, Београд, стр.864-885.

¹¹³ Рихтер, В (1984). *Прилике у Србији под кнезом Милошем до његове абдикације 1839. године*, Крагујевац, 49-56, 58, 61-71, 76.

¹¹⁴ О планском нагоњењу на кулук читавих села и срезова, како би се просекли и направили путеви који би повезали поједине вароши или села видети у: Влајинац, М. (1932) *Згон, или кулечење ван места боравка, од средњег века до наших дана: прилог историји народног живота и рада*, Београд.

¹¹⁵ У наведеном цитату из ове књиге са стране 58, Рихтер мисли на Сокобању.

Бартоломео Куниберт (Bartolomeo Silvestri Cuniberti, 1800-1851), кнежев лични лекар касније пријатељ и дипломата, уз одговорне послове на увођењу санитарних заштитних и превентивних здравствених мера, лечењу болесних, надзирању рада војних болница, интересовао се и за испитивање лековитости бањских вода. У свом мемоарско-историјском делу забележио је низ догађаја у којима је учествовао радећи и путујући по Србији од 1826. до 1843. године.¹¹⁶ Навео је да кнез воли добре путеве и да је било наређено уређење и просецање путева како би и удаљена Брестовачка Бања, коју је веома ценио, била у доброј путној вези са Крагујевцем.¹¹⁷

Феликс Каниц (Felix Kanitz, 1829-1904) током својих путовања кроз Србију од 1859. године боравећи у неким местима и више пута у различитим временима, имао је прилику да прати промене које су се догађале током скоро четири деценије, да их посматра у односу на опште европске токове на културном, друштвеном, политичком, привредном и економском плану.¹¹⁸ Он је промене које је запазио посматрао као нераскидиву целину. Пажљиво је испитивао прихватање нових европских струјања у разним областима живота, од општих културних односа, преко развоја индустрије па све до модерних комуникација. У многим записима са ових путовања износио је своја размишљања о новим саобраћајницама. Објашњавао је да саобраћајне везе воденим и копненим путем омогућавају лакшу комуникацију међу људима, размену идеја и економских добара. Пољопривредни и индустријски производи брже се преносе преко југоисточне Европе ка осталим деловима континента. Он је објаснио да би саобраћај боље функционисао, потребно је да се градови припреме за њих. А онога тренутка када се град нађе на некој од важнијих саобраћајних праваца у њега почиње да се слива капитал, да долазе нови људи са новим идејама. Градови тада доживљавају просперитет, урбанизују се, а нови људи са новим идејама настоје да измене старе односе у друштву, да полако мењају устаљене навике.¹¹⁹

¹¹⁶ Куниберт, Б. (1988). *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића: 1804-1850. Књ. 2*, Београд, 313-328.

¹¹⁷ Исто.

¹¹⁸ Каниц, Ф. (1985). *Србија, земља и становништво, од римског доба до краја XIX века, I и II*, Београд.

¹¹⁹ Исто, стр. 260-262.

Ова Каницова размишљања о развоју Србије наговестила су и ново доба. Уз много муке, са лаганим преласком из једних друштвених односа у друге Србија се, према Каницу, крајем 19. века све више окретала великим западним узорима, покушавајући да ухвати корак са новим европским токовима и идејама, да их прихвати или прилагоди својој средини.

Изградња мреже путева прешла је у надлежност Министарства грађевина 1862. године, а после коначног ослобођења од турске власти држава се ангажује на побољшању путних веза са присаједињеним областима. У складу са административном поделом државе и друмови су подељени на окружне, среске и општинске. Осавремењавање саобраћаја ишло је убрзано. Томе су допринели како изградња путева, тако и технички и технолошки проналасци који су условили и појаву нових превозних средстава. Путовање је постајало све удобније и брже.

Први пут је у документу из 1833. године поменуто „гвозден пут“ као могућност да се побољша и убрза трговина Србије са Европом, за шта је лично био заинтересован кнез Милош. Од идеје до остварења прошло је пола века. Изградњом железничке пруге 1884. године од Београда до Ниша значајно је унапређен и модернизован превоз путника и робе.¹²⁰ Продужавањем праваца пруге изградњом мреже у унутрашњости земље и повезивањем са важним чвориштима међународних железница и великим трговачким средиштима (Пешта, Солун, Цариград), омогућен је напредак многих насеља која постају станична места. Станичне зграде са другим пратећим грађевинама подизане су према типским пројектима француских или немачких железница, у зависности од тога са којом је компанијом држава склопила уговор о изградњи и експлоатацији пруге.¹²¹

Инжењер Франц Винтер, који је био кључна личност у развоју Врњачке Бање током 19. века имао је визију развоја Србије изградњом споредне железничке мреже.¹²² Тако би се могло стићи до бројних бања „које обећавају велику будућност. ...подигле би се као корисни заводи за лечење чим би се приступни

¹²⁰ Николић, Ј. С. (1980) *Историја железница Србије, Војводине, Црне Горе и Косова*, Београд, стр. 18, 27-30, 69-72.

¹²¹ Николић, Ј. С. (1980), стр. 137-139, 155 165.,

¹²² Боровић-Димић, Ј. (2013). *Инжењер Франц Винтер и Србија као копча Европе и истока*, Врњачка Бања, стр. 49.

путови за путнике подесније направили. Болесници из Европе и са истока поврвели би овим бањама.“¹²³

Железница је омогућила повећани број посетилаца у бањама до којих се могло стићи возом. Поједностављено је и скраћено путовање и начин доласка у бање. Изградња пруге изводила се у деловима, а пуштане су у рад по деоницама. Тако је деоница пруге од Младеновца до Аранђеловца пуштена је у рад 28. октобра 1904. за теретни, а 25. марта 1905. за путнички саобраћај; од Крушевца до Врњачке Бање 21. маја 1910. године; а окружна подринска железница Шабац – Лешница – Лозница – Бања Ковиљача предата је саобраћају 18. јула 1910. године.¹²⁴

До 1912. године главна железничка пруга ишла је од Београда преко Ниша до Ристовца и Пирота. Балкански ратови, а потом и Први светски рат спречили су даљи развој железничке мреже и донели разарање постојеће. По завршетку Великог рата српска железница готово да није постојала. Током 1919. године започети су радови на обнављању постојећих траса. До краја 1924. године поправљени су сви гвоздени железнички мостови. Развој железнице у међуратном периоду одвијао се на знатно проширеној територији Краљевине СХС, са неуједначено развијеном мрежом пруге и пет независних железничких дирекција под непосредном управом Министарства саобраћаја. Уз бројне проблеме, од финансијских до недостатка кадрова, железничка мрежа се полако изграђивала. У Србији су одређени приоритети и изведени су радови на следећим правцима: Београд – Обреновац, Крагујевац – Краљево, Краљево – Рашка, Рашка – Митровица, Прокупље – Приштина, а потом и на другим правцима.¹²⁵

Популарне публикације и штампа извештавали су о значају саобраћаја за развој бања. О трамвају као превозном средству које је повезало Ниш са Нишком Бањом и омогућио масовне и брзе одласке на једнодневне излете или дневно коришћење лековитих вода упућују многи текстови.¹²⁶ Тако је опис излета у Нишку Бању у организацији *Удружења Нишлија у Београду* посебним излетничким возом од Београда до Нишке Бање, описано у скромној публикацији *Ниш*

¹²³ Исто.

¹²⁴ Николић, Ј. С. (1980), стр. 137.

¹²⁵ Николић, Ј. С. (1980), Списак изграђених пруга између два рата: стр. 343-344.

¹²⁶ Говедаревић, Н, Трамвај звани – успомена, *Нишки весник бр. 4. мај 2000.*, стр. 10-11.

стари и убави Ниш пензионисаног генерала Николе Ј. Аранђеловића из 1937. године.¹²⁷

Унапређење и проширивање мрежа свих облика саобраћаја омогућавало је бржу комуникацију, лакше повезивање људи, размену роба, ширење услуга, привредни раст, раст градова и убрзану урбанизацију, економско јачање и државе и становништва. Путовање у бање постало је доступније, брже и једноставније добрим путевима, пругама и савременијим превозним средствима, чиме је популарност бања расла, а бројем корисника повећавала се и потреба за подизањем бројних грађевина за смештај људи или разних услужних делатности.

Образовање као носилац модернизацијских процеса

Један од предуслова модернизацијских процеса, сагледаваних у привредном успону земље и развоју техничке културе је подстицање образовања. У разматрањима друштвених појава у другој половини 19. и почетком 20. века издваја се значај улоге образовања у процесима модернизације: „Деветнаести век је век померања слобода и борби за људска права, у ком се из корпуса тада освојених грађанских права појављује и универзално право деце на школовање... Истраживања улоге образовања су показала његову важну друштвену функцију најпре у стварању и ширењу знања а тиме и привредног, културног и политичког развитка, као и у омогућавању смањивања друштвених неједнакости и стварању услова за социјалну покретљивост.“¹²⁸

Први Срби образовани су најпре у иностранству, а потом и на Лицеју, затим Великој школи, касније Београдском Универзитету. Тако су у области здравства образовани људи почели да замењују видаре и самоуке лекаре,¹²⁹ затим прве школоване лекаре странце и пречанске Србе, да изграђују здравствену културу и здравствене установе. Они који су прикупили знања из области

¹²⁷ Делови ове публикације прештампани су у: Нишки воз вози из престоничке жеге у бањску свежину, *Нишки весник бр. 29, јул 2004.*, стр. 20.

¹²⁸ Цитирано из: Трговчевић, Љ. (2003). *Планирана елита, О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд, 9-31.

¹²⁹ Борђевић, Р. Т. (1983), Београд, 149-177.

техничких наука претварали су запуштене просторе у Србији у изграђене и модерно опремљене.

Тежња Србије да изгради сопствену елиту остварена је планским школовањем у иностранству у периоду до 1919. године. Оно није било усмерено само ка једној од култура, већ је циљ био да упозна утицаје различитих европских култура, који су се преплитали, допуњавали или потицали. У жељи да што више сазнају српски студенти су своја знања стицали и на више високих школа и универзитета, остајући на некима краће или дуже, у зависности од интересовања за онај универзитет или одсек који је могао да им пружи више.¹³⁰ У области техничких наука доминирале су немачке високе школе (највише Берлин, Минхен, Карлсруе, мање Ахен, Хановер, Дрезден, Штутгарт и Дармштат) и аустријске (Беч и Грац).¹³¹ Примат немачких и аустријских школа, непосредно пред Први светски рат, почеле су да преузимају француске школе, а Париз је био најпопуларнији међу студентима. Мали број студената студирао је у Швајцарској, Белгији и Русији. Уочи Првог светског рата образовање на техничким школама у Чехословачкој стицали су касније познати српски архитекте и инжењери.¹³²

У области здравства највеће поверење било је поклоњено аустријским медицинским факултетима у Бечу и Грацу, а студирали су и у Француској (Париз, Нанси, Монпеље), Швајцарској (Цирих, Женева, Берн), а мање у Берлину, Прагу, Будимпешти, Петрограду, Риму. Држава је подржавала и подстицала студенте, помажући давањем стипендија. Највише школованих људи били су запослени у државној администрацији.

Потребе за стручно образованим техничким и здравственим кадровима важан су показатељ модернизацијских процеса привредног уздизања земље и развоја техничке и здравствене културе. Такво образовање на тадашњем европском нивоу младој српској интелигенцији омогућило је да упозна и прихвати као природно европско културно и друштвено окружење, значајно за

¹³⁰ Трговчевић, Ј. (1997). Школовање инжењера из Србије на Високој техничкој школи у Берлину до Првог светског рата, *ПИНУС – Записи* 7, Београд, 7-19.

¹³¹ Ђурић – Замоло, Д. (1988). Најранији правни прописи из области архитектуре и урбанизма у Србији XIX века (1835-1865). У: В. Хан (Ур.), *Градска култура на Балкану (XV-XIX век)* 2, Београд: стр. 154.

¹³² Дамљановић, Т. (2004). *Чешко-српске архитектонске везе*, Београд.

њихово интелектуално и стручно сазревање, .¹³³ Интелектуална елита постављала је темељ не само у оној области за коју се школовала, већ је изграђивала грађанско друштво уводећи нове моделе понашања, облачења, другачије навике и обичаје.

Оснивањем Лицеја 1853. године омогућено је школовање инжењера на Техничком одељењу. Прерастањем Лицеја у Велику школу 1863. године са три факултета Филозофски и Правни и Технички факултет, даљи развој образовања текао је у правцу оснивања Београдског универзитета 1905. године у оквиру кога је наставио рад Технички факултет. Уредбом Техничког факултета донетом 1906. године, утврђени су Архитектонски, Грађевински и Машински одсек.¹³⁴

Осамдесетих година 19. века број образованих људи толико се повећао да је могао да се развија научни и стваралачки рад. Стварање интелектуалне елите омогућило је развој науке,¹³⁵ јачање образовних установа и институција културе. У периоду од осамдесетих година 19. века до 1903. године сазрела је интелектуална моћ, да би остварила духовни препород у периоду од 1903. до 1914. године, а српска интелигенција стапала се у јединствену друштвену и националну снагу.¹³⁶ Знање и/или способност појединаца били су услов за развој привреде и трговине. Индустрија и банкарство као привредне гране у брзом успону омогућиле су опште економско јачање, као и стварање нове економске елите.

Брзи развој започет осамдесетих година 19. века прекинут је нагло ратовима завршеним 1918. године. Ратом опустошену и исцрпљену земљу требало је обновити. Тешкоће настале недостатком образованих људи биле су последица огромних људских губитака у ратовима. У овом рату Србија је изгубила половину својих лекара.¹³⁷ Уз обнову материјалних вредности морало се радити и на обнови школа и Универзитета. После дугог временског периода – од првих иницијатива о

¹³³ Трговчевић, Љ. (1996). Српска интелигенција у XIX веку – Западни и источни утицаји, *Зборник радова Европа и Срби књига 13*, Београд, стр. 261-273; Трговчевић, Љ. (2003). стр. 11, 13, 30-31, 35, 40-46, 47-58, 60-61.

¹³⁴ Несторовић, Б. (1996) Од Лицеја до Универзитета, у: Ракочевић, М. (ур.), *Високошколска настава архитектуре у Србији 1846-1971, необјављени рукописи*, Београд, стр. 13-26; Ротер-Благојевић, М. (1997), 125-168.

¹³⁵ Српско учено друштво основано 1864. прерасло је у Српску краљевску академију 1886. године.

¹³⁶ Самарџић, Р. (1983) Наука код Срба у XIX и XX веку, у: Митровић, А. (Ур.) *Историја српског народа књ. 6 том 2*, Београд, 491-494.

¹³⁷ Станојевић, В. (1992) *Историја српског војног санитета. Наше ратно санитетско искуство*, Јовановић, М., Перишић, М. (Прир), Београд, 901-911.

оснивању Медицинског факултета у Београду (1879), донет је *Закон о Универзитету* (1905) којим је утврђено да има пет факултета: Богословски, Филозофски, Правнички, Медицински и Технички. Министар унутрашњих дела Стојан Протић крајем маја 1914. године донео је Решење о оснивању Медицинског факултета у саставу Универзитета у Београду. Његово оснивање онемогућило је избијање Првог светског рата. До почетка његовог рада 1920. године, прошло је много година.¹³⁸ Уз омогућавање образовања стручних кадрова у земљи, здравствене власти Краљевине СХС, касније Југославије, изузетно су се трудиле да на великој територији неравномерно развијене нове државе организују здравствено збрињавање становништва. Посебна пажња поклањана је здравственом просвећивању народа.¹³⁹

Тек 1. маја 1919, а по завршетку Првог светског рата, обновљен је и рад Архитектонског одсека Техничког факултета Универзитета у Београду у веома тешким условима.¹⁴⁰ Студенти који су имали могућности одлазили су на студије у иностранство, пре свега у Париз, Праг и Рим, а мање у Минхен и Дармштат.¹⁴¹ Министарство грађевина подстицало је своје чиновнике да се усавршавају у иностранству, а обезбеђивало им је и месечне принадежности све до августа 1930.¹⁴² Велики потенцијал, стечено знање и таленат показале су ове генерације архитеката разноврсним и богатим опусом, остварујући вредна дела посебно значајна за српску архитектуру новијег доба.

¹³⁸ Чоловић, Р. (2012) 800 година српске медицине и 140 година Српског лекарског друштва, *Зборник радова Трећег научног скупа „800 година српске медицине“ (Соколски зборник)*, Београд, стр. 37-39.

¹³⁹ Павловић, М. (2007) Здравствена служба у Краљевини СХС/Југославији 1919-1941, *Зборник радова са XV научног скупа Историја медицине, фармације и народне медицине*, Београд, стр. 45.

¹⁴⁰ Несторовић, Б. (1996). Архитектонски одсек између два светска рата, у: Ракочевић, М. (ур.), *Високошколска настава архитектуре у Србији 1846-1971, необјављени рукописи*, Београд, стр. 30-41.

¹⁴¹ Тошева, С. (2012), *Архитектонско одељење Министарства грађевина Краљевине Југославије и његов утицај на развој градитељства у Србији између два светска рата*, докторска дисертација, Београд: Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, <http://phaidrabi.bg.ac.rs/o:6475>. стр. 192-193.

¹⁴² Исто, 193.

Појава слободног времена и зачеци туризма у Србији

Стварање грађанског друштва у Србији, које је прихватало идеје и идеале грађанске Европе, подстицало је технолошки, економски и привредни развој. Постепени нестанак еснафа, прерастање појединих занатских производа у велику индустријску производњу за широку потрошњу, отварање фабрика са великим бројем радника у производњи и администрацији и убрзано ширење градова део су модернизацијских процеса.

Промена навика и начина живота у градским срединама у којима су се развијале различите привредне гране условила је појаву до тада непознатог појма – слободно време. Отварање могућности појединцу да се бави „нечим,“ ослобођен од пословних, породичних или верских обавеза, водило је ка новим облицима остваривања културних и друштвених потреба. Питања распоређивања и трошења слободног времена постало је кључна одредница процеса модернизације.

Једно од кључних одредишта концепта слободног времена је појава туризма,¹⁴³ за чији настанак су предуслов били пораст стандарда, појава права на коришћење годишњег одмора, као и развој саобраћаја. У разматрању мотива за путовање, привремено напуштање места сталног боравка, треба истаћи нови приступ бризи о здрављу, везан за развој науке и напредак медицине, што је у центар интересовања ставило бање. У бање су одлазили здрави да би се одморили, опоравили, сакупили снагу бавећи се спортом. Бање су се претварале из лечилишних центара у места за опоравак, одмор и забаву. Постепено су се стварала нова друштвена правила, нови видови забаве. Потискујући здравствену и социјалну димензију бањског лечења, бање су добијале све већу културну, друштвену и туристичку димензију, као дестинације за лагодно провођење времена. Како су путовања постајала стил живота, тако се стварала и мода одласка у бање.

Представљање природних лепота и наслеђа на различите начине – од путовања, излета, екскурзија до популарних публикација, водича, разгледница – постаје широко доступно. Разматрајући туризам као део процеса модернизације

¹⁴³ Стојановић, Д. (2006). Туризам и конструкција социјалног и националног идентитета у Србији крајем 19. и почетком 20. века. *Годишњак за друштвену историју*, XIII (1-3), 41-59.

Дубравка Стојановић је истакла једну од његових најзначајнијих улога – туризам је постао простор дефинисања социјалног идентитета.¹⁴⁴

На унапређење у свим областима живота одређени утицај имала је литература, а посебно широкој јавности доступе новине и часописи. Тако, у уводном тексту књиге *Лековите воде и климатска места у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца са балнеолошком картом*, др Александар Јоксимовић пише:

„У последње време бање и климатска места много се искоришћавају за одморишта после тежких и напорних послова у канцеларијама, радионицама, фабрикама и на селу при заморним летњим пословима. Ту се одмара физичка и умна снага и занавља за нови рад. Овим се повећава радна способност, подиже душевно расположење, те се знатно доприноси побољшању финансијских домаћих и друштвених прилика и повећавању осећања задовољства.

Лековити извори и климатска места били су увек важан чинилац у економском богаћењу околине, у којој се налазе, као и у повећавању народног богатства, ако својим особинама и уређењима могу да привуку знатан број страница.

Не треба заборавити и знатну улогу, коју играју лековите воде и положаји у уравнотежавању социјалних супротности и израђивању једног националног осећања и смисла.

*Поједине бање и климатска места својим истакнутим особинама привлаче из целе земље болеснике и људе, који траже одмора. Овде се скупљају представници из свих крајева наше државе. Ту се виде, поразговоре, измене мисли, здруже и заволе међусобно грађани наши из најразноврснијих крајева“.*¹⁴⁵

Значајан извор су подаци из штампе о појави и присуству угледних представника грађанског друштва у појединим бањама.

¹⁴⁴ Стојановић, Д. (2009). *Калдрма и асфалт*, Београд, стр. 327-328.

¹⁴⁵ Јоксимовић, М. Х., Предговор, у: Леко, Т. М., Шчербаков, А., Јоксимовић, Х. (1922). *Лековите воде и климатска места у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца са балнеолошком картом*, Београд, III-IV.

2.5. Бање као центри друштвеног живота

У бањама Србије од средине 19. века када значајно расте њихова посећеност, друштвени живот се одвијао паралелно на различитим нивоима. Локално становништво обележавало је своје традиционалне празнике на уобичајен начин према устаљеним народним обичајима, а томе су се често прикључивали и гости. Велики верски празници, сеоске славе, вашари, прославе државних празника одвијали су се уз окупљање народа, вашарску забаву, музику и коло.¹⁴⁶

Сл. 20 Сабор на Преображење у Сокобањи 1911. године
Разгледница, 1911. (приватна колекција)

Истовремено, у деценијама на прелазу векова, млада грађанска класа успостављала је нове моделе живота. Овај период је прекретница и у друштвеном и у културном животу и период стварања бањског стила живота. У бање су пренешене нове навике виших друштвених слојева. Почели су да се утврђују одређени стандарди са прихватањем нових друштвених обавеза и облицима понашања који су се приближавали европским.

Утицај Европе почињао је да преовладава у култури живљења. Најпре су нови обичаји стизали на двор, у куће успешних трговаца, занатлија, привредника, одакле су други грађани преузимали моделе – од уређења и опремања куће,

¹⁴⁶ Радосављевић, Б. (1988). *Приче из бањске прошлости*, књ. 1, Врњачка Бања, стр. 70-73.

постављања стола, начина сервирања и служења разноврсне и на нов начин припремљене хране, облачења, преко понашања, вођења разговора и начина говора, слушања музике, плеса, до увођења друштвених игара, попут картања, разних облика коцкања, али и спорта.

Француска мода утицала је на живот на двору Обреновића, али и на живот високе државне бирократије, министара, економске елите, а потом се преносила и на грађанство у Србији. Каниц је написао да је краљица Наталија позвала бечке и париске декоратере који су преуредили ентеријер двора и „убрзо је конач постао позорница ведрих светковина.“¹⁴⁷ Прва правила о дворском церемонијалу установио је кнез Михаило, али их је унапредио краљ Милан, а наставио краљ Александар угледајући се на тада моћан британски двор, према приручнику о правилима енглеског церемонијала (добилијених 1887, 1889. и 1892).¹⁴⁸ На двору су се појавиле и разне врсте разонода: балови, концерти, вечерње седељке и друго.¹⁴⁹

Уз нове обичаје и форме понашања у кућама, симболи нових грађанских вредности постају и излети у природу, летовања и одлазак у бање. У идеалу грађанског друштва преплићу се сложени међусобни односи приватног и јавног.¹⁵⁰ Откриће фотографије донело је прављење породичних албума са сликама успомена са путовања, излета и одмора у бањама и постају „израз друштвеног постигнућа.“¹⁵¹

Због пораста популарности бање су се убрзано развијале, тако да је постало мање важно питање да ли су оне лечилишни или туристички центри. Разлози за одлазак у бању могли су се лако наћи. Лечење је било најоправданији разлог, али је мода постала део свакодневице већ крајем 19. века. Хроничари запажају и неке друге разлоге, попут лоших комуналних прилика у великој вароши, те је бања

¹⁴⁷ Каниц, Ф. (1985). *Србија, земља и становништво, од римског доба до краја XIX века, I*, Београд, 70.

¹⁴⁸ Поповић, Љ. (2008). Краљ Милан у култури Србије, *Зборник за историју Матице српске 77/78*, Нови Сад, стр. 240; Цветковић, С. (2008) *Вила династије Обреновић у Смедереву*, Смедерево, стр. 95-98, 101-108, 111-117, 125-130; Столић, А. (2009) *Краљица Драга Обреновић*, Београд, стр. 142-150.

¹⁴⁹ Митровић К. (2006). Двор кнеза Милоша Обреновића, у: Столић, А, Макуљевић, Н. (прир.) *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, Београд, стр. 261-301; Митровић К. Двор кнеза Александра Карађорђевића, Исто, стр. 302-330; Столић, А, (2006). Приватност у служби репрезентације – двор последњих Обреновића, Исто, 331-353; Митровић К. (2008). *Топчидер, Двор кнеза Милоша Обреновића*, Београд, стр. 136-141, 151-181.

¹⁵⁰ Макуљевић, Н. (2006). Плурализам приватности, Исто, стр. 19-21, 30.

¹⁵¹ Тодић, М. (2007) Породични албум пролазности, Ристовић, М. (ур.) *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, Београд, 29-56.

постала прибежиште као здрава животна средина. Тако, непознати аутор у тексту објављеном у Техничком гласнику 1902. године оштром критиком уређености престонице, из више углова посматрања, износи и разлоге одласка у бање, издвајајући домаће и стране.¹⁵² Говорећи о значајним улогама зеленила у вароши издвојио је три: хигијенску, естетичку и економску. Он тврди да је хигијенска корист паркова и шума свима позната због повољног утицаја на здравље људи, јер утиче на влажност и чистоћу ваздуха, штити од топлоте и ветра, а погодно је за вид. Даље је навео да је пријатан естетички утицај на човека јер истичу најлепше зграде и доприносе лепоти краја – „тако што су шуме и паркови као контраст варошким грађевинама.“¹⁵³

Економску функцију, коју варошка шума и паркови имају подробније је образложио као важну и истовремено сакривену и непознату, али се веома осећа. Описујући климатске услове у којима већ у мају после великих хладноћа нагло отопли, аноним каже: „суви несносни ваздух, рђав задах са нечистих улица, прашина, угрејана калдрма; свакоме читате на лицу незадовољство, сваки се тужи с дана у дан све више и више на несносно време. Можете редом да опажате како се један по један престонички становник извлачи из красне вароши Београда и бега у свет, где ко може и колико дуго може – што даље и дуже то боље и пријатније. По себи се разуме, да се најрадије иде на страну; ако се може иде у Карлсбад, Маријенбад, Абацију и т.д. а ако су финансије лошије онда је добро и Врњце, Аранђеловац, Врањска бања, и друге. Дође извесно време у Јулу и Августу кад је Београд у мало не рећи пуст, и они који су остали сматрају се као заточеници, а крив је само недостатак у новцу или кредиту код пријатеља или новчаних завода.

Отидите у ма коју бању где има Београђана, зачудићете се ако их посматрате, нема ни једног болесног, сви добро једу а још боље пију и то све оно што лекар забрањује, (код лекара се мора сваки да пријави и да плаћа таксу). Овако је у страним бањама где београђани долазе, у српским пак бањама још те веселије иде, ту се карта, банчи и весели до миле воље, ни сваки десети није бесплатан. Пошто је бања споредна ствар, то се много ни не бира: ове године иде

¹⁵² Аноним, Престоница Краљевине Србије, V Паркови и шуме, *Технички гласник број 21* од 26. маја 1902. године, стр. 4.

¹⁵³ Исто.

се у једну бању, до године у другу бању, а сви се чудимо зашто су нам бање неуређене. Како ће и бити уређене, кад има преко двадесет бање у Србији у које свет иде, а да се све уреде били би потребни многи и многи милијуни. Да су те бање за праве болеснике, давно би се нашло начина да се уреде.

У најмањој бањи, у најмањој варошици на страни, једном речи свуда је боље но у Београду.¹⁵⁴

Овај анонимни критичар изнео је свој став уз подсмех. У исто време, тај став је и потврда да се у модернизацијским процесима појавила идеја о надрастању паланачког духа, опседнутог устаљеним обрасцима, готовим решењима конзервативних идеала традиционализма, једнообразним изразом колективне воље, банализованом обичношћу.¹⁵⁵ Модернизацијски процеси подразумевали су и преиспитивање навика, начина живота и менталитета.

Кафане као традиционалне институције окупљања код Срба, добиле су у бањама и нову димензију.¹⁵⁶ Оне су доносиле европски дух као демократски простори мешања подељених друштвених слојева. Кафане су састајалишта уметника, писаца, професора, новинара, музичара, стваралаца, где су слободно размењивали мисли и запажања. Ту су могли да разговарају уз кафу о обичним, свакодневним стварима, а често су теме постајале позориште, литература или се читала поезија. У бањским кафанама гости су могли да једу дијеталну храну, да буду на пансиону. У кафани је могла да се чита штампа, да се сазнају вести. У вечерњим сатима било је различитих забавних програма, за све узрасте и све укусе. Отварање „локала за ноћну забаву“ често је изазивало и незадовољство оних које је такав облик забаве ометао у одмарању у миру и тишини.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Исто.

¹⁵⁵ Константиновић, Р. (1991), *Философија паланке*, Београд, 10-11, 96, 99, 172.

¹⁵⁶ Стојановић, Д. (2009), 265-275.

¹⁵⁷ Радосављевић, Б. (1988). *Приче из бањске прошлости*, књ. 1, Врњачка Бања, стр. 76-81, 82-90; Васић, Ј. (2007). *Нишка Бања*, Ниш, стр. 91-92.

Сл. 21 Код извора у парку Буковичке Бање. Разгледница, око 1930.
(Народни музеј, Аранђеловац)

У бањама су организовани концерти, музичке и литерарне вечери, игранке, изложбе, предавања, позоришне представе, отворане су читаонице, приређиване приредбе и забаве, приказивани филмови...¹⁵⁸

Сл. 22 Оркестар у музичком павиљону у парку Врњачке Бање, Разгледница, око 1939.
(Боровић-Димић, Ј., Димић Б. (2003). *Врњачка Бања на старим разгледницама*, стр. 208)

На пример, суботом поподне и недељом пре подне војни оркестар имао је променадне концерте у парку Нишке Бање крајем двадесетих и почетком тридесетих година 20. века.¹⁵⁹ У Врњачкој Бањи за разоноду гостију приређивали су осим концерата оркестара у парку, и разне приредбе, кермесе и атракције.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Соколовић, Ј. (2005). Променадни концерти, позоришни комади и забаве за бањске госте, *Нишки весник бр. 35, јул 2005*, стр. 12.

¹⁵⁹ Симоновић, Ј. М. (2004). Излети, купање, одмор, лечење, али и разонода и „писта“ за модне новитете, *Нишки весник бр. 30, септембар 2004.*, стр. 22.

¹⁶⁰ Радосављевић, Б. (1988). *Приче из бањске прошлости*, књ. 1, Врњачка Бања, стр. 74-75.

У летњој сезони највише гостију одлазило је у летње баште, неки су бирали пријатне амбијенте у хладовини парка, други су радије седели уз шеталишта и посматрали пролазнике.

Популарност бања прераста у друштвену обавезу, а питање престижа подстицала је и штампа објављивањем извештаја о посетиоцима, навођењем имена угледних грађана који су боравили у некој од бања. Дневне новине и часописи, а посебно у сезони, у периоду од средине јуна до средине септембра, постају најбољи извор и сликовита потврда нових облика друштвеног и културног живота.

Сл. 23 Стеван Сремац са пријатељима на излету у околини Сокобање, око 1904. (*Нишки весник број 30*, септембар 2004, Ниш, стр. 9)

Тако, новине помињу да је у Сокобањи проводио летњи распуст Стеван Сремац.¹⁶¹ Увек је одседао у истој скромној приземној кући у последњим годинама 19. и првим годинама 20. века. Фотографија објављена у Нишком веснику потврђује да је време проводио у друштву личности са врха српске интелигенције, међу којима су правник и историчар Слободан Јовановић, књижевник и историчар Павле Поповић, историчар и дипломата Михајло Гавриловић, историчар и професор Универзитета Станоје Станојевић, Тихомир Ђорђевић, етнолог и професор Филозофског факултета и Владимир Белић (брат Александра Белића).

¹⁶¹ Јовановић, Н, (2004). Веселог српског писца пратили туга, усамљеност и разочарење, *Нишки весник број 30*, септембар 2004, Ниш, стр. 8-9.

Покрет за здравији живот подстакao је бављење спортом, а брига о телу постала је нова друштвена потреба.¹⁶² Планинарење, пливање, гимнастика бициклизам, тенис и игре са лоптом испуњавале су слободно време. Бројна спортска друштва организовала су излете у бање и такмичења у природи.¹⁶³

Током ратних година бање су постајале својеврсна прибежишта. Током Првог светског рата Врњачка Бања је била најмногoљудније веће место у Србији, у којем се, према неким подацима, 1916. године налазило близу 50.000 становника.¹⁶⁴ У Врњачку Бању је из Београда стигло највише избеглица, склањајући се од ратних опасности. У Бањи су били добри услови за пристојан живот, са умањеним могућностима директног суочавања са ратним недаћама и њиховим последицама, какве су проблем глади и снабдевања, као и угроженост живота окупацијом.

Почетком 1915. године Врњачка Бања је била један од највећих медицинских центара у Србији, због услова које је омогућила у одговарајућем стационару или пансионима који су се брзо могли прилагодити потребама војне болнице. Ту су радиле у организацији Црвеног крста и две британске медицинске мисије, у чијем саставу су били добровољци лекари, медицинске сестре и болничари као помоћ у лечењу рањеника и становништва.¹⁶⁵ У ретким тренуцима одмора особље је упознавало околину. Неки од ових пожртвованих здравствених радника и великих хуманиста у својим касније објављеним сећањима на страхоте ратних дана, пренели су читаоцима и успомене на лепоту природе, људе које су поштовали и обичаје које су научили да разумеју. Њихова извештавања открила су свету страдања српског народа.

Реклама као нови облик обавештавања нудила је и културне садржаје. Бројни огласи у штампи нудили су пристојан и чист смештај, добру услугу, укусну храну и пиће, превоз од најближе железничке станице до смештаја,

¹⁶² Стојановић, Д. (2009), 316-317, 328-340.

¹⁶³ Стојановић, Д. (2006). Туризам и конструкција социјалног и националног идентитета у Србији крајем 19. и почетком 20. века. *Годишњак за друштвену историју*, XIII (1-3), 56-58.

¹⁶⁴ Топаловић, О. (2009). *Трагом записа и успомена*, Врњачка Бања, стр. 41-77.

¹⁶⁵ Исто.

наглашавање могућности коришћења поштанских, телеграфских, а посебно телефонских веза, као и разне друге погодности бањских услуга.

„ШТАМПА“ БР. 179 од 2. ЈУЛА 1913.

РИБАРСКА БАЊА

на подножју планине Јастребац. — Желез. станица Ђунис
450 МЕТРА НАДМОРСКЕ ВИСИНЕ
Безна од 1. Маја до 1. Септембра.

Дугогодишњи бањски лекар *Др. Ваца Дамишријевић*.

Чувена изворна природна сумпорна вода 38° С. Леки све врсте реуматизма, неврастеније, полегру, сифилис, саркофугозу, аменеју, болести гениталних органа, парализе, равноврсне поремећаје крвотоља, крвничне мањке органа за дисање, трбушних органа, срчане болести, кожне болести и женске болести.

Одличан климатско место за слабост и мањковане особе, и за дуже боравишће деце.

Топло купаони са три басена и 36 када порцеланских и бетонских, тушница, одељењем за масажу и пресојавишће (судаторију).

Хладно купаони са три басена и три породичне каде са тушевима.

Кур сала са великом трпезаријом, биљарском собом, салом за женске са играма и читаоницом.

Гостионица прве и друге класе, кујна укусна и карва, јело и пиће по ценовнику који је од министарства одобрен. Пића добро и природна.

Поштарница и бифе 2 10 664
Пошта, телеграф и телефон.
Апотека, са свима неопходностима.
Мњакна, парк са водоскоком, става кроа шуму и остале удобности
Превоз 300 удобних и равноврсних соба у непосредственим, модерним вилана.

ЦЕНЕ СУ СТАНОВА

ВРЕМЕ	Соба са 1 креветом са постелим стварима	Соба са 2 кревета са постелим стварима	Соба са 2 кревета без постелих ствари
Мај и Август . . .	1.50 до 3.— п	2.50 до 4.— п	1.— до 3.— д
Јуни и Јули . . .	2.— „ 4.— „	2.50 „ 5.— „	1.20 „ 3.50 „
1. Септ. до 1. Априла	1.— „ 2.50 „	1.20 „ 2.50 „	0.60 „ 1.50 „

ВРАЧАРСКА ШТЕДИОНИЦА У БЕОГРАДУ
концесионар Рибарске Бање.

Напомена: За превоз путника од железн. станице Ђуниса до Бање има увек довољно превозних средстава а по тарифи утврђеној од стране полицијске власти.

„ШТАМПА“ 2. ЈУЛА 1913. БР. 179

Сл. 24 Оглас за Рибарску Бању,
(Штампа бр. 179, 2. јули 1913)

После ослобођења и обнове земље, бање су поново доспевале у центар интересовања. Њихова популарност расла је убрзано, што је подстицало њихов развој. Ангажовање државе на урбанизацији, примени законске регулативе и економско јачање грађанства омогућили су велику изградњу вила за одмор, пансиона и стационара у бањама током треће и четврте деценије 20. века.

Културни живот у бањама описан је у бројној мемоарској грађи. Изузетно сликовити приказ Врњачке Бање дао је Миодраг Б. Протић у књизи *Нојева барка*.¹⁶⁶ Написао је: „...представу о идеалном друштву нисам градио на уметничким него и на реалним узорима. ... Већ својим начином живота бања је свакидашњицу највише и порицала, и на слику друштва као уметничког дела

¹⁶⁶ Протић, Б. М. (1992) *Нојева барка, Поглед с краја века (1900-1965)*, Београд, стр. 105-106.

највише подсећала. Лечилиште, монденско место, и интелектуално летње средиште, била је више него социолошки узорак – простор у коме су се лако могли запазити симболични призори, контрасти природе и културе, Србије и Европе, села и града. Рецимо, старовремска поточара на јазу више Снежника и холивудска раскошна вила; ... планинка у црном сукну и белој пртеној кошуљи, и варошанка нацртаних обрва и трепавица са сламним шеширом; чувени писци Иво Андрић, Десанка Максимовић, Војислав Илић Млађи, или научници Александар Белић и Веселин Чајкановић... Ристић, Марко наравно, биће ту у тазбини.“ Крајем тридесетих година 20. века Врњачка Бања је имала тениски терен у парку, базен на Клобуку, поподневни концерт испред музичког павиљона у парку, вечерње игранке код „Швајцарије“, „Симића“ или „Сотировића.“¹⁶⁷

¹⁶⁷ Исто.

3.0. Правни оквир од значаја за уређење и изградњу бања

Држава је током историје имала значајну улогу у развоју балнеологије и бањских и климатских лечилишта и насеља за одмор и опоравак. Захваљујући њеним институцијама створен је правни оквир од значаја за уређење, изградњу и унапређење бања, и постепено је успостављан механизам за примену закона. Због садржаја минералних вода и њихове лековитости прописивани су за бање правни акти из области здравства, а због потребе изградње ових специфичних насеобина и из грађевинске области. Спровођењем донетих одредби како из области здравства, тако и градитељства, држава је значајно утицала на главне смернице развоја бања Србије.

Доношењем хатишерифа 1830. године, којим је била призната аутономија Србије и њено право на самосталну управу, омогућено је и решавање бројних питања у заосталој здравственој заштити. Јачањем и организовањем државне управе и добијањем права на оснивање различитих установа (штампарија, пошта...), у Србији је од 1830. године почела и систематска брига о здравственој заштити и хигијени становништва. Основане су и прве болнице и апотеке и контролисали карантини.¹⁶⁸

Од успостављања самосталности, држава је увођењем здравственог законодавства, организовањем здравствених установа, а пре свега здравственим просвећивањем значајно утицала на унапређење опште културе живљења. Улога државе у организовању заштите народног здравља имала је и изразито културно и образовно обележје. Неповољне здравствене прилике проистекле из социјалних, историјских, друштвених, економских и културних услова живота могла се превазићи добро организованом заштитом народног здравља. Незнање, примитивизам, укоренење заблуде, сујеверје, болести и епидемије народа могли су се спречити само јасним програмом хигијенско-здравствене политике.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Ђорђевић, Р. Т. (1983), стр. 149-185.

¹⁶⁹ Димић, Љ. (1997). *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941*, књ. II, Београд, стр. 230.

Током тридесетих година 19. века организују се прве болнице и доносе први прописи. Године 1832. донет је „Пропис, касајући се (тичући се) болница: Пожаревачке и Свилаиначке“¹⁷⁰.

Неке одредбе Сретењског устава из 1835. године регулисале су питања како грађевинских послова, тако и санитета, али нису се могле спровести. Овај устав је укинут већ 1838. доношењем „Турског устава“ са одредбама о променама дотадашње организације државе и ограничавањем апсолутистичке власти кнеза Милоша увођењем Совјета који је вршио законодавну и извршну власт. Чланом 22 тог устава, Совјету је додељено да ће „имати надзираније над болницама“.¹⁷¹

Изградња правног система почиње 1839. године, када излази и први годишњи *Зборник закона, уредаба и уредбених указа Кнежевине Србије*. „Устројеније Централнога Правленија Књажества Србског“, односно „Закон о уређењу владе Кнежевине Србије“ од 29. маја 1839. године предвиђао је формирање попечитељстава односно министарстава, са одређеном облашћу делатности за свако појединачно. Тако је Попечитељство внутерних дела, односно Министарство унутрашњих дела, на челу са министром, Уредбом о организацији имало више одељења, међу којима и „Карантинско са санитетом“, коме је потпала брига о здравству, а оделенију Полицајно-економическом да води грађевинске послове.¹⁷²

Први законски акт у ком се бање само помињу, било је *Наставленије за окружне лекаре и физикусе*, а објављен је половином 1839. године.¹⁷³ Овим актом су одређена права и дужности лекара и окружних физикуса. Прописано је да то могу бити само дипломирани лекари или магистри хирургије, да знају српски језик макар толико да им при прегледу болесника није потребан тумач, да Начелствима подносе петнаестодневни, тромесечни и годишњи извештај., а питање бања помиње само у тачка 14. овог Упутства. Њом се одређује да

¹⁷⁰ Поповић, Љ. (2013) Лекари носиоци здравствене културе у Србији, *Зборник радова Четвртог научног скупа 800 година српске медицине*, Београд, стр. 210.

¹⁷¹ Вељковић, С. (2011), Санитетско законодавство у Србији у 19. веку, *Зборник радова Другог научног скупа 800 година српске медицине*, Београд, стр. 11-22.

¹⁷² Ђурић – Замоло, Д. (1988). Најранији правни прописи из области архитектуре и урбанизма у Србији XIX века (1835-1865). У: В.Хан (Ур.), *Градска култура на Балкану (XV-XIX век)* 2, Београд, стр. 153; Ротер – Благојевић, М. (1998). Појава првих законских прописа и стандарда из области грађевинарства у Србији током 19. и почетком 20. века. *Изградња*, 5, 247.

¹⁷³ Вељковић, С. (2011), 12-13.

„Окружном физикусу припада такође надзираније над Шпитаљима, над лековитим водама...“¹⁷⁴

Брзе промене у српској власти успоравале су организовање многих делатности. После одласка кнеза Милоша из Србије 1839. године, преношења власти на Милана који је убрзо преминуо, и прве краткотрајне Михаилове владавине због сукоба са „уставобранитељима“ (раније окупљеном групом Милошевих противника) дошло је до смене династије 1842. године. Михаила је заменио Александар, Карађорђевић син, који је пристао да влада по одредбама „Турског устава“.

До 1844. године донети су бројни закони и уредбе, међу којима је свакако најзначајнији „Грађански законик“, који је на снази био следећих сто година.¹⁷⁵ Тако се Србија постепено приближавала европским државама и полако стицала углед.

Постојање природних услова и ресурса за коришћење лековитих вода допринело је организовању активности државе којима је она преузела важну улогу у стварању законске регулативе.¹⁷⁶ Оснивање, развој и уређење бањских насеља и лечилишта држава је увела као одредбе у законе о грађењу и грађевинском рејону. Године 1846. Попечитељство је донело распис свим окружним начелствима о правилима за подизање зграда и уређење насеља, а да локалне власти морају да посвете пажњу „лепшем и уреднијем изгледу насеља“.¹⁷⁷ Напредак у организовању државних органа у области градитељства, а тиме и побољшање услова у бризи и старању о бањама, био је видан приликом оснивања Одељења грађевина при Попечитељству унутрених дела 1850. године, а

¹⁷⁴ Архив Србије, Државни савет, 1839, Р№ 509, *Пројект Наставленија за окружне лекаре или физикусе*.

¹⁷⁵ Овим законом уређене су области породичног, наследног и задружног имовинског права, чиме су у Србији „гарантована лична и имовинска сигурност, превазиђен политички апсолутизам и трговачки монополизам владајућег кнеза“... Видети у: Петрић, В. (1968) Порекло српског грађанског законика и његов значај у стварању правног система буржоаске Србије, *Зборник ИМС* 5, Београд, 79-92.

¹⁷⁶ Ђурић – Замоло, Д., (1988). Најранији правни прописи из области архитектуре и урбанизма у Србији XIX века (1835-1865), у: В. Хан (Ур.), *Градска култура на Балкану (XV-XIX век) 2, посебна издања 36*, Београд, стр. 151-176; Ротер – Благојевић, М., (1998). Појава првих законских прописа и стандарда из области грађевинарства у Србији током 19. и почетком 20. века, у: *Изградња 5*, Београд, стр 245-258; Петровић, З., (2011). Бање у српском законодавству у XIX и почетком XX века, у: *Шумадијски анали 6*, Крагујевац, стр. 110-119.

¹⁷⁷ Ђурић – Замоло, Д. (1988). Најранији правни прописи из области архитектуре и урбанизма у Србији XIX века (1835-1865), стр. 155-157.

затим Главне управе грађевина 1859. године.¹⁷⁸ Устројеније Главне управе грађевина установило је организацију рада поделом на три одељења Инжењерско, Архитектонско и Рачуноводство, којим су управљали начелници, док је управитељ руководио Главном управом и био у рангу министра.

Осавремењавање се огледало и у односу према приватном власништву и преласку са турског тапијског система на увођење баштенских књига правним актом *Решеније о заведенију баштенских књига* 1850. године, које су представљале земљишне књиге, какве су већ постојале у европским земљама.¹⁷⁹ Од значаја за развој бања је и *Уредба о меанама*, донета 1861. године, чиме је успостављен ред у области угоститељства.¹⁸⁰

До промене у организовању државне управе дошло је доношењем *Устројења Централне државне управе* 1862. године, чиме је основано седам министарстава, и први пут Министарство грађевина, које је преузело послове Главне управе грађевина.¹⁸¹ Године 1878. новим Законом о уређењу министарства грађевина, успостављено је ново одељење железница.¹⁸²

Кроз питања уређења бања покреће се и разматрање и активирање заштите и коришћења минералних вода, као и увођење регулативе за бање. Тако је одређена посебна комисија са задатком да уведе бољи ред „спрам посетитеља истих и спрам положења места“ у Брестовачкој, Алексиначкој, Рибарској, Ковиљачи и Буковичкој Бањи у јуну 1863. године.¹⁸³

Почетком 1865. године, у оквиру *Закона о подизању јавних грађевина*,¹⁸⁴ први пут су озваничени односи према јавним здањима при минералним изворима, као и процедура приликом пројектовања, грађења и пријема грађевина свих врста у јавној употреби. Уз овај Закон донет је и *Распис Министра грађевина о поступку при прављењу планова и сачињавању предрачуна за јавне грађевине*.¹⁸⁵ Како су минералне воде биле у власништву и под надзором државе, све грађевине у њима спадале су у групу државних зграда. Овај закон, уз многа друга правна

¹⁷⁸ Исто, стр. 162-163.

¹⁷⁹ Исто, стр. 159.

¹⁸⁰ Исто, стр. 163-164.

¹⁸¹ Исто, стр. 164.

¹⁸² *Зборник закона, уредаба и расписа по струци грађевинској* (1878), стр. 89-93.

¹⁸³ Поповић, Љ. (1996), стр. 64.

¹⁸⁴ *Зборник закона, уредаба и расписа по струци грађевинској* (1885), стр. 26-47.

¹⁸⁵ Исто, стр. 572-578.

акта која су се бавила овим питањем, регулисао је питање градње на минералним водама наредних готово пола века до *Закон о бањама, минералним и топлим водама* из 1914. године.

Године 1866. минералне воде се помињу у *Закону о заузимању приватних непокретних добара за општенародну потребу поред накнаде за исту (експропријација)*, који се у циљу „удобности или улепшавања појединих места“ могао примењивати и у близини извора минералне воде ради „балнеонасеобинске“ изградње или уређења стаза и паркова.¹⁸⁶

Здравствене прилике биле су тешке. У свакодневном животу и здравственој заштити још увек није било јасних граница између медицинске праксе и надрилекарства. Тек крајем друге половине 19. века почело је организовање модерне здравствене заштите становништва у Србији. У Народној скупштини Србије 1879. године водила се први пут и расправа о оснивању Медицинског факултета у Београду. Заговорници ове идеје сматрали су да би се тиме унапредила здравствена култура у Србији.

У овом периоду истакнута је улога др Владана Ђорђевића. Посвећен унапређењу здравствене културе, доктор Владан Ђорђевић значајно је допринео модернизацији друштва и државе радом на уређењу санитетске струке, пре свега израдом пројекта *Закон о уређењу санитетске струке и очувању народног здравља*¹⁸⁷ 1880. године. Од великог је значаја и његово ангажовање око оснивања и рада Српског лекарског друштва (1872) и покретања првог стручног медицинског часописа *Српски архив за целокупно лекарство*.

Др Ђорђевић је схватао значај бања и био заинтересован за испитивање лековитости бањских вода.¹⁸⁸ У свом пројекту (нацрту закона) издвојио је одељак *Минералне воде* којим су предвиђена истраживања и улагања државе да би се доказала лековитост и добиле довољне количине воде. Размишљао је о изградњи

¹⁸⁶ Исто, стр. 56-68.

¹⁸⁷ „Предлаже се уређење наших минералних вода, у којима лежи још тако рећи недотакнут извор здравља и материјалног богатства.“, видети у: Ђорђевић, В. (1910) *Министарство здравља Прилог за историју санитетске реформе у Србији 1879-1910*, Београд, стр. 43.

¹⁸⁸ Поповић, Љ.. (2013) *Лекари носиоци здравствене културе у Србији, Зборник радова Четвртог научног скупа 800 година српске медицине*, Београд: Српско лекарско друштво, стр. 209. О овој знаменитој личности српске историје, лекару, дипломати, политичару, историчару, књижевнику и реформатору видети у: Рајић, С. (2007). *Владан Ђорђевић, биографија поузданог обреновићевца*, Београд.

потребних грађевина, издавању под закуп, обавезама лекара и контролора, отварању поште и телеграфа.

Следеће одредбе из Члана 28 треба да бању учине пријатном:

„Бање морају да издају информатор о свом лечилишту.

Предузимач (закупац) мора отворити читаоницу за госте на минералној води и снабдети је са претписаним (одређеним) бројем новина и књига, али он за то има право тражити извесну наплату од гостију који хоће да употребе читаоницу.

Министар унутрашњих дела прописаће правила о одржавању реда на минералној води, о времену докле јавна места могу бити отворена, о осветљењу по улицама, о концертима, представама и другим забавама...

Све бање и минералне воде у Србији имају се научно испитати и то у хемијском, геолошком, лекарском, економском, пољско-привредним и архитектонско-инжињеријском погледу, и прописати у којим се болестима могу с коришћу и како употребљавати.¹⁸⁹

Др Владан Ђорђевић залагао се за прихватање следећих закона, који су углавном према његовом пројекту касније и усвојени: *Закон о установљењу Народног санитетског фонда* (1880) и *Закону о уређењу санитетске струке и о чувању народног здравља* (1881) Ови закони одредили су ко треба да се стара о развоју и унапређењу бања. У санитетски фонд су се сливала средства из окружних болничких фондова, али и из бањских прихода.¹⁹⁰

Први закон у коме се нуде решења за питање минералних вода донет је 1881. године. У овом *Закону о уређењу санитетске струке и о чувању народног здравља* проширен је Ђорђевићев предлог везан за бање из Пројекта.

Тако, у члану 29. поглавље V. *О бањама и минералним водама* наведене су у девет тачака обавезе, одговорности и послови.

Првом тачком утврђено је да „Све бање и минералне воде у Србији имају се научно испитати и то у хемијском, геолошком, лекарском, економном и

¹⁸⁹ Поповић, Ј. (2008) Краљ Милан у култури Србије, *Зборник матице српске за историју* 77/78, Нови Сад, стр. 242.

¹⁹⁰ Петровић, З., (2011а). Бање у српском законодавству у XIX и почетком XX века, *Шумадијски анали* 6, Крагујевац, стр. 114.

архитектонско-енжењерском погледу, тачно одредити у којима се болестима могу с коришћу и како употребљавати.“¹⁹¹

У даљем тексту за оне бање које су научно доказано лековите, а немају довољно воде „о трошку народног санитетског Фонда оправити,“ а за те послове треба предвидети средства у буџету. Предвиђено је да редослед по коме ће се тај посао предузимати на минералним водама Србије, одреди министар унутрашњих послова.

Трећа тачка односи се на то да министарство унутрашњих послова треба да се стара се да се на свакој минералној води подигну све зграде, неопходне за њену администрацију, за становање и храну гостију, за олакшавање комуникације, пошту и телеграф.

У члану четири наглашено је да министар унутрашњих послова треба да предвиди тачне трошкове за савремено опремање и изградњу тако „да поједина бања или минерална вода у Србији потпуно одговори сувременим захтевима науке и друштва, ради којих се толики новци годишње извлаче из земље у подобне заводе страних држава“, а у случају да би то био велики материјални терет за државу, министар може „тражити специјално одобрење законодавно, да може поједине бање или минералне воде у Србији дати приватном капиталу на експлоатацију“. Предузимач (носилац управљања, управљач) једне минералне воде може да буде општина где је извор дотичне воде, срезови или окрузи, у којима су ти извори, поједини капиталисти или друштва, а „министар одређује, у споразуму са предузимачима, лекара за сваку минералну воду, кога ће лекара предузимач плаћати, и то ако је могуће, одређује за сваку сезону истога лекара а овај лекар, што се тиче одговорности за вршење дужности, равна се среским лекарима“. Дозвољена је и приватна лекарска пракса, али са обавезом да се подносе извештаји „одређеноме лекару дотичне минералне воде“ о болесницима које они буду лечили.

Прецизиране су обавезе бањског лекара, тако да осим што лечи све болеснике, брине за санитетску полицију на минералној води, у болесничкој књизи бележи податке о болеснику, дијагнозу, кратку историју његове болести, начин лечења с минералном водом, резултат тога лечења и дан одласка;

¹⁹¹ Ђорђевић, В. (1910), 51.

метеоролошке појаве и њихово деловање на квалитет и количину минералне воде; достављаће месечне и коначни извештај на крају сезоне.

Овај Закон решава нека социјална питања одредбом о обавезама бањског лекара „да ће сиромашне госте на минералној води лечити бесплатно“, као и да ће бринути о њиховом смештају, исхрани и терапији, а трошак ће ићи на терет болнице онога среза из кога су болесници, ако су од управника и лекара те болнице са нарочитом исправом упућени за минералну воду.

Тачком седам регулисана су нека питања везана за услуге: „Занати и радње које праве смрат и ларму, нису дозвољене у кругу минералне воде. Остали занати и радње могу бити само на окрајцима колоније“.

Питања реда и уређења бања решава министар унутрашњих послова „правилом о одржавању реда на минералној води, о времену докле јавна места могу бити отворена, о осветљењу по улицама, о концертима, представама и другим забавама и т.д. и сваки се мора покоровати тим правилима. У свима таквим правилима има нарочито да забрани држање блудница по механама и кафанама, као и сваки род коцкања у њима“.

Деветим чланом допуштено је апотекарима да отворе апотеку у сезони уз дозволу министра унутрашњих послова „ако нема у месту сталне апотеке.“

Овај закон незнатно је мењан током времена. Али одредба о обавези боравка окружних и среских лекара у сезони у бањама и о подношењу извештаја бањског лекара касније је ближе одређивана другим правним актима.

Донет је читав низ уредби и мера за уређење бања, заштиту извора – нарочито минералних, као и услова за подизање разних грађевина у бањама – од кафана и коначишта, до грађевина за администрацију, поште, телеграфе и друга јавна и здравствена здања, као и за становање и исхрану гостију. Тиме су после сређивања прилика у Србији и ратова за ослобођење јужних делова (од 1876. до 1878. године) први пут у буџету Србије предвиђена средства за унапређење бања.

После овог Закона питање уређења бања регулисано је расписима министра унутрашњих дела, објављених у зборницима закона и уредаба за сваку годину посебно од 1895. до 1906.¹⁹²

Питања која нису решена ни законом, ни расписом решавана су правилима. Тако је, на пример, решено питање наплаћивања кур-таксе на нашим минералним водама,¹⁹³ питање наплате билета за коришћење купатила у бањама и предавање прихода Санитетском фонду, односно Управи фондова и питање одржавања реда на њима.¹⁹⁴ Слична правила предложио је и Владан Ђорђевић 1881. године.

Правилима о одржавању реда на минералним водама одређен је обавезан бањски персонал и правила по којима ће радити државни и приватни лекар, комесар, надзорник, послужитељи, али и правила којих се морају придржавати посетиоци, власници објеката у којима се издају собе за бањске посетиоце, гостионичари и апотекари који имају своје филијале у бањи.

Недостатак одговарајућих законских аката бање су надомештале својим правилима и упутствима. У Алексиначкој бањи су 1851. објављена *Правила за одржавати поредак при купању у бањи* која је издао Окружни начелник Јовица Николајевић. Можда више упутство него правило за Буковичку Бању у Аранђеловцу настало је 1875. године, а тиче се наплате таксе за бањска купатила и обавезе лекара по питању издавања билета за купање. Следеће године

¹⁹² *Распис о подношају рачуна о приходу и расходу на минералним водама* (1895), *Распис о издржавању осуђеника на минералним водама* (1896), *Распис о чуварима осуђеника на минералним водама* (1896), *Распис о дезинфекцији по бањама* (1896), *Распис о руковању са приходима на минералним водама* (1899), *Расписи о писању извештаја бањских лекара* (из 1896. и 1899. године), *Распис о материјалу за бањске метеоролошке станице, из 1900. године*, *Распис о бањским лекарима и комесарима рачунополлагачима*, из 1903. године. Посебним расписима регулисано је питање бесплатног лечења у бањама. *Расписом министра о бесплатном лечењу подофицира и војника у бањама којима држава рукује* (1905) одређено је да подофицири и војници у кадру могу бесплатно да користе бањска купатила али не у првом реду (пре осталих), јер су предност имали посетиоци који су за свој боравак и лечење плаћали. Они су били ослобођени и од плаћања кур-таксе, али нису имали право на бесплатан смештај. Истим расписом учитељима и учитељицама није одобрено бесплатно лечење у бањама. Право на бесплатно лечење болесника слабијег имовног стања у бањама регулисано је 1906. године *Расписом министра о бесплатном лечењу сиромашних болесника у домаћим бањама* од 28. маја 1906. године, и они су могли да бесплатно користе бањско лечење уколико их претходно прегледа лекар најближи њиховом месту боравак, и да им уверење о потреби бањског лечења. При том, лекар је био обавезан да наведе колико би времена и у којој бањи болесник требало да се лечи. СЗЗУ, књига III, свеска II, Београд, 1904, 502-546, ЗЗУ, књ. 60, Београд, 1908, 263; *Српски архив*, XI година (1905), Београд 1905, 365; ЗЗУ, књ. 43, Београд, 1888, 228-240.

¹⁹³ Кур-такса је била такса која се наплаћивала бањским посетиоцима који би у бањи провели више од три дана. *Правила о наплаћивању купатилне таксе (куртаксе) и о руковању с њоме*, СЗЗУ, књ. III, св. II, Београд, 1904, 253-256.

¹⁹⁴ СЗЗУ, књига II, свеска III, Београд, 1889, 253-256;

прописана су „*наставленија*“ за надзорника и амамџије буковичке Киселе воде, а 1907. године Чедо Алексић, комесар у Врњачкој Бањи, издао је полицијску наредбу којом је регулисано питање односа посетилаца и власника вила у овој бањи. Сем тога, бање су имале и своја неписана правила: када се устаје, када се пије минерална вода, када шета, одмара, забавља...¹⁹⁵

Године 1896. по наређењу министра унутрашњих дела начелник Санитета, др Лазаревић обишао је наше бање и нашао да оне „или веома мало или ни мало не одговарају ни најскромнијим захтевима бањске хигијене.“ Предложио је да се при Санитетском одељењу установи Бањски одбор који би радио на уређењу и унапређењу наших бања. Овај Одбор је установљен решењем министра унутрашњих дела од 15. септембра 1896. године, а за председника бањског одбора постављен је др Радмило Лазаревић. Поред њега у одбору је било још шест лекара, један државни хемичар (др Марко Леко), два професора Велике школе и један геолог.¹⁹⁶ Организовањем „бањског одбора за улепшавање“, на нивоу државе који је почео са радом 1897. године поклоњена је посебна пажња уређењу и коришћењу бањских простора, а посебно доношењем „правила“ за бање 1904. године.¹⁹⁷

Др Радмило Лазаревић покренуо је 1897. године питање ревизије *Закона о уређењу санитарске струке и о чувању народног здравља* (од 11. априла 1881). Зато је формирана комисија са др Миленком Веснићем на челу, али резултата није било. Незнатне измене извршене су 1905. године *Законом о изменама Санитетског закона*, али се нису односиле на питање бања.

Уређење бања и минералних вода у Србији законски је регулисано тек по завршетку Балканских ратова доношењем *Закона о бањама, минералним и топлим водама 1914. године*.¹⁹⁸ Његову примену онемогућио је почетак Првог светског рата. Тек када су отклоњене последице рата, власти су могле да планирају нове изградње и уређења бања на начин прописан овим законом, те је његова примена започела 1920. године.

¹⁹⁵ Петровић, З., (2011с), стр. 117.

¹⁹⁶ Српски архив за целокупно лекарство, Београд, 1896, 497-498.

¹⁹⁷ Поповић, Љ. (1996). Архивска грађа као некоришћен извор за урбанизацију и развој бањских места у Србији. У: Милишић, Л. (ур.), *II стручни скуп Стратегија урбанизације и развоја бањских и климатских места Југославије*, Београд, стр. 65.

¹⁹⁸ Српске новине, бр. 126 од 10/22. јуна 1914. године.

Овај закон има изузетан значај, јер је успоставио савремени правни оквир за развој и унапређење бања.¹⁹⁹

Закон о бањама, минералним и топлим водама утврдио је првим чланом да су све минералне и топле воде у Србији државној својини и да њима рукује и управља министар Унутрашњих дела, преко Санитетског дељења. Такође, ако се утврди да постоји минерална или топла вода на приватном имању, држава има право откупа и/или експропријације на терет средстава санитетског буџета. У члану два прописује се испитивање вода, затим да ако се утврди лековитост, огласиће их министар унутрашњих дела за опште корисне лековите воде а на основу мишљења Главног санитетског савета. Чланом три одређује се обавеза утврђивања заштитног рејона, а Министар унутрашњих дела одређује стручну комисију коју чине инспектор Санитета, један виши инжењер рударског одељења, један инжењер хидротехничар и један геолог. Забрањени су се сви радови у заштитном рејону, осим оних које је одобрио министар унутрашњих дела, а на основу мишљења сталног бањског одбора, као и подизање грађевина на том простору, односно ако оне већ постоје морају се порушити. Чланом четири утврђено је да право на експлоатацију минералних и топлих вода у виду бање или у ма ком другом виду има само држава, али да под одређеним и јасно дефинисаним условима може уступити и другима „за извесно ограничено време“.

Посебно је значајан члан пет, којим се утврђује обавеза одређивања ужег и ширег бањског рејона по одредбама закона о местима. Ужи рејон одређен је регулационом планом и ту се смеју подизати грађевине само по плановима и на начин који одобри министар грађевина и министар унутрашњих дела, уз мишљење сталног бањског одбора а на основу грађевинског правилника за сваку бању посебно, док се у ширем бањском рејону могу се подизати грађевине за становање без одобрења министра унутрашњих дела. Строг услов којим се прописује да за смештај бањских посетилаца могу да се користе само грађевине саграђене по плановима, које је одобрио министар унутрашњих дела и грађевина и за које је у почетку бањске сезоне санитетско-полицијском комисијом утврђено да су хитијенски исправне, потврђује да је уједињена одговорност између здравствених и градитељских служби .

¹⁹⁹ Први Закон о бањама после Другог светског рата, који је и данас на снази, објављен је 6. новембра 1992. године (Службени Гласник Републике Србије бр. 80, 1992, 2781-2782).

Законом је забрањена неконтролисана сеча у ужем бањском рејону, сем кад то одобри бањска управа, ради улепшавања саме бање. Такође, прописује и забрану чувања стоке на том простору.

Посебно је значајан члан осам који одређује образовање сталне бањске управе, коју чине управник бање, бањски лекар, инжињер и комесар бањски, а следећим чланом утврђују се његове дужности: старање да се сви бањски послови врше на време; предлагање министру унутрашњих дела шта је све потребно за унапређење бање; да се за време бањске сезоне стара о реду у бањи; и да врши све друге послове по одредбама овога закона и правилника. Бањска управа за време бањске сезоне обавља и следеће послове: старање о чистоћи у бањи (ужи и шири рејон), о одржавању путева, мостова, речних и изворских обала у бањском рејону; води бригу и евиденцију о путницима и посетиоцима у бањи; стара се о мерама за предупређење пожара; брине о чувању здравља људи и стоке и врши контролу над целокупним прометом животних намирница; врши преглед мера, којима се у бањи служе продавци и купци; води надзор над чистоћом по кланицама, месарницама, пиљарницама, механама, кафанама, гостионицама и зградама за становање; води бригу о томе „да ко не даје повода и не иде на руку развратности и скарадности“; прописује таксе: механске, хлебарске, фијакерске, таксу за људску и сточну храну и таксе за станове. Члан тринаест одређује бањске приходе.

У члану четрнаест прописано је, између осталог, да министар унутрашњих дела у договору са Државним Саветом, може донети „Правила“: о реду и раду на минералним топлим водама и бањама; о делокругу рада, правима и дужностима бањских службеника и њиховим квалификацијама; о начину прикупљања, употреби и руковању са бањским приходима и таксама; о правима и дужностима државних бањских лекара и приватних лекара у бањама; о грађевинама за поједине бање; о делокругу рада сталнога бањскога одбора и награди његових чланова; о делокругу рада бањске управе и награди њених чланова.

Чланом петнаест при санитетском одељењу Министарства унутрашњих дела установљен је стални бањски одбор, чији се чланови постављају Указом на три године на предлог министра унутрашњих дела. Стални бањски одбор треба да проучава све минералне и топле воде у погледу њихове вредности и лековитости,

да израђује програме за њихово уређење и експлоатацију; да даје мишљење о уређењу бања и по свима питањима бањским, да руководи пословима бањским и контролише извршење програма, пројеката и обавеза. Стални бањски одбор чине: инспектор Санитета; један члан Главног санитетског савета, кога Савет одреди; један државни хемичар; један инжењер рударског одељења; један инжењер хидротехничког одељења; један архитекта Министарства грађевина и државни правобранилац, док је председник начелник санитета.

Примена овог Закона омогућила је убрзани развој бања нарочито од 1921. године. После Првог светског рата, услед свих разарања, несрећа и смањеног броја становника због великог страдања било је потребно у новој држави, Краљевини СХС, успоставити законодавни и управни систем. Тако је о свим питањима везаним за здравствено стање народа бригу почело да води Министарство народног здравља, установљено Указом 3. новембра 1918. године.²⁰⁰ Корените промене настале су његовим успостављањем и одвајањем од Министарства унутрашњих дела и организовањем, најпре уредбом од 17. децембра 1920, а потом и Законом о устројству од 25. новембра 1925. године, а било је подељено на пет одељења (административно, хигијенско, за здравствену службу, за здравствено проучавање, и проучавање народа и апотекарство).

Сви ранији закони важили су до 1929. године. Од тада је у Краљевини Југославији низом закона и уредби уједначена здравствена служба у целој земљи и прилагођена новој државној организацији. У то време спојено је Министарство народног здравља са Министарством социјалне политике, тако да је носило име Министарство социјалне политике и народног здравља све до Другог светског рата. Ово Министарство било је подељено на три одељења (опште, за социјално старање и санитетско). Санитетско одељење је било подељено на одсеке (за болнице, здравствену службу, хигијену, сузбијање туберкулозе, за заштиту матера и деце и апотекарско-хемијски одсек) и одељке – *Одељак за бање, минералне и топле воде, климатска места и морска купалишта* и Одељак за главни санитетски савет. Новом организацијом на нижем нивоу, у успостављеним бановинама послове из ове области вршило је Одељење за социјалну политику и народно здравље, подељено на два одсека према пословима из наслова. Ово

²⁰⁰ Павловић, М. (2007), стр. 39-48.

Одељење имало је непосредну надлежност над бањама, уз друге послове. У Краљевини СХС, касније Југославије здравствене власти изузетно су се трудиле да на великој територији неравномерно развијене нове државе организују здравствено збрињавање становништва. Посебна пажња поклањана је здравственом просвећивању. У међуратном периоду здравствене услуге пружало је шездесет бања, и то две државне, двадесет једна самоуправна, тридесет шест приватних и једна социјалног осигурања.²⁰¹

Треба посебно истаћи значај још два правна акта везана за унапређење и развој бања у Србији, донета у међуратном периоду.

*Правилник о подизању грађевина у бањама: Врњачкој, Врањској, Буковичкој, Брестовачкој, Нишкој, Русанди, Ковиљачи, Соко, Рибарској, Матарушкој и Младеновачкој донет је 14. маја 1924. године, на основу члана 5. Закона о бањама, минералним и топлим водама из 1914. године, а у споразуму са министром грађевина.*²⁰²

Тако је члан један прописао да је у ужем бањском рејону допуштено подизање грађевина само по прописима овог правилника.

Даље је утврђено да се у заштитном рејону минералних извора не смеју подизати никакве приватне грађевине. У члану два детаљно се налаже на коликом простору и како треба поставити грађевину.²⁰³

Чланом три налаже се израда котираног ситуационог плана ужег бањског рејона са утврђеном регулацијом и нивелацијом, тако да се на основу њега могу давати одобрења за подизање грађевина.

²⁰¹ Исто.

²⁰² Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, број 108 од 14. маја 1924. године, стр. 1-2.

²⁰³ „Најмања површина приватног земљишта, на коме се могу подизати зграде за станове, утврђује се на осамстотина квадратних метара. Лице не може бити мање од двадесет метара. Ако је земљиште на углу улице онда свака страна на лицу мора имати најмање петнаест метара. Слободно двориште мора износити најмање две трећине земљишта на коме се подижу зграде за становање. Одстојање зграде од границе суседа мора износити половину висине од терена до кровне капавице зграде. Ако терен није раван, узмеће се у рачун средња висина. Да ли ће и у колико која зграда бити повучена од регулационе линије, одлучиваће се према приликама. У коме се растојању од минералних извора могу подизати зграде за становање и приватну употребу, утврдиће се за сваку бању засебно регулационим планом, на основу мишљења сталног бањског Одбора.“

Следеће одредбе налажу начин и пут подношења молби за градњу, садржај захтева и опис будуће грађевине. Посебно је истакнута забрана зидања блатом, непеченом циглом или набијеном земљом (набој). Законодавац је нагласио да се при изради планова мора обратити пажња на „естетичку страну општег изгледа грађевине. Пројектант мора бити квалификовано лице. Сви планови и описи морају се подносити у три подједнака примерка. Један примерак за Министарство, један за бањску управу и један за молитеља. Члан пет одређује да планове и прегледе оцењује Грађевинска дирекција Министарства грађевина, и са својим мишљењем шаље на одобрење за зидање Министарству народног здравља, по одобрењу сталног бањског одбора“. Контролу и надзор имају право да врше надлежни органи власти, као и руковалац техничких радова у бањи.

Следећи члан прецизно одређује како треба применити делове архитектуре, да би се постигло здраво и сигурно становање,²⁰⁴ а члан седам одређује увођење комуналне инфраструктуре (везу са канализацијом или прављење септичке јаме под одређеним условима).

Члан осам утврђује да се у ширем бањском рејону могу подизати грађевине за становање без одобрења министра народног здравља, осим ако би сопственици ових зграда желели да се користе правима која имају зграде ужег бањског рејона, за случај кад проширење ужег бањског рејона обухвати и ове зграде, они то право могу добити ако испуњавају све прописе за ужи бањски рејон.

Оваквим правним актима и организацијом контроле изградње на свим нивоима започео је период успона бања у Србији.

Други важан правни акт је *Грађевински правилник за Врњачку Бању*, донет 4. маја 1928. на основу Закона из 1914. године.²⁰⁵ Овај Правилник има седамдесет чланова, који јасно прописују обавезе и одговорности како учесника у свим поступцима, тако и однос према простору и значају ове бање.

²⁰⁴ „висина и ширина простора за становање не сме бити мања од по два метра и осамдесет сантиметара, са најмањом запремином од тридесет и шест кубних метара; величина прозорских отвора у просторима за становање мора износити најмање једну шестину површине пода; сваком локалу за становање морају бити бар једна врата на другом, а не на истом зиду на коме је прозор; подови (патоси) простора за становање морају бити уздигнути над највишом тачком земљишта за пола метра и бити брижљиво изолисани од влаге“.

²⁰⁵ Службене новине 1928, стр. 530-536.

Тако је законодавац чланом шеснаест прописао да „у циљу улепшавања Врњачке Бање према регулационом плану може се од власника чија се имања налазе на истакнутијим местима, захтевати нарочита обрада грађевине у основи, фасади и контурама. Управа Бањска ако налази да који пројекат треба прерадити у овом смислу, послаће исти надлежним путем, са својим мишљењем Министру Народног Здравља чије је решење у споразуму са Министром Грађевина, извршно. Но ако сопственици не пристану да озидају овако замишљене зграде или ако у опште немају намеру да изидају своје плацеве, празне или са дотрајалим и неугледним зградама, па то не учине ни у остављеном року од године дана, Бањска Управа има право да таква имања експроприше и да их задржи за своје потребе или уступа другом лицу које ће на томе месту одговарајућу зграду, у поменутом року подићи. Ово важи нарочито за имања на главном фронту према Врњачкој реци. Експроприсање имања има се обавити по одредбама закона о експропријацији.“

Члан двадесет забрањује у ужем бањском рејону подизање фабрика свих врста, циглана, црепана и сл, док су за радионице свих врста посебно прописани услови.

Чланом двадесет један одређено је да је ужи бањски рејон подељен на три зоне: густо, средње и ретко насеље, које су следећим члановима детаљно описане и дефинисане (члан 22, 23 и 24).

Детаљни упуту (услови) за подизање зграда прописани су у члановима од двадесет пет до педесет осам. Тако је прописано: да дужина уличних фронтова зграда у свима насељима не сме бити мања од 10 м; да зграде морају бити озидане од тврдог материјала (камен, опека, бетон); а изузетно одобрава се и бондрук са печеном циглом, споља немалтерисано (фуговано). Забрањено је зидати зграде од слабог материјала (набој, блато, непечена цигла, плетаре). У собама за становање забрањени су патоси од земље, опеке, бетона, керамичних плочица и томе сл, као и да кровни покривач не сме бити од сагорљивог материјала (шиндра и сл).

Посебно је за тумачење обликовања грађевина у бањи, односно утицаја прописа које је држава донела на градитељство, значајно да је прописано да „поједине зграде морају одговарати намењеном циљу, да су укусно обрађене и да су у складу са местом на коме се подужу; у улицама где се зграде зидају на

регулационој линији ризалити, степени, стубови и томе подобно смеју испадати највише 30 цм, а у улицама где се зграде повлаче од регул. линије ови испади такође не смеју бити већи од 30 цм од грађевинске линије; у улицама густог насеља балкони, аркаде, галерије и томе подобно смеју испадати највише 1.00 м, а изнад тротоара, издигнути најмање 4.00 м, и удаљени од суседне зграде за двогуби испад од регулационе линије, што важи и за зграде које се повлаче од регулационе линије изузимајући одстојања од суседне зграде“.

Одредбе су утврђивале и питања спречавања појаве влаге. Низ одредби прецизирао је решавање многих питања и детаља пројектовања како стамбених, тако и грађевина друге намене. Неколико чланова *Грађевинског правилника* односи се и на противпожарну заштиту.

Јасно је дефинисан и изглед помоћних зграда: „Споредне зграде имају бити укусно израђене у архитектонској вези са главном грађевином, у њима се могу сместити: летња кујна, трпезарија, одељења за спољне млађе евентуално и гаража за личну употребу“. Утврђено је и да „све парцеле морају бити ограђене укусно израженом оградом или лепо негованим живим оградама; забрањене су ограде од бодљикаве жице; капије за колски пролаз морају имати најмање 2,20 м ширине.“

Питања комуналне инфраструктуре (водовод, канализација, уклањање отпада и ђубрета) решена су члановима педесет девет и шездесет.

Посебну бригу законодавац је показао према изградњи јавних грађевина и специјалних објеката, које треба подизати према генералном и регулационом плану, а извести по нарочитим надлежно одобреним, детаљним плановима (члан шездесет један).

Члан шездесет два гласи: „Сви паркови, скверови, алеје и бањске шуме, имају се подићи на местима и онако како је то генералним односно регулационим планом предвиђено. Државно имање „Слатина“ има се обрадити као енглески парк“.

У групу специјалних објеката сврстани су: пијаце, дезинфекциони завод и пећи за сагоревање ђубрета; болница за заразне болести и капела за умрле од заразних болести, бањско гробље, капела за умрле од незаразних болести и паркинг.

Овим правилником престао да важи правилник од 16. априла 1924. године.

Управа Врњачке Бање прописала је 1934. године нови *Грађевински правилник за Врњачку Бању*, на основу *Грађевинског закона* и *Општих упутстава за израду Грађевинског правилника*, који је објављен у *Службеном листу Моравске бановине* број 45 од 9. новембра 1935. године.²⁰⁶ Новим решењима разрађена су до детаља строга правила градње у свим фазама, до најситнијих појединости, којима су поштоване специфичне потребе бањског места, а односе се на бањски рејон, језгро Врњачке Бање и његову ближу околину. У *Правилник* су уграђена начела европског урбанизма, која су уважавала градитељске, естетске и еколошке услове модерног развоја бања, које су истовремено и лечилишта и туристички центри. Доношењем новог престало је важење претходног *Правилника* из 1928. године.

Увођењем детаљних упутстава овим правним актима и контролом њиховог спровођења директном сарадњом државних органа из области здравства и градитељства омогућено је успостављање реда и контролисани развој бања Србије. Скуп правних норми којима се уређују правила градње у бањама до Другог светског рата показао је да су ова специфична насеља била изузетно поштована и да су одговорни државни органи, схватајући значај њиховог издвајања у посебан систем правних норми, имали визију њиховог модерног лечилишно-туристичког развоја. Издвојени и приказани правни акти били су на снази до почетка Другог светског рата. (Прилози 1, 2 и 3) У савремено доба бање су изједначаване са другим насељеним местима, пре свега законском регулативом, те су несхватањем њихове специфичности и стихијском изградњом нарушене њихове основне вредности.

²⁰⁶ Топаловић, О. (2013). Грађевински правилник за Врњачку Бању (1935), *Врњачка Бања у архивима*, Врњачка Бања, стр. 191-270.

III ЕВРОПСКИ УТИЦАЈИ И ЗНАЧАЈ ПРИВАТНИХ НАРУЧИЛАЦА НА УРЕЂЕЊЕ БАЊА

1.0. Европски утицаји на бање у Србији

Промене, у 19. и првој половини 20. века које су доносили модернизацијски процеси, пре свега развој саобраћаја, изградња путева и железница, усавршавана превозна средства за копнени и водени саобраћај, подстакле су и велику покретљивост у простору. Повећани број српских путника запажен је почетком 19. века, а везује се за идеје просветитељства и „свест о култури као људској делатности, универзалних вредности, чије упознавање представља један од темеља образовања“.²⁰⁷ Преношењем ових идеја и идеала својом укупном делатношћу и животним путем Доситеј Обрадовић снажно је утицао на српско грађанско друштво у оснивању.²⁰⁸ Значајан допринос ширењу знања међу Србима дају и велики добротвори Сава Текелија и Капетан Миша Анастасијевић оснивањем фондова за образовање и васпитање.²⁰⁹ Такође и образовани људи који су долазили у ослобођену Србију из Хабзбуршке монархије значајно су утицали на изградњу грађанског друштва. Поред њих и бројни српски ђаци и студенти који су се школовали у великим европским центрима образовања, где су уз стицање школских знања упознавали, прихватили и преносили нове друштвене и културне обрасце понашања, дали су свој допринос унапређењу друштва.²¹⁰ Утисци са путовања често су записивани, водили су се дневници, објављивана сећања и мемоари. Романтичарски надахнути уметници обилазили су Европу, остављајући своје поетске и ликовне записе.

Веома развијени облици путовања због пословања, јачања трговачких и економских веза током 19. века прерастали су у посете великим градовима због бројних уметничких садржаја и културних догађања. Носиоци српског грађанског друштва одлазили су у значајнија културна одредишта, где су са новим сазнањима

²⁰⁷ Макуљевић, Н. (2005). Путовање и култура – водич од Београда до Беча из 1873. године, у: Костић, С. Ђ. (Ур.) *Са бедекером по југоисточној Европи*, Београд, 251-271.

²⁰⁸ Макуљевић, Н. (2006). *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд, 111-112.

²⁰⁹ Исто. 114; Тимотијевић, М. (2006). *Рађање модерне приватности: Приватни живот Срба у хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века*. Београд, 354-357.

²¹⁰ Шире о овој теми разматрано је у овом раду у поглављу *Утицај модернизације на развој бања*.

откривали нове области интересовања. Велике светске изложбе организоване у деценијама на преласку 19. у 20. век изазивале су посебну пажњу српске јавности, посебно од када је Србија почела да учествује на њима.²¹¹

Путовања као обавезан део нових културних навика постала су теме разговора на окупљањима грађанске елите. Пажњу су привлачили и текстови у новинама и часописима, као и различита путописна литература. Крајем 19. века постали су доступни и веома популарни водичи за путнике са детаљним објашњењима и упутствима.²¹² Одлазак на летовања постао је део друштвеног престижа, а посебно путовања у бање и позната места за одмор и забаву, где су се тада преузимали културни модели и формирали владајући укуси.

Познате европске бање и лечилишни центри постајали су веома популарни код српске грађанске елите од средине 19. века. У стране бање одлазило се због изванредних услова за пријатан боравак, високог стандарда смештаја и медицинских третмана. Уређеност ових бања и природно окружење пружали су могућност шетње по сликовитим пределима, мир и тишину, одмор од свакодневних обавеза. Познате бање имале су посебне садржаје и за оне клијенте који су долазили да се проведу, да буду виђени или да они виде неке важне људе, што је касније постајало тема разговора. Српска грађанска елита одлазила је најчешће у познате бање које су се налазиле на територији Хабзбуршке монархије, и то у Карлсбад, Маријенбад, Гаштајн, Ремербад, Баден, Бузјаш, Мехадију, Липик, Абацију. Алпске бање биле су веома популарне, а тек много касније одлазило се и у Француску, у бању Виши.

Познате бање почетком 19. века Мехадија и Бузјаш (у данашњем делу Баната у Румунији) биле су веома посећиване из више разлога. Биле су релативно близу и до њих се могло стићи сигурније, развијеним речним саобраћајем Дунавом од Пореча до Оршове.²¹³ Значајан разлог су и велика имања која су Обреновићи поседовали у Влашкој, Банату и Молдавији, где су често боравили, а

²¹¹ Макуљевић, Н. (2005), 251-267.

²¹² Костић, С. Ђ. (Ур.) *Са бедекером по југоисточној Европи*, Београд.

²¹³ Пореч и Оршова су потопљени због изградње хидроелектране Ђердап у седмој деценији 20. века. Нови град Оршова подигну је далеко од обале Дунава.

нарочито у тешким временима када су она постајала сигурно уточиште.²¹⁴ Успостављене добре политичке и трговачке везе са овим областима, омогућиле су многим угледним Србима куповину имања у румунским кнежевинама због гарантоване сигурности и правне заштићености приватне својине.

Боравак у овим бањама потврђују различити извори. Тако, Ото Дубислав Пирх у опису кнегиње Љубице и њених обавеза наглашава да она има великог удела и у васпитању и образовању своје деце, не губећи притом ни једну прилику за сопствено образовање. Даље он посебно наглашава да је кнегиња често одлазила у Земун код најстарије ћерке Перке, удате за трговца, али да је боравила „и у маџарском купатилу Мехадији. Ту је видела како се живи „по европском начину,“ али услед тога није ништа попустила у скромности неког спољњег начина живота.“²¹⁵

Сл. 25 Херкулов трг у Бањи Херкулана
(разгледница приватна колекција)

²¹⁴ Поповић, В. (1974). Српски поседи у Румунији у XIX веку, *Зборник радова Народног музеја*, Чачак, 29-51.

²¹⁵ Пирх, Д. О. (2012). *Путовање по Србији у години 1829.*, Београд, 62.

Сл. 26 Константин Арсеновић - *Бања Мехадија* (уље на платну)
(Коларић, М. (1982). *Уметност на тлу Југославије, Осврт новог доба/ XIX век*, 14)

Познато је уље на платну *Бања Мехадија* сликара Константина Арсеновића.²¹⁶ На слици је представљен бањски комплекс у бањи Херкулани (Baile Herculane), изузетно популарној и веома посећиваној и касније, у периоду између два светска рата.²¹⁷

Бања Херкулана смештена је у кланцу, тако да се грађевине за смештај гостију надовезују једна на другу, са обе стране Херкуловог трга, на чијем је најужем делу подигнута католичка црква. Сви хотели имају приземље и два спрата над правоугаоном основом, а подигнути су између 1810. и 1853. године. Са друге стране Трга подигнута је 1852. године вила аустријске царице Елизабете, у којој је повремено боравила. На другој обали реке Черне налази се комплекс

²¹⁶ Коларић, М. (1982). *Уметност на тлу Југославије, Осврт новог доба/ XIX век*, Београд, Загреб, Мостар, 14. Слика се налази у Народном музеју у Београду. Константин Арсеновић био је свештеник, сликар и мецена (Панчево, 18. септембар 1782 — Панчево, 26. децембар 1868).

²¹⁷ У разговору са Доброславом Бојком Ст. Павловићем, обављеним 2003. године и из рукописа који је припремио за штампу, аутор тезе утврдио је да су Срби Херкулану називали Мехадијом. Забуна може настати јер се на неколико километара северозападно од Херкулане налази варошица Мехадија. Павловић, Ст. Д. (2004-5). Baile Herculane у Румунији пре и после осам деценија, у: Тимченко, М. (Ур.). *Наше стварање 4-1*, Лесковац, 461-466.

купатила, саграђен између 1883. и 1886. године. Аустријске архитекте прошириле су простор на левој обали реке да би образовали бањски центар са парком и музичким павиљоном. Ту саградили и курсалон 1913. године. Урбани концепт, програмски садржај, распоред грађевина, а посебно различитост примењених декоративних елемената коришћених на фасадама и богато украшени ентеријери остављали су снажан утисак на посетиоце. Зато би ова бања могла бити један од кључних извора утицаја на градитељство у бањама Србије.

Бања Бузјаш налази се северније уз Дунав у односу на Херкулану. У њеној близини налазило се насеље са бројним српским становништвом, као и српски манастир Базјаш. Може се претпоставити да је била популарна међу Србима и из још једног разлога.²¹⁸

Сл. 27 Бања Бузјаш
(фотографије Г. Митровић)

Доктор Емерих Линденмајер (1806-1884), начелник српског Санитета, велики поштовалац бањског лечења, рођен је у месту Оравица у Банату, одакле је као дечак са оцем хирургом радо одлазио у најближу Бању Бузјаш. Године 1856. објавио је у Темишвару рад *Минерални извори у Бузјашу (Die Mineral-Quellen in Busiasch)* на немачком језику.²¹⁹

²¹⁸ Јовановић, М. (2000). *Српски манастири у Банату*, Нови Сад, 73-83.

²¹⁹ Михаиловић, В. (1951). *Из историје санитета*, 476-477.

Популарност бања у Алпима потврђује посета кнеза Михаила 1867. године Бањи Гаштајн.²²⁰ Ову бању посећивали су и представници династије Карађорђевић, а у њој је преминуо Ђорђе (1827-1884), син кнеза Александра. Краљ Милан Обреновић проводио је много времена у многим аустријским бањама. Краљица Наталија живела је у Бијарицу, монденском средишту аристократије.

Илија Гарашанин²²¹ (1812-1874), дугогодишњи министар кнежева Александра Карађорђевића и Михаила Обреновића, писао је често пријатељу, сараднику и истомишљенику, Јовану Мариновићу²²² (1821-1893). Из ових писама може се стећи утисак о бањама у које је одлазио, али и изванредна запажања са путовања по Европи. После Париза у коме је био на лечењу, како се сазнаје из писма од 19. јуна 1852. године, отишао је у швајцарску бању Луеж одакле је написао: „Немам кад много писати, морам се готово цео дан с купањем занимати. То је кулук нечувени код нас.“²²³ Писма из ове бање, писана у периоду од 13. јула до 4. августа 1852. године, садрже занимљиве описе сусрета и разговора, размишљања о политичким питањима, али и сатнице третмана, исхране. Из реченице „Ово је друштво, треба разумети, само једног хотела, а још има четири овде“ и описа шетње са познаником може се закључити да је бања велика, популарна и пуна отмених гостију. Нека писма откривају његово неприхватање, скоро презир према режиму и разним терапијама којима је био подвргнут у савременом европском центру бањског лечења. Конзервативан, оптерећен предрасудама, овај човек изражавао је сумњу у водене куре и дијете, незадовољан износио је бројне примедбе на заморан третман који је подносио као казну „зарад здравља не вреди понижавати и подвргавати немужевним поступцима“. Из Бадена, бање у Швајцарској, 12. августа 1853. године написао је: „Ја се овде лечим ево како? Једну болест терам друге ме две спопадају.“²²⁴ Представници грађанске

²²⁰ *Српске новине*, бр. 77, 13. јун 1867.

²²¹ Јовановић, С. (2005). *Портрети*, Београд, 50-67.

²²² Јован Мариновић је био председник Државног савета и министар иностраних послова, дипломата и посланик Србије у Паризу од 1878. до 1889. године. Био је ожењен ћерком капетан Мише Анастасијевића. Ловчевић, Ст. Ј. (Средио). (1931). *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, Књига прва од 29. марта 1848. до 31. децембра 1858; Књига друга од 4. јан. 1859. до 29. марта 1874.*, у: Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Београд, V-XIX.

²²³ Исто, 30, 36-36-54.

²²⁴ Исто, 155.

елите Србије у процесу прихватања нових модела понашања морали су да науче и како се ужива у бањском животу.

Никола Крстић, високи државни службеник рођен и школован у Угарској, редовно је посећивао бање. У Бузјашу је боравио 1866. године, а касније је радије одлазио у аустријске бање Ремербад, Баден, Карлсбад, али и 1887. године у Мехадију (данас Херкулана у Румунији).²²⁵ Пера Тодоровић је 1894. године боравио у Липику, бањском лечилишту Славоније,²²⁶ како би се између осталог ослободио зависности од морфијума. Липик је уређиван као насеље и термоминерално лечилиште крајем 19. века. Хотел „Гарни“ саграђен је 1872, а урбанистички склоп са наткривеним шеталиштем, Курсалоном, Мраморним купкама, Каменим купкама и Курхотелом у последњој деценији 19. века, када је формирано и парковско решење.²²⁷ Између два светска рата у новој држави Краљевини СХС познавање концепта и садржаја ове бање могло је да буде инспиративно градитељима српских бања.

Министар Вујић ишао је у Абацију (Опатију) крајем 19. и почетком 20. века.²²⁸ Опатија је током 19. века постајала све популарнија. Најзначајније грађевине подигнуте су у периоду од 1844. до 1885, а посебно признање њеним вредностима одаје аустријска влада 1889. године када је прогласила првим морским климатским лечилиштем на Јадрану. Никола Пашић редовно је одлазио на одмор или лечење у популарна летовалишта или бање у иностранству, као обавезан део друштвеног престижа. Са прекидима током ратова, боравио је у Абацији (Опатији), Маријанским Лазнама (Маријенбад), Цриквеници или крајем живота у Цавтату.²²⁹

Утисци са све бројнијих путовања у европске бање били су подстицајни за изградњу српских бања. Пројектанти, образовани на европским универзитетима, за полазиште су имали исцрпне приручнике, које су припремили професори

²²⁵ Јагодић, М. (Прир.). (2007) *Никола Крстић, Дневник, Јавни живот I, 9. април 1864 – 18. децембар 1867*, Београд, 265.

²²⁶ Перовић, Ј. (Прир.). (1990). *Пера Тодоровић, Дневник*, Београд, 197-203; Јовановић, С. (2005). *Портрети*, 164-203.

²²⁷ Šćitaroci, О. М. (1993). Modaliteti zaštite i obnove lječilišnog perivoja u Lipiku, *Prostor Vol. 1 No. 2-4*, Zagreb, 213-222; Isti, (1992) *Hrvatska parkovna baština, zaštita i obnova*, Zagreb, 96-97, 102, 108 .

²²⁸ *Вечерње новости*, бр. 182 од 4/16. јула 1904.

²²⁹ Ристовић, М. (2012). Никола Пашић, слике са летовања, *Годишњак за друштвену историју* 3, 125-130.

немачких универзитета. Библиотека Министарства грађевина Краљевине Србије имала је серију приручника за архитектуру штампаних у Штутгарту почетком 20. века.²³⁰ Тематска подела у томове омогућава кориснику прегледност изложених студијских разматрања одређених типова градитељских остварења. Ове књиге су у неким случајевима одиграле пресудну улогу у обликовању градитељства бања Србије, нарочито тамо где су послове добијали архитекте запослене у Министарству грађевина. Четврти том ове серије садржи текстове са објашњењима и цртежима различитих грађевина које су намењене одмору и разоноди.

Сл. 27 Изглед и основа курсалона

(Durm, J., Ende, H., Schmitt, E. (1904). *Handbuch der Architektur vierter Teil*, 4)

Представљени су курсалони и зграде са различитим садржајима намењене друштвеном животу, са позоришним, концертним и балским дворанама, библиотекама, ресторанима, кафеима, коцкарницама, продавницама, банкама. Различита решења грађевина над изворима омогућавају преузимање модела са техничким решењима и применом различитих материјала. Приказани су пројекти научних установа, зграда за смештај струковних удружења, музејских и галеријских здања. Посебно поглавље посвећено је спортским објектима: стадиони, тркалишта, хиподроми, терени на отвореном, клизалишта. Видиковци и музички

²³⁰ Durm, J., Ende, H., Schmitt, E. (1904). *Handbuch der Architektur vierter Teil*, 4. Halbband, Entwurf, Anlage und Einrichtung der Gebäude, 2. Heft. Stuttgart: Alfred Kroner Verlag.

павиљони приказани су уз друге детаље везане за уређење паркова, на пример степеништа и прилазне стазе. Садржај књиге упућује на решавање намене, организације простора, декорације и употребе архитектонских елемената, а при том уз бројне илустрације пружа и текстуална објашњења.

Каталози пројеката појединих архитеката могу да понуде цртеже основа и изгледа, често и са текстом описа и анализе просторног решења, конструктивног склопа, архитектонских елемената, декоративних детаља, материјала. прецизни цртежи показују понекад и делове ентеријера са детаљима. Пажња је посвећена и окружењу, те је аутор понудио и неколико решења дворишта.²³¹

Снажан утицај средњоевропске, аустријске и немачке културе, у Кнежевини и Краљевини Србији у области правних наука и законодавства, војне науке, образовања, а нарочито доминантан у области техничке струке, никада није престајао, само се током времена мењао интензитет веза.²³² Током треће и четврте деценије 20. века српско грађанство достигло је културни и интелектуални врхунац. Овај период обележио је привредни успон и економско снажење услед убрзане индустријализације. Развој текстилне индустрије захтевао је нова знања, те су на британске универзитете одлазили да се школују студенти или усавршавају стручњаци у специјалистичким областима машинства и технологије израде текстила.²³³ Током времена јачале су везе са Британијом и у другим областима. Пажња научне јавности усмерена на утврђивање доприноса руских избеглица у периоду између 1920. и 1940. године, а посебно на делатност архитеката и инжењера резултирала је бројним научним радовима, у којима су тумачени њихови утицаји на обликовање градитељства у Србији.²³⁴

²³¹ На пример: *Der Profanbau*, Herausgeber: Geh. Baurat, prof. dr.ing.Licht, Leipzig Verlag: I.I. Arnd, Leipzig, Jahrgang 1914, Heft 8 * 14.

²³² Gašić, R. (2005). *Beograd u hodu ka Evropi: kulturni uticaji Britanije i Nemačke na beogradsku elitu 1918-1941*, Beograd.

²³³ Према сведочењу Анђеле Петровић, ћерке Предрага Николића, сестрића Владе, Славка (Предраговог вршњака) и Лазара Теокаровића, чланови породице која је развила индустрију текстила на југу Србије, у Вучју, Лесковцу и Параћину, школовани су у иностранству. Предраг је после преласка Албаније, завршио Лицеј, а потом и електротехнику у Тулузу, а усавршавао се у Лондону и Брајтону.

²³⁴ У каснијим разматрањима биће наведена само она дела која директно представљају делатност руских градитеља у бањама Србије.

У трагању за изворима, пореклом и утицајима на садржај и облике урбаног склопа и обликовање појединих грађевина у бањама Србије значајне податке пружили су радови страних историографа који се баве проучавањем градитељског наслеђа средњоевропских бања. Издваја се тротомна књига *Stile e struttura delle città termali* једног од аутора и уредника Росане Босаља (Rossana Bossaglia).²³⁵

Босаља је у уводном делу нагласила да су се на међународном симпозијуму у Сан Пелегрину 1981. године први пут окупили стручњаци који се баве бањским насељима само у историјско-архитектонском, урбанистичком и уметничком смислу. Утврдила је да је у новије доба порасло интересовање за проучавање феномена „термализма“ у историографији. Истраживачко поље тог феномена проширило се са посматрања и изучавања појединих градитељских остварења на друштвене и културне прилике и различите услове у окружењу који су могли на неки начин да допринесу његовом настанку или да на њега утичу.

2.0 Урбанизација насеља и структура бањских комплекса

Развој обновљене српске државе у 19. веку подразумевао је ширење постојећих већих насеља са српским становништвом и повећану изградњу, услед развијања нових облика производње и привредне делатности и економског јачања. Урбанизација је донела формирање нових вароши и градских центара у којима су се градиле куће од тврдог материјала по узору на оне у иностранству.²³⁶ Потребне за развојем условиле су веће захвате у јавној и комуналној изградњи, регулацију и просецање улица. Трансформације варошица током 19. века мењале су њихову садржину, структуру и општу слику о Србији²³⁷

²³⁵ Bossaglia R. (Ed.). (1984). *Stile e struttura delle città termali. Lombardia, Piemonte, Vallr d' Aosta*; (1985). *Stile e struttura delle città termali. Veneto, Trentino-Alto Adige, Frruli –Venezia Giulia, Emilia – Romagna, Toscana, Campania, Sicilia*; (1986). *Stile e struttura delle città termali. Belgio, Cecoslovacchia, Francia, Germania, Inghilterra, Svizzera*. Bergamo: Banca Provinciale Lombarda.

²³⁶ Максимовић, Б. (1962). *Урбанизам у Србији*, Београд, 53- 138; Исти, (1975). *Урбанистичка мисао у Србији почетком XX века*. У Д. Обрадовић (Ур.), *Књига о синтези*, стр. 119-201; Исти. (1978). *Идејни развој српског урбанизма – период реконструкције градова до 1914. године*, Београд.

²³⁷ Којић, Б. (1966). Систематизација насеља у Србији. *Глас CCLXVIII САНУ Одељење друштвених наука књ. 13*, Београд: САНУ, 175-217; Исти, (1970). *Варошице у Србији XIX века*, Београд; Исти. (1976). *Stari balkanski gradovi, varoši i varošice*, Beograd.

Бањска и климатска места настајала су захваљујући посебним природним условима и потребама становника, а формирала су се у зависности од особености средине.²³⁸ Најчешће је то био спонтан развој, без јединственог приступа или униформности, а зависио је од сплета околности и збивања у средини настанка. На савременији развој бањско-климатских места и њихово обликовање много утицаја имали су контакти са појединим подручјима вишег или нижег нивоа културе, или економске основе и моћи. Свака бања има своју посебност, која је и географски и балнеолошки проучена, међутим, њен урбани развој чешће није зависио само од посебних природних услова, већ од државног интереса али и појединачних утицаја и захтева инвеститора, што је довело до хетерогености. Настанак и хронологија развоја бањских насеља у 19. и првој половини 20. века везани су за шире сагледавање историјских околности, друштвеног и културног живота у оквирима повезаних сложених појава које су носили процеси модернизације.

Под утицајем развојних политика и регулативе у другој половини 19 века, о чему је већ било речи у овом раду, бање у Србији постепено попримају изглед европских бања, у првом реду захваљујући организованој експлоатацији извора, успостављању и неговању амбијенталних вредности као што су бањски паркови, и изградњом значајних архитектонских остварења, као одговор на захтеве све богатије и захтевније клијентеле. Потребе за развојем бањских насеља условиле су велике захвате у јавној и комуналној изградњи: регулацију и просецање улица, изградњу комуналне инфраструктуре, планирање и уређење паркова, изградњу јавних грађевина различитих намена. Најзначајнији послови предузимани су на обезбеђивању основног бањског садржаја којим се издваја од других насеља, а то је обезбеђивање довољних количина лековите воде, каптирање извора и спровођење до места коришћења. Током времена повећавао се и мењао садржај бањских насеља, али су се побољшавали квалитет организације и услови коришћења простора.²³⁹

²³⁸ Mitrović, G., (2001). Architectural Heritage in the Spas of Serbia, у: E. Hadjytriphonos (Ed.), *Monument & Environment*, 7, Thessaloniki, pp. 185-207.

²³⁹ Митровић, Г. (1996б). Градитељско наслеђе у Буковичкој, Врњачкој и Бањи Ковиљачи. У: Милишић, Ј. (Ур.), *II стручни скуп Стратегија урбанизације и развоја бањских и климатских места Југославије: зборник радова: Сокобања, 13.-15. јун 1996.*, Београд стр. 76-88; Mitrović, G.

На примеру Буковичке Бање може се пратити настанак и уређење простора специфичне намене и истовремена реконструкција и формирање Аранђеловца, насеља сталног становања. Заинтересованост владара и улога државе у процесу формирања, уређења и развијања бањског насеља одвијаће се у више праваца од успостављање законског оквира, преко организовања прве градње, контроле редовног одржавања до урбанистичког планирања.

Буковичка Бања у Аранђеловцу

Средином 19. века, под утицајем савремених европских токова, урбанистичка делатност добила је значајну културну и друштвену улогу у организовању и уређењу Србије у оснивању нових градова, сељењу разбијених села, њиховом ушоравању – гушћој градњи.²⁴⁰ Тако је Указом кнеза Милоша Обреновића из 1837. године од друмског насеља Врбица, насталог ушоравањем села Врбица и Орашац, формирана чаршија дуж главног друма.²⁴¹ Село Врбица прерастало је у паланку.²⁴² Развоју насеља допринела је близина извора Киселе воде у Буковику. Наредбом кнеза Милоша из 1859. године Врбици је промењено име у Аранђеловац, по Св. Арханђелу Гаврилу, светитељу заштитнику коме је посвећена црква, кнежева задужбина.²⁴³ Од 1859. године Аранђеловац је био средиште среза. Законом од 16. јуна 1866. године Аранђеловац је сврстан у варошице.²⁴⁴ Нова варошица развијала се као насеље линеарног типа, на североисточним падинама Букуље, у области реке Кубршнице.²⁴⁵

Архитекта Бранислав Којић је у анализи развоја Аранђеловца уочио две целине посматрајући његов положај, и то стари део (ушорену Врбицу) која се налази на равном делу уског поља, док се новији део креће косином пењући се ка

(2008). *Architectural Heritage in Spas of Serbia*, in: D. Enescu (Ed.), *4th international workshop Resorts' Architecture Heritage in Romania*, Baile Herculane, pp. 28-30.

²⁴⁰ Максимовић, Б. (1962). стр. 67-75; Којић, Б. (1970), стр. 7-8 .

²⁴¹ АС, Кнажеска канцеларија, XV, 1956, бр. 812, 8/20. марта 1837. године: *Писмо упућено капетану Живоину Јоксимовићу, начелнику Среза јасеничког Окружја крагујевачког*.

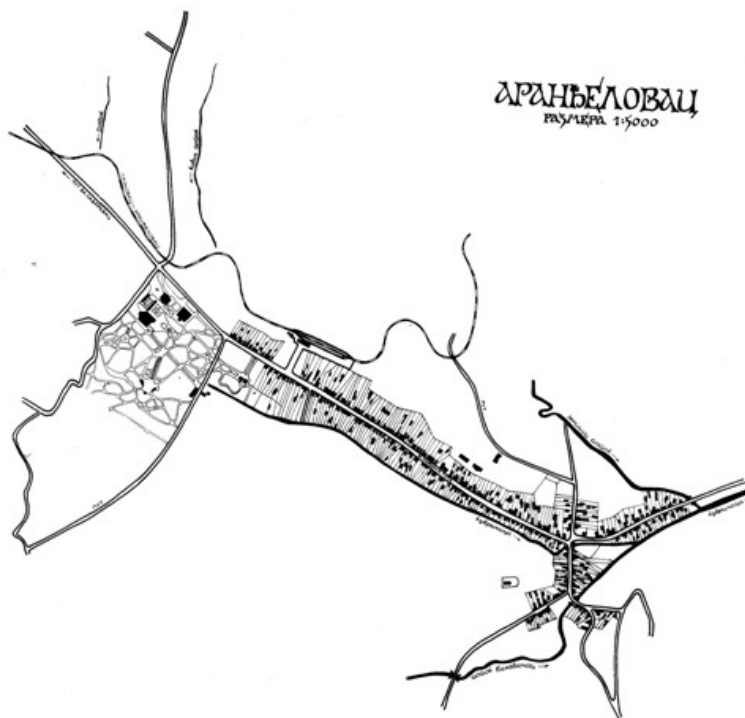
²⁴² Петровић, З. (2011в). Од Врбице до Аранђеловца (настанак једне варошице у Србији), у: *Шумадијски анали б*. Историјски архив Шумадије, Крагујевац, стр. 69.

²⁴³ Исто, стр. 71; *Србске новине* бр. 85 од 21. јула 1859. године; ЗЗУ књ. XII Београд, 1859, 62, МУД II 1859, Ф IX р67, *Кнез Милош Министарству унутрашњих дела*, В бр. 3604 од 1. августа 1859. године у Крагујевцу; Ивановић, Т. (2006). Буковичка црква св. Арханђела Гаврила у Аранђеловцу, у: *Шумадијски записи III*, Зборник радова Музеја у Аранђеловцу, Аранђеловац, стр. 133-185.

²⁴⁴ ЗЗУ, (1867) књ. XIX, стр. 100-104.

²⁴⁵ Максимовић, Б., (1975), стр. 187-201; исти, (1978), Београд стр. 157.

тераси на којој је Буковичка Бања. Ово типично друмско насеље, основано између мостова на речицама Кубршници и Балабанцу, има веома издужени облик. У структури насеља нема трга, нити попречних улица јер је према Којићу „целокупно ширење усмерено ка бањи.“²⁴⁶

Сл. 28. План Аранђеловца
(Којић, Б. (1970). *Варошице у Србији XIX века*, стр. 117)

Процеси развоја и модернизације текли су убрзано, мењајући не само економске, привредне и саобраћајне услове, већ и социјалне, културне, просветне и здравствене прилике у Аранђеловцу. Због близине лековитих извора и релативно добре повезаности са не тако удаљеном престоницом, било да је то Београд или Крагујевац, ово насеље је напредовало, а тиме су се увећавале и потребе. Током пете деценије 19. века започела је изградња јавних грађевина.²⁴⁷ Изградња нове Среске куће од тврдог материјала у Аранђеловцу одобрена је 1860. године, после дуже преписке државних установа изазване неслагањем становника Тополе због премештања среског средишта из њиховог места, али је саграђена тек

²⁴⁶ Којић, Б. (1970), 116-117.

²⁴⁷ Петровић, З. (2011б). *Два века Буковичке Бање*, Аранђеловац .

крајем шесте деценије.²⁴⁸ Основна школа почела је са радом 1852. године, а гимназија тек 1920. године.²⁴⁹ Читаоница је основана 1869. године.²⁵⁰ Пошта је отворена 1871, а 1872. године прорадио је телеграф.²⁵¹

Нагли демографски раст у периоду од 1869. до 1884. године условио је не само привредни развој, већ су томе допринела и природна богатства и експанзија Бање, који су подстакли државу да више инвестира у овој крај Србије. Године 1899. формиран је Расадник Среза Јасеничког, који је био један од највећих у Србији. Развој занатства (каменорезачки и грнчарски), истраживања и експлоатација рудних налазишта (веома цењен венчачки мермер, гранит, гвоздене руде) омогућили су развој индустрије, што је уз квалитетне пољопривредне производе (житарице, суве шљиве и сушена овчија кожа) оснажило трговину и извоз.²⁵² То је захтевало боље комуникације и бржи развој саобраћаја. Држава је значајно улагала у изградњу инфраструктуре, изградњу модерних путева и железнице. Изградња пруге уског колосека Младеновац – Аранђеловац, започета 1900. године, отворена је за теретни 1904., а за путнички саобраћај 1905. године, док је први воз на траси Аранђеловац – Лајковац кренуо 1910. године. Електрична централа подигнута је 1924., а водовод је саграђен 1928. године.²⁵³

Све већа посећеност Буковичке Бање подстицала је и развој и ширење варошице Аранђеловца, што је повећало градњу трговина, гостионица, зграда за становање и смештај гостију. Формиране су нове улице, а 1904. године држава је финансирала постављање макадама, тротоара и стаза за шетњу. Тиме је Аранђеловац добио изглед уређене вароши.

Буковичка Бања представља специфичну урбану структуру са одговарајућим леčiliшним садржајем, која је настала и развијала се у бањском парку око минералних извора. На бању се надовезивало насеље сталног становништва, што је доприносило прожимању свакодневице са посебним потребама гостију.²⁵⁴

²⁴⁸ Петровић, З. (2011в), стр.71-72; Петровић, З. (2011г). Буковичка Бања у Аранђеловцу од 1860. до 1875. године, у: *Шумадијски записи IV-V*, Зборник радова Музеја у Аранђеловцу, Аранђеловац, стр. 255.

²⁴⁹ Петровић, З. (2011г), 256-257.

²⁵⁰ Петровић, З. (2012). Буковичка Бања у Аранђеловцу од 1875. до 1912. године, у: *Шумадијски записи VI*, Зборник радова Музеја у Аранђеловцу, Аранђеловац, стр. 157.

²⁵¹ Петровић, З. (2011г), стр. 258.

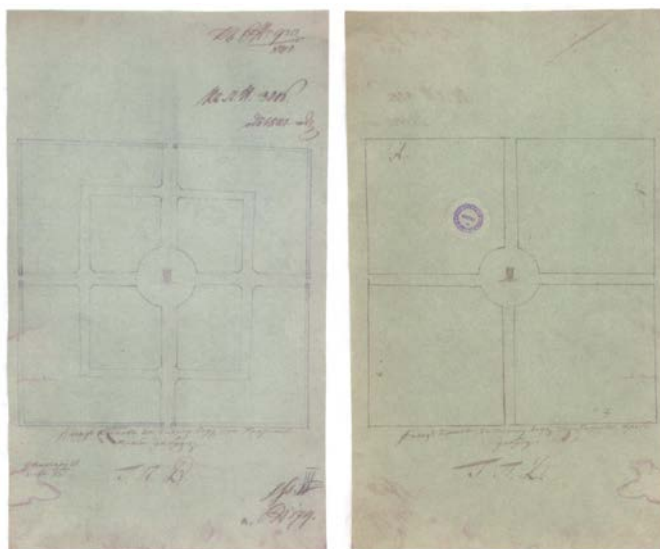
²⁵² Петровић, З. (2012), стр. 156.

²⁵³ Петровић, З. (2012), стр. 152-154.

²⁵⁴ Максимовић, Б. (1975), стр. 199-200; Исти. (1978), стр. 156.

У непосредној близини чаршије, на граници атара села Буковица и Врбице налазе се извори лековитих вода, које болесници користе од 1836. године.²⁵⁵ Војислав Михајловић, лекар анализирао је Линденмајерову књигу, засновану на његовим извештајима и белешкама током рада у Санитетском одељењу Министарства унутрашњих дела, и тиме пружио драгоцене податке о првим активностима државе на уређењу Буковичке Бање.²⁵⁶ Каснији истраживачи у Михајловићевом делу налазили су полазиште. Највећи допринос истраживању развоја Буковичке Бање дала је Зорица Петровић, историчар.²⁵⁷

У периоду од 1839. до 1846. године по налогу Правитељства организован је прихват болесника, подигнуте су прве дрвене зграде за смештај, а на изворе су постављене стублине (велике луле од дрвета). Држава је откупила земљиште у близини извора у Буковику 1848, а проширила га откупом 1852. године и тада подигла прву зграду за смештај од тврдог материјала – механу са девет соба.²⁵⁸ Земљиште за парк откупљено је 1849. године, када су обележене стазе, почела садња дрвећа.²⁵⁹ Уређен је извор и хладно купатило *Талпара*.²⁶⁰

Сл. 29 АС МУД-С 1841. Ф Ш Р 179 два плана за уређење парка Буковичке Бање.

²⁵⁵ Петровић, З, (2006). Кисела вода у Буковику – Буковичка Бања од почетка XIX века до 1859. године, у: *Шумадијски записи III*, Зборник радова Музеја у Аранђеловцу, Аранђеловац, стр. 55-62.

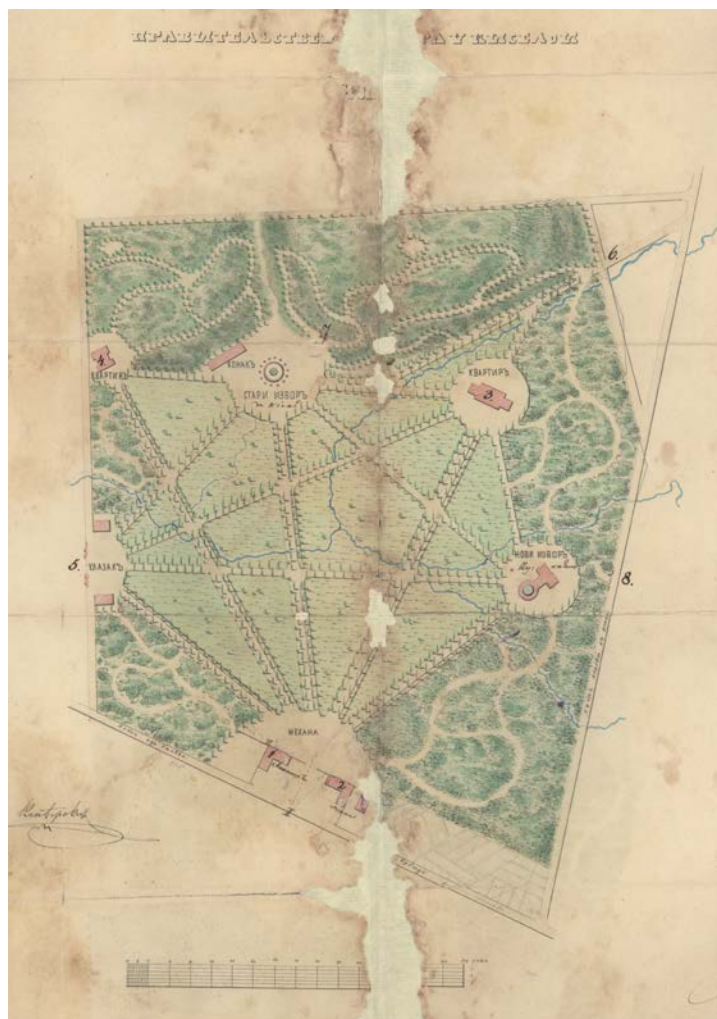
²⁵⁶ Михајловић, В. (1951), 281-288;

²⁵⁷ Наведени радови.

²⁵⁸ Петровић, З, (2006), 37-39.

²⁵⁹ Исто, 38.

²⁶⁰ Прва подигнута зграда као заклон на овом извору била је дрвена, као и „када“ за купање болесника, а патосирана талпама. Видети у: Петровић, З, (2011г), стр. 261.

Сл. 30 План Буковичке Бање АС ДС 1856. Р174

Покушаји уређивања парка 1841. и 1849. односили су се на просецање стаза и садњу дрвореда.²⁶¹ Први план за уређење парка и изградњу стаза које спајају извор са гостионицом и купатилом датира из 1856. године.²⁶² Потом су просецане нове стазе, формиран дрворед дуж њих, као и травњаци и цветњаци. Ново хладно купатило *Булара*, касније називано *Мало*, подигнуто је 1865. године.²⁶³ Године 1866. извршена је каптажа извора, који добијају имена – *Књаз Милош* и *Књаз Михаило*.²⁶⁴

²⁶¹ АС МУД-С 1841 Ф Ш Р бр. 179, план С бр. 930 од 21. јуна 1841. године, два плана

²⁶² АС, ДС, 1856, Р бр 174 Ц бр. 294 од 27. фебруара 1856. План за уређење парка у Буковику из 1856. године, др Ем. Линденмајер и Дамјановић – Државном савету.

²⁶³ Вода је грејана помоћу усијане ђулади.

²⁶⁴ Каниц, Ф. (1985). *Србија, земља и становништво, од римског доба до краја XIX века*, књ. I, Београд, стр. 464-468.

Сл. 31 Старо здање - авионски снимак из 1937. и 1971.

Симбиоза изграђених и природних елемената постигнута је парковским решењем оствареним у периоду од 1866. до 1868. године према пројекту архитекте **Косте Шрепловића**²⁶⁵, по угледу на европске бањске вртове,²⁶⁶ компонованим тако да је постигнуто јединство између архитектуре врта и слободног парковског простора према ободу, ка обронцима Букуље.²⁶⁷ Бригу о парку водио је један баштован, а средства за његову плату обезбеђивало је Министарство грађевина све до 1874. године. Како је 1874. године завршено уређење парка, надзор над бањом и управа над баштованом поверена је Одељењу санитета Министарства унутрашњих дела.²⁶⁸ Овим радовима заокружен је простор у коме ће се Буковичка Бања развијати и просечени су главни правци кретања.

²⁶⁵ Коста Шрепловић је рођен 1836. године у Београду, а преминуо децембра 1872. године у Аранђеловцу, од последица пада са скеле надгледајући радове на Старом здању. Као државни питомац, уписан је Константин Шрепловић 1859. године у Уписну књигу Краљевске академије ликовних уметности у Минхену на Грађевински отсек. У Главној управи грађевина помиње се као начертатељ (цртач) Коста Шрепловић 1861, а по престанку постојања Управе и установљењем Министарства грађевина убележен је 1863. године као архитект II класе. По повратку са студија пројектовао је на захтев кнеза Милоша двор за престолонаследника Михаила у Београду (срушен је да би се на том простору изградио Нови двор), био сарадник архитекте Јана Неволеа, главног инжењера Кнежевине, у изградњи Капетан Мишиног здања у Београду, а радио је и на пројекту Среског начелства у Горњем Милановцу. Видети у: Ђурић – Замоло, Д., (1981) *Градитељи Београда 1815-1914*, Музеј града Београда, Београд, стр. 110; Коњикушић, В., (1982) 1. новембар 1867. Curriculum vitae, *Свеске ДИУС 13*, Београд, стр. 33-38; isti, (1988/89) Studenti arhitekture minhenske Tehničke škole iz jugoslovenskih zemalja do 1914. године, *Peristil - Zbornik radova za povjest umjetnosti 31-32*, Zagreb, str. 111-119.

²⁶⁶ Grenier, L. (Ed.). (1985). *Villes D Eaux en France*, pp. 42, 46, 50.

²⁶⁷ Петровић, З, (2006), 268. План из 1866. поменут је у документу из 1867. године у вези наручених засада из Топчидерске економије, али до данас није пронађен.

²⁶⁸ Петровић, З, (2006), 269. Уређење парка било окончано пре 1876. године када је извештајем начелника крагујевачког округа обавештено Министарство унутрашњих дела да је у парку киселе Буковичке воде засађено 4.000 садница и 1500 комади дрвета.

До 1875. године посетиоци су могли да користе четири зграде за смештај у парку (Старо здање, конак Илица, кућу баштована и малу кућу код капије) са укупно 62 квартира – стана, два извора минералне воде („Књаз Милош“ и „Књаз Михаило“) два хладна (Ђулара и Талпара) и једно топло – Ново парно купатило, саграђено 1874. за које су постројења за загревање воде купљена у Бечу.²⁶⁹ Тада најсавременије Ново парно купатило почело је да прима посетиоце од јула 1875. године. У подужном, правоугаоној грађевини у централном делу био је смештен базен, док су око њега били ходници из којих се улазило у чекаонице, кабине за пресвлачење, просторије са кадама, са хладним тушевима, одељење за пару и масажу. Двадесетих година 20. века нису више постојали Ђулара и Ново парно купатило.

На прелазу векова, 1900. године варошица је имала 1883. становника, а укупно тридесет три зграде намењене гостима (гостионице, механе, хотели).

Изградња **Павиљона** на најстаријем извору минералне воде „Књаз Милош“ у југоисточном делу Парка започета је 1907. године, када је обављена и нова каптажа извора. Радови су завршени до августа 1908. године. Павиљон је међу првим грађевинама зиданим армираним бетоном у Србији.

Сл. 32-34 Павиљон „Књаз Милош“
(Народни музеј Аранђеловац)

²⁶⁹ Петровић, З, (2012), стр. 167-181.

Сл. 35-37 Павиљон „Књаз Милош“, ентеријер
(Народни музеј Аранђеловац)

Надахнут минхенским покретом Југендстил, познати српски архитекта Бранко Таназевић²⁷⁰ урадио је пројекат за ову приземну, подужну асиметричну, трodelну грађевину. У наглашеном средишњем делу, квадратне основе, била је озидана чесма, док је јужни део био решен као трем, тако да су бањски гости могли да приђу и захвате воду. Отворени дрвени трем касније је зазидан. Централни део грађевине надвишен степенастом пирамидалном куполом, обликован је као кубус. Фасаде су завршене валовито закривљеним атикама, украшеним маскеронима у пољима са цветном и геометријском декорацијом, а фланкираним пиластрима са канелурама и флоралним мотивима, на чијим су врховима вазе. Прозорски отвори су велике кружне површине. У северном делу је била прва фабрика за флаширање воде, у којој се радило све ручно – од прања флаша до точења воде.

Развој Бање успорен је Првим и Другим балканским ратом (1912-1913) и Првим светским ратом (1914-1918), а нове активности започињу тек почетком двадесетих година 20. века. Буковичка Бања добила је заштитни рејон решењем Министарства народног здравља 1922. године, чиме је потврђен њен значај.²⁷¹

У близини извора „Књаз Милош“ после земљотреса (1922. и 1927. године) појавио се нови извор „Победа“, каптиран и уређен тако што је над њим подигнута мања полигонална грађевина од тесаног гранита. Затворен је 1939. године, као штетан по извор „Књаз Милош“.

²⁷⁰ Архитекта Бранко Таназевић (1876-1945) студирао је у Минхену, био професор на Архитектонском одсеку Техничког факултета у Београду. Видети у: Ђурић-Замоло, Д, (2009) *Градитељи Београда 1815-1914*, Друго измењено издање, Музеј града Београда, Београд, стр. 312-320.

²⁷¹ Архив Југославије, Фонд Министарства шума и рудника Ф 68, Књ. 63 В 6/2 решењем АД бр. 39006 од 29.11.1922. године.

Држава је од 1880. године давала концесије на експлоатацију минералне воде, с променљивим успехом до двадесетих година двадесетог века, када је наступио период стагнације и деградације.

После истраживања обављених 1933. и 1934. године отворен је термални извор, који се појавио као гејзир висок 3 m. Вода са тог извора, познатог као „Топла вода“, каптирана је и цевима спроведена до Парка.

Снажан успон Буковичка Бања доживљава тридесетих година 20. века под управом Штедионице Дунавске бановине, када се предузимају велики истраживачки радови, дубока каптажа извора, уређење парка и обнављање Старог здања. У до сада истраженом делу фонда Дунавске бановине пронађени су различити дописи и планови за нове грађевине у парку.²⁷² У Записнику Одбора за извођење радова у Буковичкој Бањи од 18. септембра 1936. године, дат је опис стања извора минералне воде, као и информација о раније започетој изради пројекта за купатило и хотел, као дужности Техничког одељења, а на основу програма Комисије. На предложени пројекат стављена је примедба, јер је „избор места у супротности са регулационим планом бање, који је по тражењу Банске управе израдио стручњак за паркове госп. арх. Александар Крстић“. Стручна комисија, одређена решењем од 11. новембра 1936. године, утврдила је програм за пројекте изградње хотела на месту које је одређено генералним планом арх. Крстића – на северозападној страни Старог здања, а купатила на месту делте бањских канала, али тако да „не заузму терен продуктиван за минералну воду“ и уз претходно истраживање које би потврдило да је избор места добар.

После више пута рађеног програма и неколико варијанти пројекта, током 1939. године грађен је *хотел Шумадија*. Изведен је као кубична маса, симетрично решен по принципима постакадемског концепта, без декоративних елемената у духу модерних струјања, са високим приземљем, два спрата и поткровљем. Маса пуних зидова са низом правоугаоних прозора, „олакшана“ је терасама на угловима. Јужније од хотела подигнута је зграда модерног бањског лечилишта *Затворено купатило*, опремљена савременим инсталацијом, пратећом опремом и апаратима за терапије. У њему су смештени велики затворени базен, просторије са кадама (укупно 24 каде), ординације лекара, просторије за

²⁷² Архив Војводине, Фонд Дунавске бановине, КБУ, Ф 126.

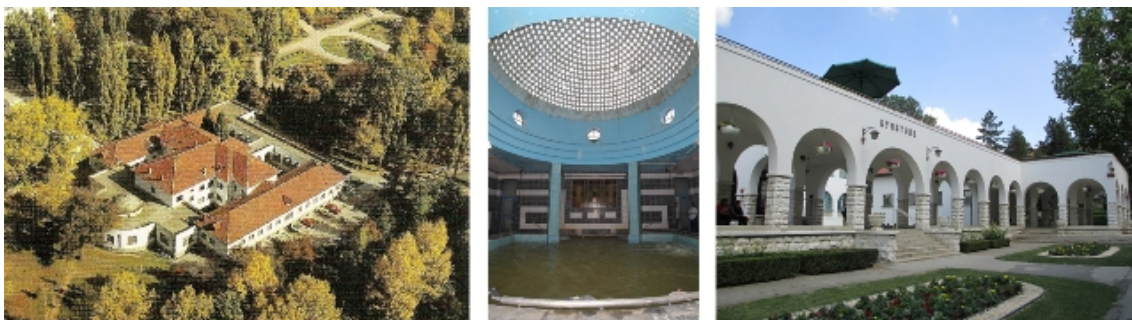
различите терапије, помоћне просторије и собе које су користили болесници. На Затворено купатило надовезивао се ка хотелу Шумадија дугачки трем назван *Аркаде* због изведеног архитектонског елемента окренутог према парку. Ту је инсталирана и чесма са минералном водом за пиће. Између хотела Шумадија и Аркада налази се луксузно опремљено *Отворено купатило* – отворени базен са спратном зградом у којој су смештени пратећи садржаји (кабине за пресвлачење, тушеви, оставе, радње фризера, козметичара, педикера, маникира, ресторан...). Сокл и неки детаљи, на малтерисаној и окреченој фасади, рустичне су обраде – од грубо тесаног камена, што је уз аркаде добро осмишљен и сведен украс. Изградњу овог модерно опремљеног комплекса грађевина у западном делу Парка изводило приватно грађевинско предузеће инжењера Станојла Бадера, иначе пројектанта и извођача каптаже извора.²⁷³

Сл. 38 - 39. Хотел Шумадија
(Народни музеј Аранђеловац)

У парку је подигнуто и неколико пратећих зграда. Котларница са витким, високим димњаком налази се на југозападном ободу парка, иза затвореног купатила. Зграда за производњу киселе воде подигнута је у југоисточном делу Парка, на месту срушеног Новог парног купатила из 1874. године. На индустријску производњу минералне воде прешло се тек 1968. године. Компанија „Књаз Милош“ преселила се из овог погона у парку у индустријску зону 1988. године.

²⁷³ Податке о Станојлу Бадеру (1888-1938) дала је његова ћерка. Завршио је грађевину у Бечу. Његов отац, инжењер Вилхелм Бадер студирао је у Грацу са Пером Тодоровићем. Према сведочењу Емилије бадер њен отац је био стручњак за решавање питања рекаптаже и довођења воде до нових грађевина у парку. радио је пројекте и изводио радове.

Сл. 40-42 Затворено купатило, ентеријер; Аркаде
(Народни музеј Аранђеловац)

Последње године четврте деценије завршено је уређење Парка према пројекту инжењера Александра Крстића. Парк је ограђен и осветљен електричним сијалицама. Нове стазе посуте су шљунком и песком, уређени травњаци и цветњаци и распоређено је 300 клупа дуж шетних стаза. Уређеност и комунална опремљеност парка и грађевина у њему, као и избор обликовних елемената упућују на утицаје европских бања ²⁷⁴

Иако до сада због недостатака докумената у архивима, нису завршена систематска и целовита истраживања и валоризација бањске парковске архитектуре у Србији, ипак се може на основу досадашњих сазнања рећи да је Парк Буковичке Бање најстарији, највреднији и најзначајнији бањски парк.

Сл. 43-44 Отворено купатило
(Народни музеј Аранђеловац)

²⁷⁴ Grenier, L. (Ed.). (1985). *Villes D' Eaux en France*, Paris, 42,46,50.

Сокобања

О познавању Сокобање у прошлости говоре документи, историјски извори, архивска грађа, као и публиковани радови.²⁷⁵ У 15. веку насеља Бања и Соко Град помињу се у турским дефтерима.²⁷⁶ Одломак опширног дефтера Видинског санџака из друге половине 16. века описује област Бања. Значајне описе Сокобање дали су у својим путописима и Евлија Челебија и Феликс Каниц.²⁷⁷ У 18. веку помињу је Аустријанци.

Архивски документи из 1834. године говоре о значајном државном доприносу у тек ослобођеној Србији и првом налогу кнеза Милоша по коме су обновљена и оправљена купатила и донет план изградње бањског простора у Сокобањи.²⁷⁸ Од 1835. године подижу се прве јавне грађевине – стационар са 20 соба за посетиоце, назван „Касарна“, среска зграда, основна школа и црква. Године 1846. започето је калдрмисање улица и условљено зидање нових кућа на линији улице.²⁷⁹ Сокобања је средином века најуређенија и најпосећенија бања у Кнежевини Србији.

Каниц је приликом посете Сокобањи 1897. године оценио њен видан напредак у односу на боравак 1860. године. Он је веома детаљно описао природне лепоте, друштвене прилике, пруживши низ историјских података из њему доступне литературе, али и личне импресије. Навео је да је 1888. године „започета регулација према плану који је израдио грађевински инжењер Романа Балајнског“.²⁸⁰ Потом наводи да је саграђена црква 1889. године и импозантна школска зграда, да је поново озидано купатило са керамичким кадама и уређен леп парк са рибњаком.²⁸¹ Бањски парк спада у прве уређене паркове у Србији. Бранко Максимовић у анализи композиције парка у Сокобањи наводи да су

²⁷⁵ Митровић, Г. (2000). Градитељско наслеђе у бањама Србије. *Саопштења*, XXX-XXXI, 175-191; Митровић, Г. (2004б). Бање у Србији. У: Г. Митровић (Ур.), *Вода – смисао трајања*, Београд, стр. 52-56.

²⁷⁶ Б. Кнежевић, (1993-1994). Друштво и уметност у источној Србији од 1455. до 1586. године, *ЗЛУМС 29-30*, Нови Сад, 159-212; Иста, (1995-1996). Област Бања према опширном дефтеру из 1560. године, *Историјски часопис XLII-XLIII*, Београд, стр. 255- 271.

²⁷⁷ Čelebiја, E. (1957), *Putopis 2. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo, str. 106-108. Каниц, Ф. (1985), књ. 2, стр. 113-125.

²⁷⁸ Поповић, Јб. (1996), стр. 62-67.

²⁷⁹ Михајловић, В. (1951), 288-292, 296-302.

²⁸⁰ Бранко Бојовић изразио је неповерење према овој тврдњи. Бојовић, Б. (1997). Емилијан Јосимовић у своме времену и данас, у: Богдановић, Р. (Ур.). (1997). *О Емилијану Јосимовићу*, Београд, стр. 98.

²⁸¹ Каниц, Ф. (1985), књ. 2, стр. 117.

четири дела парка вероватно последица поступности у извођењу услед фазног проширивања. Део парка најближи Старом бањском купатилу декоративно је решен цветњацима и травњацима. Може се претпоставити да је то најстарији уређен део парка. Главни део парка има централну ротонду.

Питање учешћа Емилијана Јосимовића (1823-1897) у уређењу Сокобање још увек није могуће потврдити због недостатака веродостојних доказа.²⁸² Први образовани урбаниста у Србији последњих десет година живота провео је у Сокобањи, у периоду од 1887. до 1897. године.²⁸³ Први регулациони план израђен је 1889. године у Министарству грађевина и према њему је Бања грађена до Другог светског рата. „Друштво за унапређење и улепшавање Сокобање и њене околине“ основано 1895. године значајно је допринело њеном осавремењавању. Бројним иницијативама подстицали су решавање комуналних проблема, спровођење водовода, електрификације, постављања јавне расвете, обнове паркова.²⁸⁴ Значајни су документи из Архива Србије са преписком о тражењу и давању концесије „Соко-Бањском Хидротераписком и Електричном Друштву“ са текстом *Закон о уступању минералних извора и купатила у Соко-Бањи* „Соко-Бањском Хидротераписком и Електричном Друштву“ на експлоатацију, као потврда о учешћу приватног капитала у унапређењу коришћења лековитих садржаја.

Сл. 45 План централног парка у Сокобањи
(Максимовић, Б. (1975), стр, 197)

²⁸² Максимовић, Б. (1957) Јосимовићева реконструкција Београда у Шанцу, *ГГБ IV*, Београд, стр. 207-235; Исти, (1967). *Емилијан Јосимовић – први српски урбанист*, Београд: ИАУС; Богдановић, Р. (Ур.). (1997). *О Емилијану Јосимовићу*, Београд.

²⁸³ Замоло Ђурић, Д. (1997). Прилог биографији Емилијана Јосимовића, у: Богдановић, Р. (Ур.). (1997). *О Емилијану Јосимовићу*, Београд, стр. 21, 32-33

²⁸⁴ Каниц, Ф. (1985), књ. 2, стр. 117. Потврду Каницових навода аутор је добио од потомка једног од чланова друштва. АС ПО-109/28 од 18. јануара 1908.;

Урбану структуру Сокобање, једне од најстаријих бања у Србији, одликује разноликост архитектонских облика насталих од 18. до 20. века – од традиционалне бондручне балканске куће до академски еклектично компонованих вила. Око пространог бањског парка са старим купатилом концентрисане су јавне и друге грађевине: црква, зграда старог начелства, основна школа, конак кнеза Милоша, први бањски хотели и виле. Бања тек између два светска рата осим административног²⁸⁵ и трговачко занатског средишта постаје и значајан лечилишни центар.

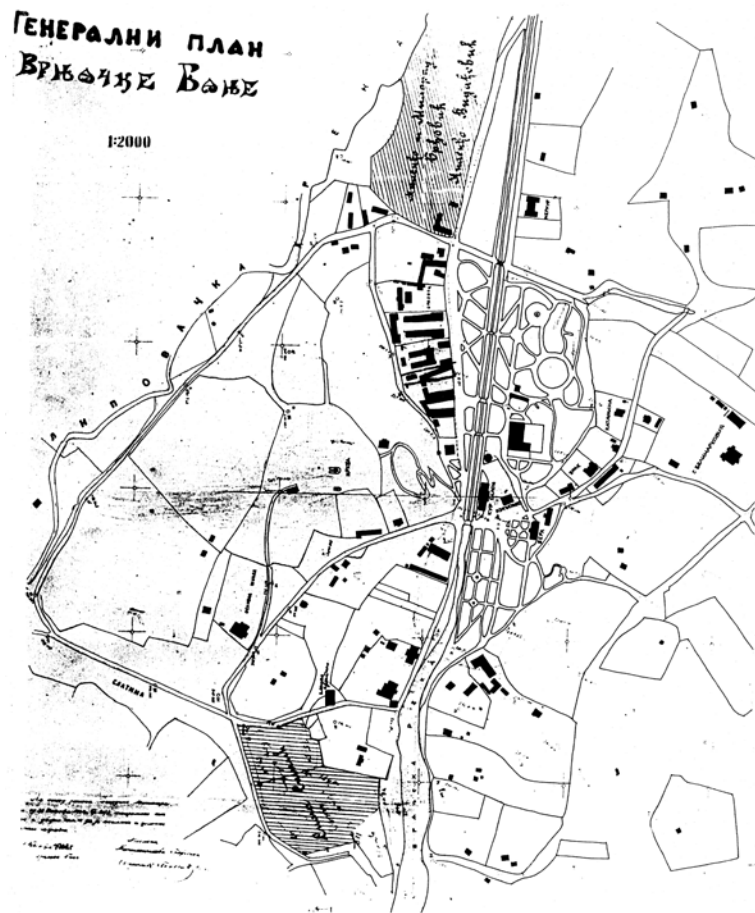
Врњачка Бања

Прве иницијативе везане за изградњу Врњачке Бање из 1868. године остваривале су се напорима Павла Мутавцића и *Основателно фондаторско друштво лековите кисело-врुће воде у Врњцима*. Бања се развијала постепено, откупом земљишта за изградњу чесми за хладну у топлу воду и топлог минералног купатила (1883) на месту Мутавцићевих дрвених.²⁸⁶ *Законом о уређењу санитарске струке и народног здравља* од 30. марта 1881. године омогућен је развој и Врњачке Бање, увођењем директне надлежности министра над подизањем неопходних зграда за администрацију, становање, храну у бањама. Године 1883. године Врњачка Бања је призната за државну бању. Рејон је одређен 1885. године, чиме је постигнута контрола над простором, а управу су преузели Санитетско одељење Министарства унутрашњих дела и Министарство грађевина. Нова законска регулатива, а посебно одређивање средстава 1895. у буџету за унапређење Бање, затим потврђивање „Бањског одбора за улепшавање Врњачке Бање“ 1896 године на нивоу државе омогућавали су просперитет. *Правила* за бање из 1904. године и израда првог планског документа исте године означиле почетак савременог развоја.²⁸⁷

²⁸⁵ Русић, В., Вељовић, М. (Ур.) (1982). *Сокобања и срез бањски 1836-1914, књ. 1 Грађа*, Ниш, стр. 56.

²⁸⁶ Сотировић, М. (1988). *Врњачка Бања прилози за историју*, Врњачка Бања, 131.

²⁸⁷ АС Фонд Министарства грађевина кутија 23, 21

Сл. 46 Генерални план 1904.
(Максимовић, Б. (1975), стр. 192)

Уређење парка у Врњачкој Бањи у мањем обиму рађено је 1892, док је 1895. парк осветљен, следећих година одржаване су стазе или набављане клупе 1896, 1897. и 1906. године.²⁸⁸ Бранко Максимовић анализирао је композицију бањског парка у Врњачкој Бањи, примећујући да је до промена дошло на простору око купатила и топлог извора., али и да је основна композиција са почетка века сачувана у основним потезима. Он је утврдио да је линеарна композиција насеља представљеног на плану настала због природних услова.

Решавање обезбеђивања довољно воде за пиће и изградње водовода, каптаже минералних вода трајао је од 1897. године до 1910. године.²⁸⁹ Због обимних радова на каптажи 1924. и 1925. године срушени су Топло купатило из 1883. године и Курсалон из 1891. године који су били код извора топле воде у

²⁸⁸ Поповић, Љ. (2010). *Врњачка бања како то гордо звучи*, Врњачка Бања, 11-13.

²⁸⁹ Боровић-Димић, Ј. (2001). *Вода у традицији и животу Врњачке Бање*, Врњачка Бања, стр. 97-110.

центру парка. Други удаљени извори лековите воде, који се налазе ван парка, испитивани су и њихово уређење почело је 1930. године.

До резултата изнетих у овом раду дошло је методологијом на коју су упућивали својим делима Бранко Максимовић и Бранислав Којић. Проучавањем природних – географских, геолошких, климатских и друштвених – историјских, културних збивања, социолошких, психолошких, економских услова који утичу на развој архитектуре кроз процесе промена прати се стваралаштво у простору и времену. Посматрањем урбане форме у целини утврђују се: положај и улога историјског језгра, просторно решење, улична мрежа, зона, блокови, комуникације, зеленило, а теренска истраживања допуњавају архивска грађа, карте, техничка, пројектна и планска документација, авио снимци, фотографије, разгледнице, историографски прикази, дневна и периодична штампа, документи урбаниста, архитеката, власника кућа и парцела, сећања хроничара и публициста, сведочанства савременика, локалне публикације. Проучавањем појединачних грађевина као елемената урбане форме, поред улице која дефинише простор могуће је утврдити хронологију настанка и промена, ауторску атрибуцију, историчност, аналогije, ликовност облика, стилске одлике, функционалне особености, оригиналност или типско решење, технике градње, конструктивни склоп, функцију и економичност.

Бањска насеља као урбани феномен издвајана су у појединим научним делима. Тако је Бранислав Којић у својим делима користећи методе урбанистичке теорије и праксе посматрао насеља у Србији да би утврдио критеријуме за прецизније дефинисање њихове типологије, на основу одређивања карактеристика појединих типова и врста, анализом типске структуре. Он је у студији *Систематизација насеља у Србији* пратио еволуцију насеља у Србији током 19. века сврставајући их у одређене категорије и типове. За бање је написао: „насеља која се не могу уклопити у систем а која иначе могу бити значајна, – јесу насеља са специфичним функцијама као што су **бање**, рударска насеља, постројења тешке индустрије и сл. Оваквих насеља је мали број па их можемо назвати *специјализована насеља*. Нека од њих могу прерасти и у вароши

или варошице, као што су то данас Бор и Врњачка Бања, и тада они улазе у систем, јер врше и одређене спољне функције према насељима своје околине.²⁹⁰

У савременим истраживањима у урбанизму значајне резултате донела су тумачења Владана Ђокића.²⁹¹ Он у делу *Урбана морфологија: град и градски трг* анализирајући различите погледе на функцију града издваја „бањски град“ као посебну појаву насталу на местима купалишта топлица, природних извора са доминантном функцијом здравствених средишта, која су у Европи доживела процват у 18. веку, а постала су и погодна места за развијање и других активности осим лечилишних, прерастајући у културне и забавне центре.

Представљена тумачења показала су да се бање тешко могу прецизно дефинисати и јединствено сврставати или груписати у неку категорију или тип, пре свега због њихових специфичних одлика, специјализованих односно функција посебне врсте.

²⁹⁰ Којић, Б. (1966), 185.

²⁹¹ Ђокић, В. (2004). *Урбана морфологија: град и градски трг*, Београд, стр. 172-173.

3.0. Значај приватних наручилаца за уређење бања

Архитектура је током историје била огледало друштвених и културних прилика приказујући достигнути ниво развоја одређене људске заједнице. Сваки историјски период у сваком друштву има архитектуру обликовану тако да му даје и одређено културно обележје.²⁹²

У креирању стилских токова бањског градитељства током 19. и прве половине 20. века могу се издвојити утицаји различитих наручилаца, и то са једне стране државе чије захтеве спроводе државни службеници, док су са друге стране то приватно ангажовани предузимачи или мајсторске дружине, потом и образовани архитекти и инжењери који остварују налоге приватног капитала.

Промене настале ослобађањем од вишевековне турске власти и буран развој Кнежевине, затим Краљевине Србије током 19. века, изазван и политичким превирањима услед династичких смена, условили су јачање осамостаљене државе и њену изградњу. Грађењем државе започет је и лагани процес стварања модерног друштва. Напредак на свим пољима омогућио је успон у свим областима живљења и стваралаштва, као и појаву нових друштвених слојева.

У патријархалном друштву Србије 19. века породице су имале велики утицај на политику и друштвени живот. Све знамените личности Србије овог времена биле су старешине породица, од владара до старешина сеоских задруга. Од обласних господара настале су династије Карађорђевића и Обреновића, које су владале кнежевином и краљевином Србијом. Највиши званичници у држави често су блиско родбински повезани са владарем. Тако се постепено стварала елита у српском друштву, која је утицала на стварање нових система вредности, мишљења и друштвене улоге појединца и групе у новом систему. Најпре се издвојио уски државни бирократски слој, који су чинили први српски владари и њихове породице. Ускоро су стигли и малобројни писмени Срби „из прека“, углавном из јужне Угарске, да помогну организовању државе и њених институција. Средином 19. века већ се оформила традиционална елита, везана за двор и високу државну бирократију, уз офицере, свештенство и малобројну, а утицајну интелигенцију, економска (трговачко-предузетничка) елита и политичка

²⁹² Којић, Б. (1982). Архитектура као друштвена категорија. Неке специфичне карактеристике. *Глас СССХХVIII САНУ, Одељење друштвених наука књ. 22*, 1-40.

елита.²⁹³ Тек у последњим деценијама 19. века, са развојем градова и грађанства постепено су се издвајале групе модерних елита својствене развијеним грађанским друштвима, везане за индустријализацију, модерну поделу рада и професионализацију.²⁹⁴

У земљи без развијене друштвене грађанске традиције процеси модернизације и европеизације, политичке, културне и економске промене показују да се ипак убрзано развијало младо српско грађанско друштво.²⁹⁵ Његову окосницу чинио је најобразованији слој друштва, малобројни припадници интелектуалне елите, школовани на европским универзитетима. Они су доносили нове модерне системе вредности и културне моделе и покушавали да их уграде у друштвени живот Србије.²⁹⁶ У традиционалној српској средини која је све ново примала са подозрењем, елита је деловала примером у понашању, начину живота, навикама, облачењу... Деловање примером имало је како образовни, тако и васпитни карактер, те је доприносило напретку у свим областима живота. Елиту су имитирале, понекад и потпуно копирале, мање или веће групе следбеника, посебно они амбициозни, који су желели да напредују и брже постану део елитних слојева друштва.

Специфични друштвени слој српске елите чине новоприспели чланови из унутрашњости, из малих средина, углавном са села. Појављивали су се и посебно истицала у периодима после преврата, преокрета, промена у држави или ратова и за краће време постајали нова финансијска снага. Смелошћу, талентом и радом ови људи изграђивали су истовремено сами себе и успевали да остваре економску моћ. Они су имали средства и потребе да граде, чиме су постајали и најутицајнији

²⁹³ Trgovčević, Lj. (2002). *Žene kao deo elite u Srbiji u 19. veku. Otvaranje pitanja, Dijalog povjesničara-istoričara*, Herceg Novi 2-4. ožujka 2001, H.G. Fleck, I. Graovac (ur), Zagreb, str. 251-268.

²⁹⁴ Трговчевић, Љ. (1996). Српска интелигенција у веку – Западни и источни утицаји. Зборник радова *Европа и Срби књига 13*, Београд: Историјски институт САНУ, стр. 261-273; Трговчевић, Љ. (2003). *Планирана елита, О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд, стр. 11, 13, 30-31, 35, 40-46, 47-58.

²⁹⁵ За приказ настанка српског грађанског друштва значајни су описи савременика, како у новинским текстовима, тако и у другим публикацијама и књигама: Милићевић, Ђ. М. (1959) *Поменик знаменитих људи у српског народа*, Београд; Костић, М. М. (1994). *Успон Београда*, 1 и 2, Београд; Столић, А., Макуљевић, Н. (прир.) (2006). *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, Београд, стр. 19-21, 29-44, 178-184.

²⁹⁶ Димић, Љ. (1997). *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941 I-III*, Београд; Димић, Љ., Стојановић, Д., Јовановић, М. (2009). *Србија 1804-2004, три виђења или позив на дијалог*, Београд, 38; Перовић Л. (2008), Никола Крстић: Србин из Аустро-Угарске и интелектуалац у Србији друге половине XIX века, Прилог проучавању српске елите, *Токови историје 1-2*, стр. 267-279.

у градитељству. Припадници елита својим утицајем одиграли су значајну улогу и у изградњи бања Србије. Анализа тих утицаја омогућава боље разумевање бањског градитељства.

Полазиште у анализи је чињеница да је архитектонско дело било увек подређено односу наручиоца сопственика и архитекте пројектанта, без обзира на условљеност природном средином и технолошким, односно техничким напретком. У овој пословној сарадњи могао би се посматрати њихов удео у одговорности за изглед архитектонског остварења са више разних гледишта.²⁹⁷ Испреплетаност стваралачког процеса са материјалним, економским, социјалним, психолошким и другим општим културним условима додатно усложњава утицај односа наручиоца и архитекте на дело које се гради, на његову архитектуру. Онда када је завршено и изложено оку јавности архитектонско остварење постало је и значајан део и израз културне сложености једне средине. Тада архитектура излази из оквира личних односа и прелази у област општег добра. Уз различите аспекте функционисања и значења, градитељско дело постаје носилац одређених идеја времена у коме је настало, као и поруке коју носи и преноси на окружење.²⁹⁸

Архитектуру архитекта обликује, израђује нацрте, најчешће прати њено стварање дајући упутства током извођења. Зато се намеће закључак да је само архитекта као директан стваралац одговоран за то дело. У процесу креативног обликовања са једне, и доживљавања естетског израза са друге стране, учествују многи чиниоци, од субјективног приступа и коришћења одређеног архитектонског језика, преко духа времена са културним, друштвеним, естетским и другим посебностима, до економске моћи и друштвеног статуса наручиоца.²⁹⁹

²⁹⁷ На основу прикупљених података о настанку бањског градитељства током вишегодишњих истраживања, као и на основу сведочења појединих наручилаца и архитеката, као и њихових потомака могуће је анализирати однос наручиоца и архитекте. На основу сазнања из ранијих истраживања градитељског наслеђа, аутор је дошао до значајних сазнања која су била повод за окупљање групе историчара уметности око припреме изложбе *Дом београдских градитеља*. Овом изложбом требало је представити приступ изабраних архитеката пројектовању кућа за наручиоце, као и њихов однос према пројектовању сопствене куће. Изложбу, одржану у оквиру програма *Пратеће манифестације 15. Салона архитектуре* у Музеју примењене уметности у Београду од 28. фебруара до 31. марта 1989. године, пратио је каталог *15. Салон архитектуре*, Београд, стр. необележене.

²⁹⁸ Кадијевић, А. (2010). *Архитектура и дух времена*, Београд, 6, 11, 163-195.

²⁹⁹ Мако, В. (2005). *Естетика – архитектура. Седам тематских расправа*, Београд, стр. 43-44, 93-94, 109-123.

Наручилац никада није био само неми посматрач, већ је увек имао своје одређено мишљење и естетско просуђивање. Показало се да је он најчешће утицао на изглед архитектуре. То се огледа у наметању прецизног мишљења и одређеног става, али без икаквог продубљавања нити схватања. Он се смело и лако упуштао у уметничко обликовање архитектуре, иако о томе није имао никаква претходна знања. Догађало се да је наручилац уместо програма који пројекат грађевине треба да испуни, наметао архитекти тачне инструкције како да нешто оствари.³⁰⁰ У таквом приступу наручилац није тражио од архитекте да му проблем реши, већ да његово решење стручно, технички обради. Ово залажење сопственика у домен архитектуре одвијало се у свим детаљима процеса стварања и једино је могло да застане пред уско стручним и научним проблемима, као што су прорачуни конструкција. Има примера да је на самом почетку сарадње архитекта добијао готове примитивне скице.³⁰¹ Наручилац је често користио стари начин решавања архитектонских композиција, на пример постављања грађевине на парцели, где су се он и мајстор састајали на градилишту, корацима ограничавали простор за градњу, штапом обележавали приближну унутрашњу поделу, распоред просторија, њихову величину, везе и тиме завршавали пројектовање, први и најзначајнији део процеса грађења, несхвативши сву његову сложеност. Поред тога, упуштао се и у оцењивање различитих стручних чињеница, какви су на пример место, величина и облик неког архитектонског елемента, величина и облик прозора, детаљи у просторијама и слично. Догађало се да је наручилац мењао решења свог архитекте у току извођења, бирао материјале и боје по свом укусу, не схвативши да је тиме нарушио склад и јединство целине и њених делова из замисли архитекте. Али, наручилац је увек имао објашњење за свој став, који се заснивао на примеру негде виђеног или на нечијем савету. Његова објашњења била су: „тако сам видео“, „тако ми се допада“, „тако су ми рекли“. Узор је изабрао према површном утиску, импресијама, према успоменама са путовања или приказима у журналима. Основна одлика такве архитектуре је декоративност. У прохтевима наручиоца доминирали су облици и архитектонски елементи преузимани из историјских стилова, од класицизма, преко романтизма до

³⁰⁰ Према сведочењу Гордане Крстић, ћерке власника *Виле Гордана* у Нишкој Бањи.

³⁰¹ Власник *Виле Антонић* у Бањи Ковиљачи.

сецесије, ређе и модерне, а најчешће је избор био комбиновање стилски различитих елемената.

Зато проблем пројектовања није био лак задатак, већ се претварао у тражење компромиса између много укрштених захтева и утицаја. Индивидуална уметничка креативност архитекте сударала се много пута са предлошцима познатих стилских израза и постојећих образаца које је захтевао наручилац. То је потврда да се карактеристике грађанског друштва пресликавају на његово схватање архитектуре, јер оно нема пречишћене ни сређене појмове о архитектури и њеном значењу уопште, а последица је разноликост у компоновању. Међутим, у условима економске зависности и због социјалних разлога архитекта је постао подложен утицају тог површног знања, самопоуздања и ауторитативног мишљења, тако да се догађа да пројектант са великим одступањима од оригиналне замисли угађа прохтевима и укусу наручиоца.³⁰²

Хетерогеност обликовања грађевина у бањама Србије, посебно приватних, показује да је друштвена компонента пресудна, односно да је форма значајнија од намене и функције.³⁰³ Таква запажања могу се сагледати на представљеним примерима. Представници српске елите у новом грађанском друштву друге половине 19. века прихватили су нове обичаје и по угледу на европске аристократе бирали су лепа места у природи, често у некој бањи, за изградњу виле за одмор или летњиковца. То су били високи државни чиновници, највиши представници војске, економска елита (привредници, индустријалци, банкари), интелектуална елита (лекари, апотекари, инжењери, научници), свештеници, трговци, занатлије и угоститељи.

Дворац генерала Јована Белимарковића у Врњачкој Бањи

Међу првима који купују имање у Врњачкој Бањи, опчињен њеном лепотом јесте генерал Јован Белимарковић (1827-1906), министар краља Милана Обреновића и намесник малолетног краља Александра Обреновића.³⁰⁴ За историју градитељства у Србији значајна је његова делатност као министра војног и

³⁰² Којић, Б. (1936). Архитектура, архитект и грађанин, *Политика* 6. јануар 1936, стр. 25.

³⁰³ Којић, Б. (1982). Архитектура као друштвена категорија..., стр. 20.

³⁰⁴ Топаловић, О. (1998). *Генерал Белимарковић*, Врњачка Бања; Милићевић, М., Поповић, Љ. (2003). *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд, стр. 40-43.

министра грађевина у два периода (од 1868. до 1872. и од 1873. до 1875. године). Обављајући бројне одговорне државне функције, генерал Белимарковић имао је прилике да путује послом у иностранство или на одмор у стране бање.

Његова одлука да борави у Врњачкој Бањи имала је вишеструки значај за њен развој. Као утицајна личност великог угледа и ауторитета подстицао је њену изградњу, а следили су га и други људи на високим положајима. Био је упознат, по службеној дужности, са активностима Павла Мутавцића и *Основателно фондаторског друштва лековите кисело-вруће воде у Врњцима* преко преписке коју је са њим водио. Заинтересовано је пратио активности на оснивању и унапређењу Бање. И сам је значајно допринео развоју Врњачке Бање, изградњом првог водовода и прве јавне чесме, иницирао је израду регулационог плана, као и формирање и уређење парка, а организовао је и премештање старог гробља из центра лечилишта.³⁰⁵

Куповином имања изнад границе ондашњег бањског рејона, на падини изнад извора топле воде, почетком девете деценије 19. века окончан је избор места за градњу његове куће за одмор, у којој је потом живео углавном преко лета, а касније и стално, до краја живота.

Према пројекту архитекте Франца Винтера саграђен је Белимарковићев дворца између 1888. и 1894. године на узвишењу са кога се ширио поглед на околину.³⁰⁶ Ово раскошно здање изведено је у духу романтичарског историзма, са ренесансним елементима по узору на пољске виле северне Италије. Наглашена је хоризонтална подела зидног платна и истакнута атика централног ризалита. Лакоћа и транспарентност површине главне фасаде постигнута је на првом спрату постављањем широког, архитравно завршеног трема са четири витка стуба која носе терасу другог спрата. Монументалности зграде доприноси и двокрако степениште које води на трем првог спрата. Сви отвори у приземљу су лучно, а они на првом и другом спрату архитравно завршени. Романтичарско надахнуће се очитава и у примени назубљеног завршетка бочних ризалита – кула. За градњу је коришћен бели мермер из Белимарковићевог мајдана под планином Гоч. Резиденција утицајног власника показује да су формални и стилски аспекти

³⁰⁵ Топаловић, О. (2009) *Трагом записа и успомена*, Врњачка Бања, стр. 22-23, 126-127.

³⁰⁶ Боровић-Димић, Ј. (2013). *Инжењер Франц Винтер и Србија као копча Европе и истока*, Врњачка Бања, 99-101.

архитектуре у функцији смештања идентитета у европски оквир, али и показивања његове политичке и војне моћи. Обликовање здања као малог дворца изазивало је дивљење и страхопоштовање. Према сећањима Реље Белимарковић, генераловог сина, у здању су његови родитељи „по узору на салоне у дворцима Аустрије и Француске организовали пријеме у великом салону, својеврсној галерији уметничких дела првенствено сликара и вајара тадашње Србије, а ту је био одржан и први уметнички концерт.“³⁰⁷

Сл. 47 – 48 Дворац Белимарковић у Врњачкој Бањи
(фотографија; разгледница)

Бањски лекари као представници интелектуалне елите, својим стручним знањем, образовањем и духовним потенцијалом значајно су утицали на развој како здравствене културе уопште и балнеологије као дисциплине, тако и на градитељство бања. Они су стицали знања и искуства у иностранству и преносили их и примењивали у „својим бањама“. Учешће лекара у развоју бања може се пратити и повећањем њиховог броја, јер многи због свих погодности и запослености, нарочито током сезоне, отварају своје ординације, поликлинике или санаторијуме. Њихове виле изграђене у различитим стиливима допринеле су архитектонско-урбанистичком обликовању многих бања.

Вила доктора Петровића у Бањи Ковиљачи

Такав пример је мали летњиковац подигнут за лекара педијатра др Михајла Петровића из Шапца, који ју је користио у летњим месецима, када је у Бањи боравио као сезонски лекар. Овај летњиковац је једна од најзначајнијих

³⁰⁷ Радосављевић, Б. (1988). *Приче из бањске прошлости*, књ. 1, Врњачка Бања, стр. 59-63.

приватних грађевина ван парка у Бањи Ковиљачи.³⁰⁸ Претпоставља се да је подигнута на самом почетку друге деценије 20. века, на шта указују прикази на разгледницама, јер је била један од најчешћих мотива. До данас нису откривени планови нити други подаци из скромне и доступне архивске грађе.

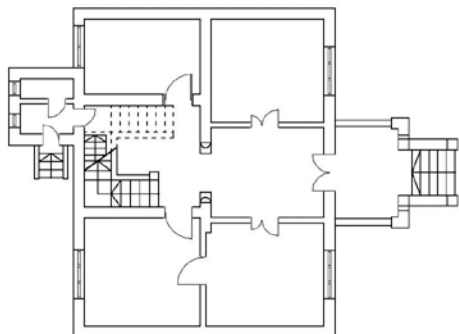
То је приземна грађевина са подрумом и мансардом на којој је соба за девојку, академски је компонована са елементима еклектике. Посебно обележје вили даје главни мотив pročеља композиције – истакнути трем на стубовима, правоугаоне основе, надвишен декоративном зарубљено-пирамидалном куполом са украсном оградом од кованог гвожђа на врху. У приземљу око централног хола симетрично су распоређене две собе за становање са једне и кухиња и ординација са друге стране. Обрада ентеријера употребом различитих врста камена, штукатуре, декорације, као и други детаљи примењене уметности (лустери, делови намештаја и покућства) указују на потребу власника за репрезентативношћу овог минијатурног бањског дворца. Хармонично здање малих димензија и складних пропорција успело је остварење до данас непознатог талентованог архитекте. Пространо двориште око куће са засадима украсног биља доприносило је пријатном боравку.

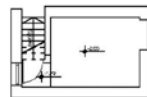
Сл. 49 – 50 Вила др Петровића у Бањи Ковиљачи
(документација РЗЗСК)

³⁰⁸ Митровић, Г. (2004а). Прва фаза истраживачких радова у Бањи Ковиљачи. *Гласник ДКС*, 28, стр. 140.

ОСНОВА ПРИЗЕМЉА

ОСНОВА ПОДРУМА

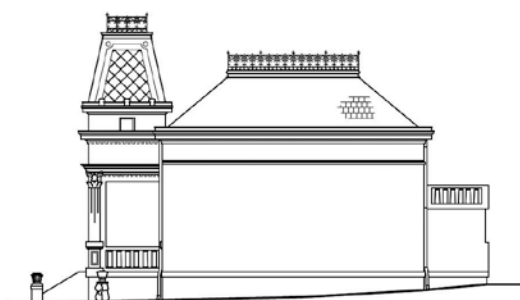
ГЛАВНА ФАСАДА

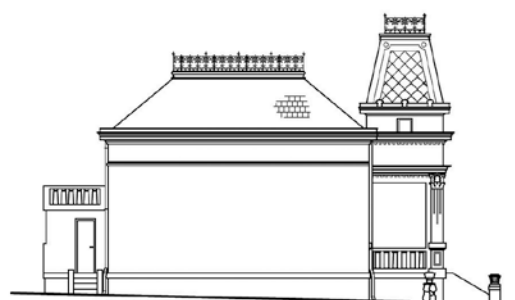
ДВОРИШНА ФАСАДА

БОЧНА ЗАПАДНА ФАСАДА

БОЧНА ИСТОЧНА ФАСАДА

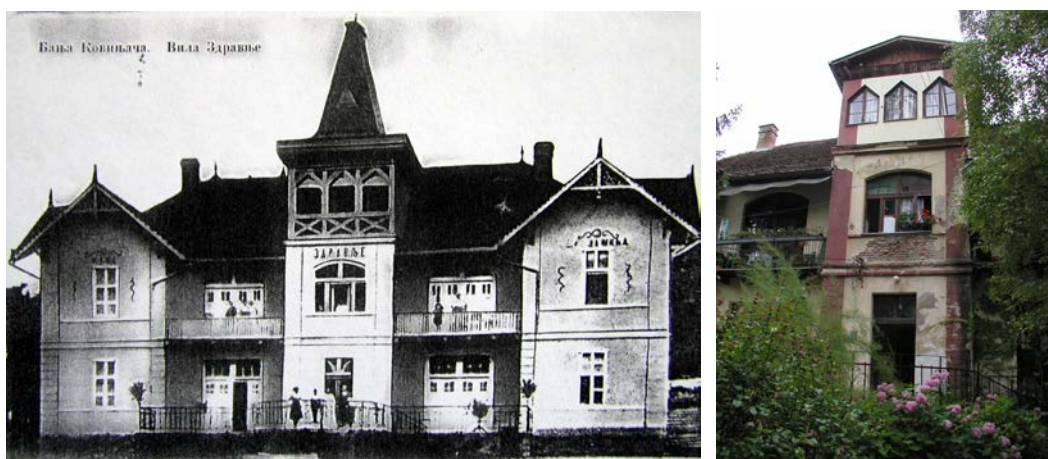
Сл. 51 Вила др Петровића у Бањи Ковиљачи
(документација РЗЗСК)

Вила Здравље доктора Јакшића у Бањи Ковиљачи

Вила Здравље је значајно здање у Бањи Ковиљачи, познато са многих старих разгледница. Др Живан Јакшић, први управник болнице у Лозници и лекар Управе Бање Ковиљаче, подигао је мањи пансион за смештај бањских гостију.³⁰⁹ Ова грађевина разуђено решене правоугаоне основе, компонована је по узору на мање типске санаторијуме средњоевропских бања на прелазу векова. Има приземље, спрат и мансарду.

Организација унутрашњег простора у потпуности задовољава намену. Ординација др Јакшића била је смештена у приземљу. Стан лекареве породице био је на мансарди. У собама у приземљу и на спрату били су смештени гости, пацијенти др Јакшића.

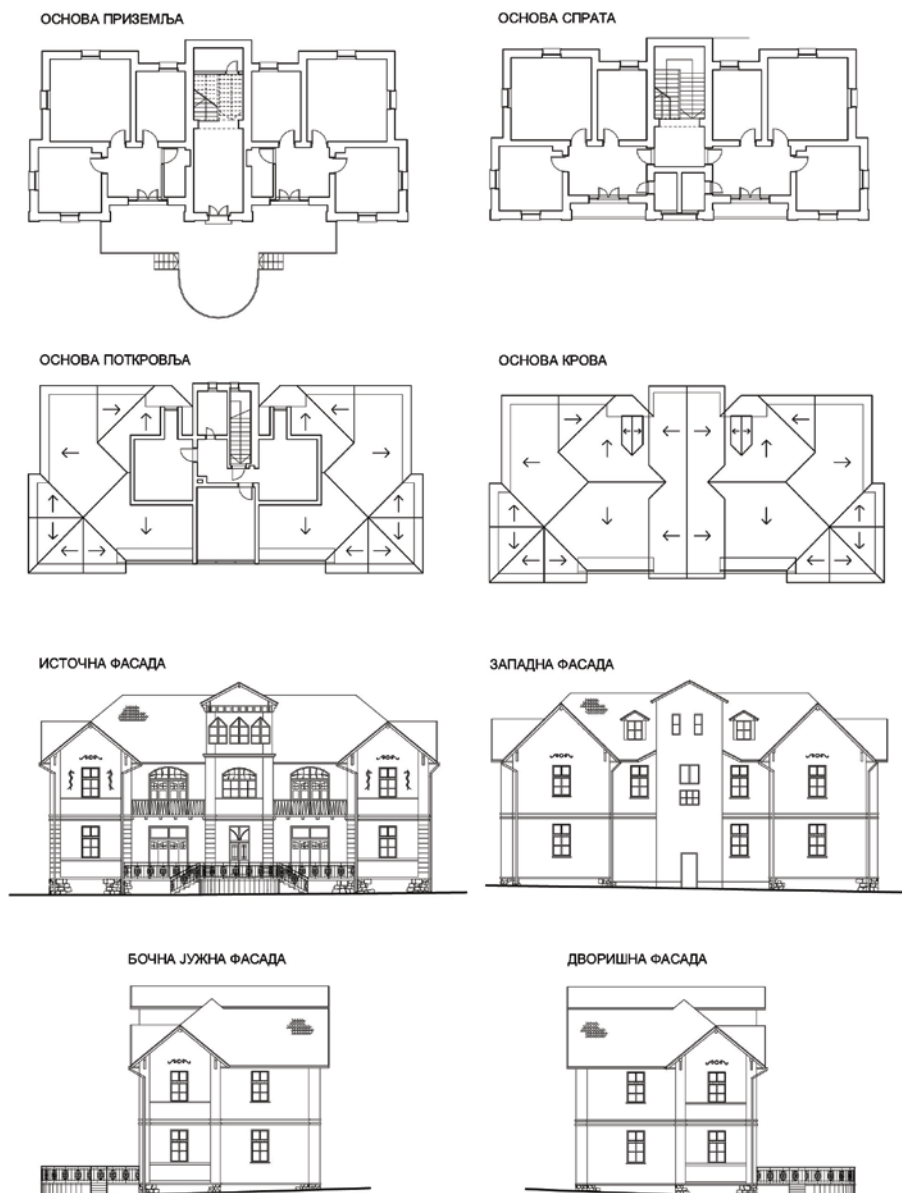
Улазу у кућу приступа се из дворишта преко простране терасе. Главна фасада решена је петоделном вертикалном поделом са централним и два бочна ризалита. Зидно платно бочних ризалита главне фасаде хоризонталном поделом рашчлањено је на три дела, тако да је први појас сокл, други средишњи одвојен натпрозорним венцем изведеним у малтерној пластици, а трећи је калкан са отвором и украсним детаљем у плитком обојеном малтеру. Овај детаљ је врежа над прозором, а са стране је приказан симбол медицине – стилизована змија око штапа. Натпис са називом куће рашчлањен је тако да на првом ризалиту пише *Вила*, на централном *Здравље*, на трећем *др Јакшића*.

Сл. 51 – 52 Вила Здравље др Јакшића у Бањи Ковиљача
некад (разгледница) и данас (фотографија) документација РЗЗСК

³⁰⁹ Митровић, Г. (2004а) Исто, стр. 140-141.

Кућа има на средишњем делу главне фасаде централни улазни тракт надвишен наглашеном кулом (на нивоу другог спрата), а са обе његове стране су бочни ризалити са пространим отворима у приземљу, док их на спрату спајају балкони ограђени ковинама. Дворишна фасада решена је вишеструким рашчлањивањем трактова што је условљено функционалним решењем у основама. Дело је још увек непознатог пројектанта. Уз вилу су подигнуте и пратеће зграде (летња кухиња, трпезарија, оставе).

Сл. 53 Вила Здравље др Јакшића у Бањи Ковиљачи
(документација РЗЗСК)

Вила Палас у Врњачкој Бањи

Илустративан пример је и остварење замисли скромнијег наручиоца, који је тражио да му архитекта испуни одређени задатак. *Вила Палас* у Врњачкој Бањи саграђена је у периоду између 1924. и 1926. године за Наталију Петровић, звану Талка, познату бабицу у Врњцима. Њен супруг је био срески начелник у Смедеревској Паланци пре Првог светског рата, у коме је учествовао са најстаријим сином. Након повлачења српске војске преко Албаније стигао је у Алжир, где је после опорављања имао одређена задужења. Тамо је преминуо пред крај рата.

У подножју шумице *Рај* Талка је купила земљу и саградила једну од највећих зграда на том потезу у међуратном периоду, са 15 соба, великом терасом за сунчање, пространим кухињом и рестораном. Вилу је пројектовао врњачки инжењер Гамалејев обликујући је према разгледници из Алжира, у духу специфичног класицизма распрострањеног у француским колонијама у северној Африци. Радове је изводио познати предузимач Илија Стојановић.³¹⁰

Академско симетрично решење грађевине са два бочна истурена ризалита на предњој страни, као и хармоничност компоновања архитектонских елемената – лучних отвора у приземљу а правоугаоних на спрату, показују тежњу ка постизању репрезентативности по угледу на мале француске племићке виле.

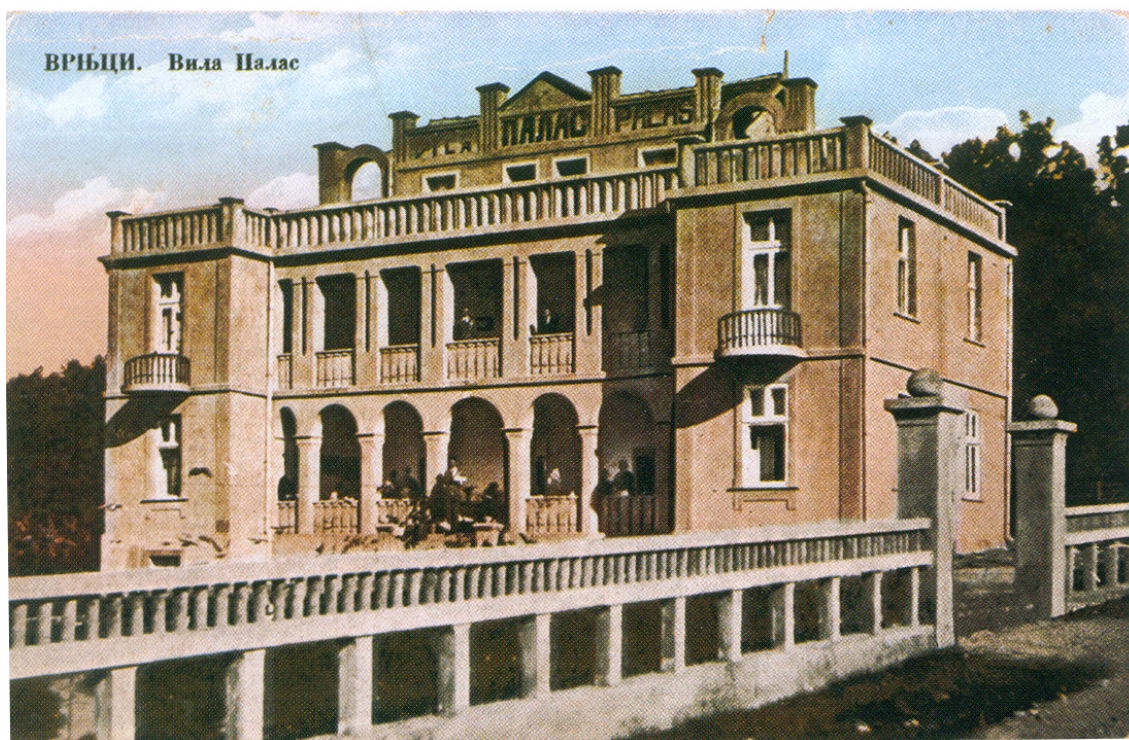
Правоугаоне основе, грађена је опеком, док је сокл од камена. Организација простора решена је на функционалан начин и према већ утврђеним стандардима, те је могла да добије вишу категорију. У сутерену су кухиња и остава, а у приземљу и на спрату собе за госте. Уз терасу на крову налазиле су се две помоћне просторије, надвишене троделном атиком, чији је сваки део носио по једну реч натписа *Вила Палас Palas*, а са сваке стране била су изведена по два декоративна лука која су се ослањала о зидове помоћних просторија. Тераса је у летњим месецима служила за сунчање гостију.

На улазном трему четири стуба и два пиластра носили су лукове отвора. Велика средишња тераса над тремом, на спрату, имала је двојне стубове који су носили архитравно завршен кровни венац са балустратом. На спратовима оба истурена ризалита налазе се полукружни балкони са оградама од кованог гвожђа.

³¹⁰ Радосављевић, Б. (1988). *Приче из бањске прошлости*, књ. 1, Врњачка Бања, 104-106, 252-253.

Преостале елементе који украшавају фасаду чине рељефно изведене балустраде испод прозора, профилисани абакуси лажних капитела, допрозорници и наглашен кордонски венац. На средини споредне стране зграде истурен је улазни део којим се приступа унутрашњем степеништу. У дворишту које је некада било ограђено ниском зиданом перфорираном оградом са низом стубића и капијом са стубовима на чијем врху су биле кугле, налазиле су се чесма и сеница, а красиле су га и бројне декоративне биљке.

У овом пансиону, мотиву на разгледницама, познатом нарочито тридесетих година 20. века, једном од бањских центара културног и друштвеног живота боравиле су многе познате личности, али је најпопуларнија била глумица Жанка Стокић.³¹¹

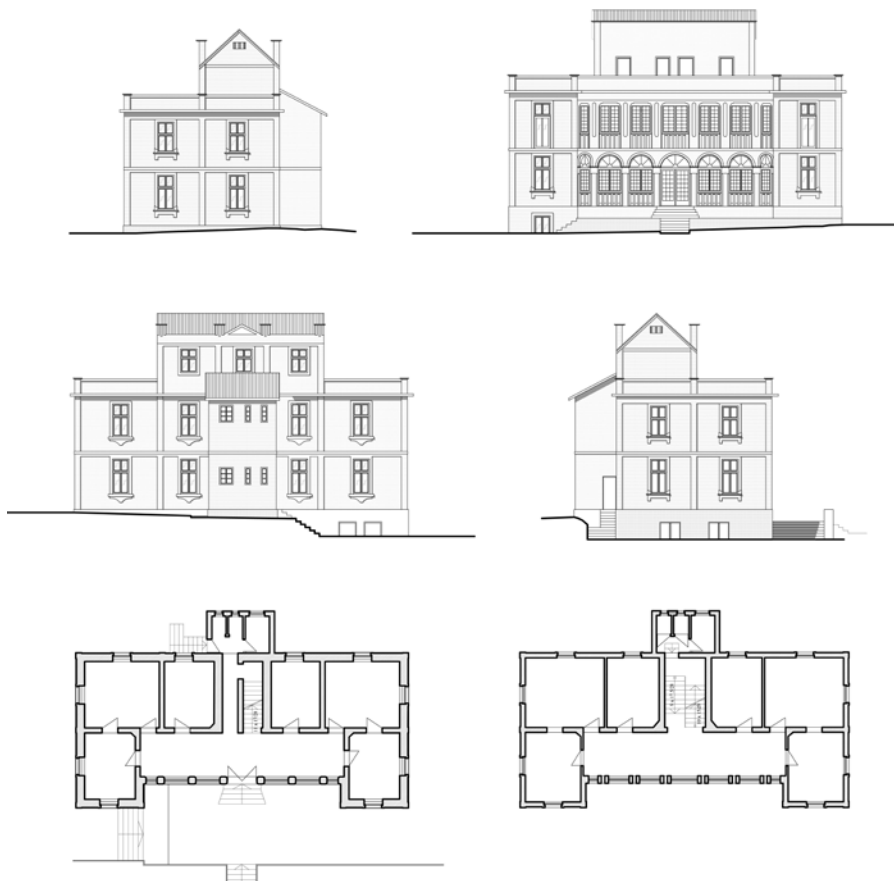

Сл. 54 *Вила Палас* у Врњачкој Бањи некад
(разгледница приватна колекција)

Сазнања произашла током истраживања из разговора са сопственицима многих бањских здања потврдила су да је у обликовању најчешће пресудила реч наручиоца. Али, показало се и то да постоје изузетни примери у којима је програм

³¹¹ Радосављевић, Б. (1988). Исто, стр. 106.

наручиоца основа архитектонског пројектовања, а обликовање слободна стваралачка креација архитекте

Сл. 55 *Вила Палас* у Врњачкој Бањи некада
(план документација РЗЗСК)

Вила Ђорђевић у Врњачкој Бањи

Владимир Влајко Ђорђевић, (1894-1967) син Димитрија, једног од браће Ђорђевић познатих београдских трговаца, које помиње и Каниц „као најбогатије људе Србије 1897. године,³¹² економски стручњак који је докторирао на Берлинском универзитету са тезом о реформи немачког банкарства, наставио је породичне послове, али се бавио и изградњом зграда за рентирање, као и *Хотела Београд* у Београду. Вешт у пословним проценама, прагматичан и амбициозан

³¹² Каниц, Ф. (1985). *Србија, земља и становништво, од римског доба до краја XIX века, I, Београд*, стр. 64; Костић, М. (1994). *Успон Београда, књига I: Послови и дани трговаца, привредника и банкара у Београду XIX и XX века*, Београд, стр. 73-78.

направио је два добра избора, из којих је проистекло репрезентативно архитектонско дело у Врњачкој Бањи. Први је избор места за изградњу куће 1934. године на падини изнад Топлог извора, у централној бањској зони. Други је избор познатог архитекте Драгише Брашована за пројектанта, који му је већ у марту 1935. предао пројекат за нову вилу.

Уз поштовање потреба наручиоца, Брашован је несметано и неспутано остварио надахнуто остварење.³¹³ Могло би се претпоставити да су се Ђорђевић и Брашован у београдским салонима упознали и можда и више сарађивали.

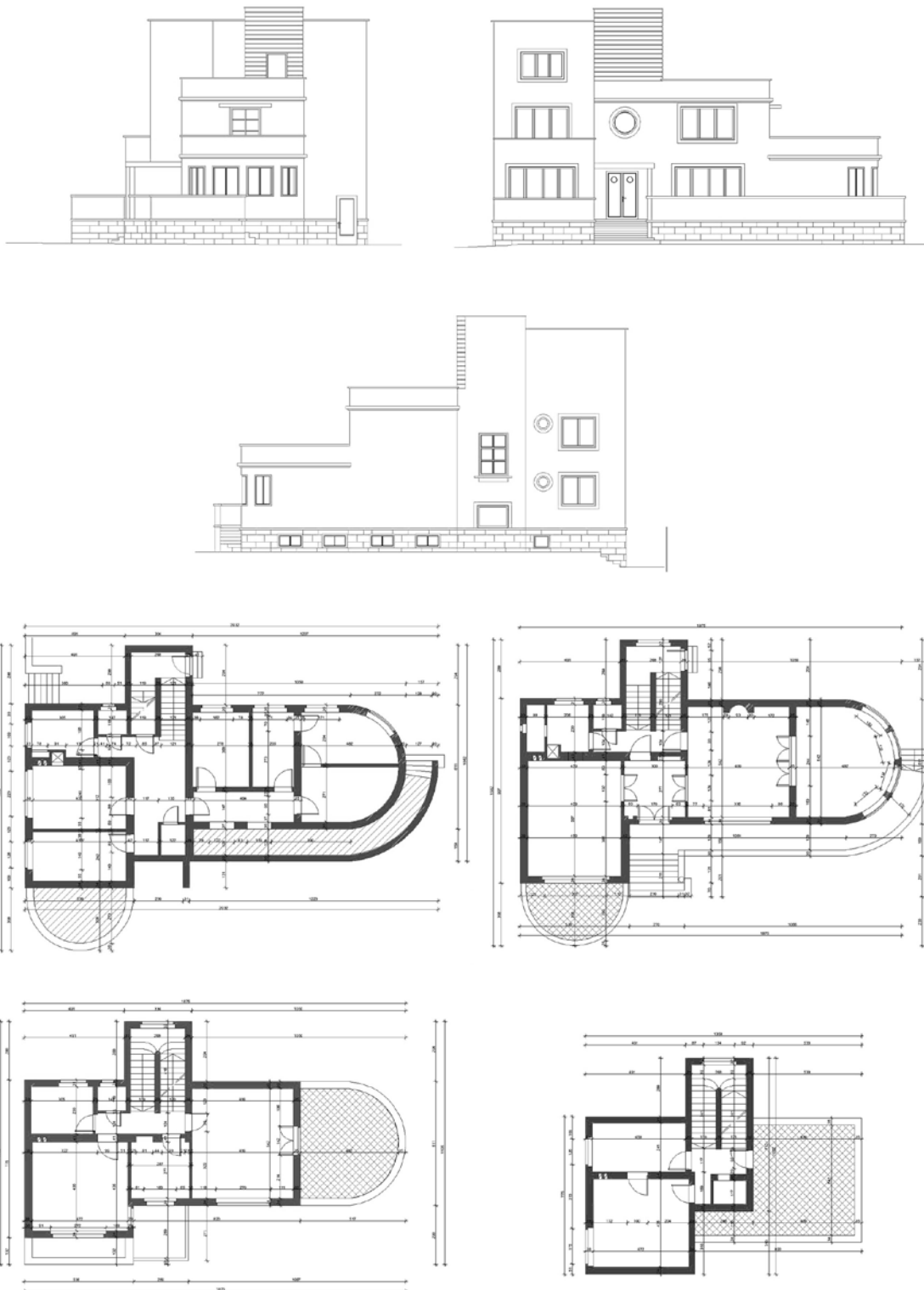
Вилу је пројектовао у духу интернационалне модерне архитектуре са безорнаментално решеним фасадама. Стиче се утисак као да се Брашован вратио свом искуству на пројекту Југословенског павиљона за Међународну изложбу у Милану 1931. године и да је одатле наставио трагање и стигао до решења основе и начина комбиновања волумена.³¹⁴ Примена модернистичких принципа обликовања архитектуре *Виле Ђорђевић* огледа се у асиметричној композицији, прожимању кубичних и облих волумена, крупним, једноставним облицима снажно профилисане хоризонтале (траке које се протежу дуж зидног платна) и наглашеном вертикалом. Ово дело Драгише Брашована до сада није било познато ширем кругу стручњака и научника.

Сл. 56 Вила Ђорђевић у Врњачкој Бањи
(фотографије документација РЗЗСК)

³¹³ Manević, Z. (1980). Dragiša Brašovan, *Izgradnja br. 8*, Beograd, str. 52; Кадијевић, А. (1990). Живот и дело архитекте Драгише Брашована (1887-1965), *ГТБ књ. XXXVII*, Београд, стр. 141-173; Blagojević, Lj. (2000). *Moderna kuća u Beogradu (1920-1941)*, Beograd, str. 61-69; Perović, R. M. (2003). *Srpska arhitektura XX veka od istoricizma do drugog modernizma*, Beograd, str. 138, 142-144; Ignjatović, A. (2007). *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, Beograd, str. 291-295.

³¹⁴ Manević, Z. (1980), str. 52; Кадијевић, А. (1990), стр. 157; Blagojević, Lj. (2003). *Modernism in Serbia: the elusive margins of belgrade architecture 1919-1941*, str. 102-103.

Сл. 57 Вила Ђорђевић у Врњачкој Бањи
(документација РЗЗСК)

IV АРХИТЕКТОНСКО ОБЛИКОВАЊЕ БАЊСКИХ ГРАЂЕВИНА

1.0. Улога државних архитеката у креирању бањског градитељства

У сложенем процесу уређења и изградње бања Србије предмет посебних истраживања до сад нису били улога и допринос архитеката и инжењера – државних службеника, иако су они били веома утицајни. Рад инжењера као државних службеника започео је 1834. године, када је ангажован Франц Јанке као први „правителствени инцидир“ запослен у Министарству унутрашњих дела.³¹⁵ Средином 19. века у организовању стручног вођења послова у области градитељства улога државе била је одлучујућа у стварању правног оквира и механизма за његово спровођење.³¹⁶ Издвајају се два значајна правна акта донета 1853. године, која су омогућила развој градитељске струке и на неки начин одредила обавезе државних чиновника у области градитељства – један је признавање архитектонске струке, а други се односи на образовање. Указом од 19. јануара 1853. године установљено је звање „архитекта“ у *Оделенију грађевина Попечитељства унутрашњих дела*, што је допринело разграничавању послова инжењера и архитеката у оквиру државне организације у области грађења.³¹⁷ Други значајан документ за развој техничке струке у држави односи се на оснивање Лицеја (*Устројеније Књажевско – Српског Лицеја*) донет 15. септембра 1853. године, којим је омогућено школовање на „Јестественословно-Техническом Оделенију“ где су у земљи почели да се образују инжењери.³¹⁸ Овај значајан напредак у организовању образовања у Кнежевини Србији започет је 1841. године увођењем предмета *Грађанска архитектура* на Лицеју, али и оснивањем 1846. године Инжењерске школе у Топчидеру, која се после прве генерације угасила, а њен неуспех је остао неразјашњен.³¹⁹

³¹⁵ Шолаја, В., Маглић, А. (1994) *Путеви српског инжењерства током XIX века*, Галерија САНУ бр. 74, Београд, 2; Ђурић – Замоло, Д. (1981), стр. 52-54.

³¹⁶ Ђурић – Замоло, Д. (1988), стр. 151-173; Ротер – Благојевић, М. (1998), стр. 245-258.

³¹⁷ Ђурић – Замоло, Д. (1988), стр. 160.

³¹⁸ Исто, 161.

³¹⁹ Исто, 154-155; Ротер – Благојевић, М. (1997), 125-168. У програму Инжењерске школа немачки језик био је императив, уз објашњење да би питомци могли да читају литературу и да се усавршавају и у страним државама.

Од осамостаљења, држава и њени владари показивали су интересовање за развој бања. Тако је кнез Александар Карађорђевић разумео велику важност уређивања минералних извора, после испитивања њихове лековитости, те су и такви послови уведени „у редовно буџетирање.“³²⁰ То је значило да је Министарство унутрашњих дела добило задатак да 1844. предвиди за следећу годину поправке у бањама. За планирање ових послова били су значајни стручни извештаји. Може се претпоставити да је почело постављање окружних инжењера, на основу расписа Министарства од 18. јуна 1846. године упућеног свим окружним начелствима да морају водити бригу о грађевинама у свом округу.³²¹ Такође, према описима стања у бањама из извештаја окружних лекара и физикаса које је добијао, а и захваљујући сопственим запажањима Линденмајер, као начелник Санитета, могао је закључити да су неке од њих биле потпуно природне, без трагова деловања људи, у неким су постојали остаци купатила, а негде су она била у веома лошем стању.³²² Зато је 1849. године Министарство унутрашњих дела наложило Линденмајеру да са државним инжењером **Јаном Неволеом**³²³ обиђе Брестовачку Бању, Рибарску Бању и Сокобању и да изврше преглед државних грађевина и предложе мере за њихово побољшање.³²⁴

На основу исцрпног извештаја који је је Линденмајер доставио Министарству урађени су планови за проширење бањских имања и откупљивање потребне земље.³²⁵ Затим су започети радови на заштити и уређењу извора, обнови и изградњи купатила, као и зграда за смештај гостију.

³²⁰ Михајловић, В. (1951), стр. 268.

³²¹ Ђурић – Замоло, Д. (1988), 155-157.

³²² Исто, 272, 274.

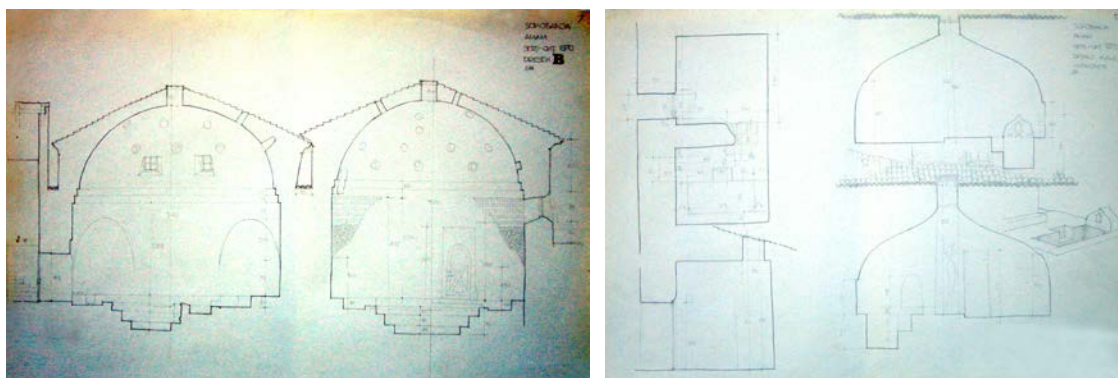
³²³ Јан Неволе (1812-1903) Чех, студирао у Бечу, међу првим је школованим градитељима који су дошли у ослобођену Србију. Пројектовао је у Србији више значајних грађевина, али је најпознатија Капетан Мишино здање у Београду. Видети у: Roter Blagojević, М. (2013). Jan Nevole: prvi moderni arhitekta u Beogradu, *Limes plus br. 2*, Beograd, стр. 139-147; Ђурић – Замоло, Д. (1981), стр. 73-76.

³²⁴ Михаиловић, В. (1951), 274-280; Roter Blagojević, М. (2014). Nastanak prvih zdravstvenih kompleksa i zgrada u Beogradu u XIX i početkom XX veka, *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae br. 1*, Beograd: *Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture*, 74-92.

³²⁵ Михаиловић, В. (1951), 274-280.

Старо бањско купатило у Сокобањи

Описујући сокобањски крај, извори помињу бурне историјске догађаје, борбе за превласт, освајања и промене власти на овом простору.³²⁶ Немци су Бању победом преузели од Турака 1690, а Аустријанци 1737. године.³²⁷ Хајдук Вељко је ослободио Сокобању 1808. од Турака, али је они поново заузимају 1809, а потом је Срби држе од 1810. до 1813, да би је те године опет Турци освојили. Бања са околином враћена је Србији после 1833. године. Године 1834. и 1835. у Сокобањи је било седиште окружног суда, које је потом премештено у Алексинац.

Сл. 58-59 Старо купатило – хамам у Сокобањи
(документација РЗСК)

Старо купатило у Сокобањи међу ретким је сачуваним аутентичним комплексима ове врсте, а чине га четири спојене грађевине из различитих епоха – дводелни хамам (16. век), крило са кадама и улазним тремом са аркадама (из 1880. године) и инхалаторијум (20. век).³²⁸ Хамам је двострука (*чифте*) лековита бања (*каплица*) за истовремено одвојено купање мушкараца и жена.³²⁹ Дело је надарених, вештих градитеља, добрих познавалаца разних техника градње и

³²⁶ Бања се помиње у Попису Видинског санцака крајем XV века. Одломак опширног дефтера Видинског санцака из друге половине XVI века садржи белешку уз опис села Градашнице са навођењем значајног податка да је Јахја-бег завештао приходе од своје воденице за обнављање купатила „која је озидео у Сокобањи“ Видети у: Кнежевић, Б. (1995-1996) Област Бања према опширном дефтеру из 1560. године, *Историјски часопис XLII-XLIII*, Београд, стр. 263, 266.

³²⁷ Значајни су описи које је оставио гроф Шметау, видети: Каниц, Ф. (1985) књ. 2, Београд, 114.

³²⁸ Mitrović, G. (2010). Spas in Serbia, Hammams – old Turkish baths, Old spa baths complex in Sokobanja. In: Y. Halacoglu (Ed.), *XVth Turkish Congress of History* (pp. 2119-2124). Ankara

³²⁹ У исламској архитектури хамама су јединствена градитељска дела, често монументална, декоративна, маштовита у богатству облика и украса. Градитељи хамама показивали су умешност у решавању сложених конструктивно - архитектонских питања, а основна функција допуњавана је и вешто постављана у оквир потпуног пријатног доживљаја

материјала, као и различитих конструктивних склопова. Изузетан је пример, карактеристичан у стилском, типолошком и технолошком груписању здања ове врсте.³³⁰ Феликс Каниц је забележио да претпоставља да је у Сокобањи на темељима римског купатила подигнут турски хамам. Он је нацртао живост и атмосферу у Сокобањи, али и елементе архитектуре хамама.³³¹

Поправку оштећеног бањског извора и купатила наредио је кнез Милош, одмах по прикључивању Сокобање Кнежевини Србији 1834. године.³³² Суд *Нахије Бањске* обавестио је кнеза писмом од 28. марта 1834. године, уз које је био приложен једноставан цртеж основе,³³³ да су радови отпочели, али да је због опалог малтера унутра и трагова ложења ватре питање да ли поново све треба малтерисати. У одговору је наложено да посао заврши према упутствима добијеним од кнеза Милоша сердар расински Милета Радојковић.³³⁴ Тада је поправљено само мушко купатило, и у једној споредној просторији уређен је простор са *кадом* за кнеза Милоша. Женско купатило је и даље било зарушено.

Сл. 60 Старо купатило – хамам у Сокобањи
(документација РЗСК)

³³⁰ Klinghardt, K. (1927). *Türkische Bäder*, Stuttgart; Yilmazkaya, O. (2006). *Turkish Baths*, Istanbul.

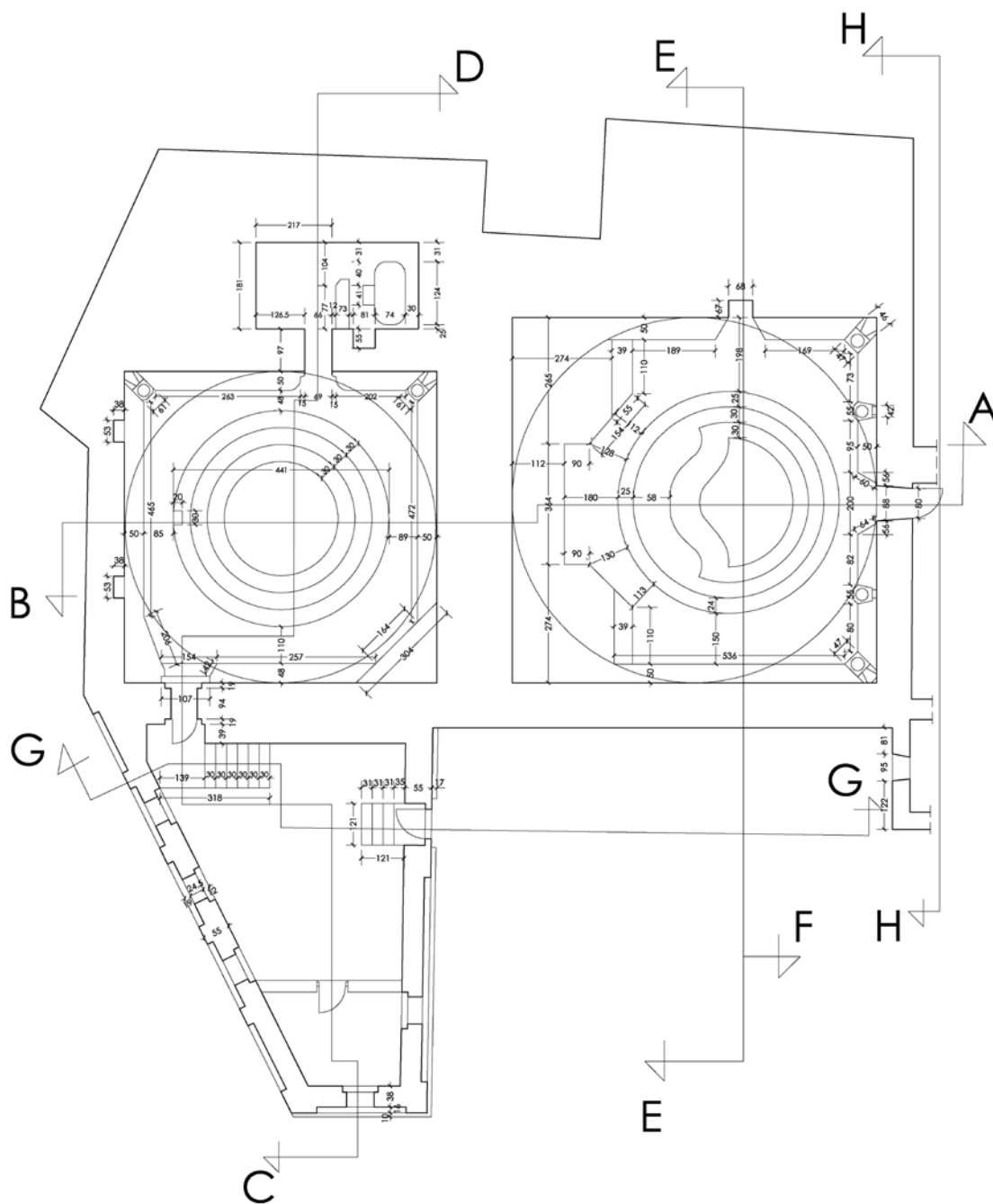
³³¹ Каниц, Ф. (1951) књ. 2, стр. 121.

³³² Михаиловић, В. (1951) стр. 292.

³³³ Први план купатила у некој нашој бањи направљен је 1834. године, видети у: В. Михаиловић, (1951), стр. 295.

³³⁴ Михаиловић, В. (1951), 292.

AMAM - SOKOBANJA
OSNOVA

REPUBLIČKI ZAVOD ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE

Сл. 61 Старо купатило – хамам у Сокобањи
(документација РЗЗСК)

Према представци Министарства унутрашњих дела из 1842. године тражено је одобрење од Совјета за оправку чесме хладне воде „*која је к разлађивању топле воде у Амаму сведена била, са свим порушена и искварена.*“³³⁵ Поправка је одобрена и до притужби из новембра 1847. године није се ту више ништа радило. Тада је Министарство унутрашњих дела одредило комисију са задатком да утврди узрок опадања воде у купатилу и предложи мере за његову темељну поправку.³³⁶ За чланове комисије одређени су Емерих Линденмајер, начелник Санитета и **Јан Неволе**, главни државни инжењер.³³⁷ Линденмајер је био упознат са резултатима Хердерових истраживања обављених крајем септембра и почетком октобра 1835. године у Сокобањи (Алексиначкој бањи). Узео је у обзир Хердереров опис, уз анализу два сокобањска извора, да се код главног извора виде римски остаци преко којих су турске грађевине,³³⁸ и поменуо у свом извештају: „*Вода има само два јака извора, по четири хазне*³³⁹, у којима се вода сабира; један је извор с поља у ћошету између они два обшти купатила с горње стране, а други у самом женском купатилу.“³⁴⁰

Детаљан извештај о стању хамама са предлогом за његову обнову Комисија је послала Министарству.³⁴¹ У извештају је описано и неуредно окружење хамама са бројним приватним баракама које онемогућавају развој бање, са предлогом да се откупи земља и уреди простор. Према одобреном плану Неволе је током 1848. године надгледао припремне радове „*за предстојећу темељну оправку која је и 1850. започета трудом првога Правитељственог Инженира Г. Неволе за неколико месеци свршена*“.³⁴² Обнова хамама била је сложен и компликован посао који је могао да обави добар познавалац технологије функционисања хамама, али и познавала технике градње и материјала. Неволе је поседовао велико знање и искуство, због чега је уживао огромно поверење власти,

³³⁵ Михаиловић, В. (1951), стр. 296.

³³⁶ Михаиловић, В. (1951), стр. 297.

³³⁷ Ђурић - Замоло, Д. (1981), 73-76.

³³⁸ Михаиловић, В. (1951) стр. 249; Фон Хердер, С. (2014). 63-64.

³³⁹ Хазна је резервоар за воду или просторија из које се вода разводила у просторије за купање кроз цеви положене у зидове; у хазну се могло ући кроз један отвор из халвата; халват је простор за купање. Видети: Škaljić, А. (1989), str. 306, 323.

³⁴⁰ Михајловић, В. (1951), стр. 291.

³⁴¹ Михаиловић, В. (1951) стр. 298-299.

³⁴² Михаиловић, В. (1951), 290.

која му је поверавала одговорне задатке.³⁴³ Ово је један од најсложенијих задатака који је Неволе добио да уради у некој од бања које је комисијски обишао са Линденмајером. Послове на обнови старих купатила у Брестовачкој Бањи и Рибарској Бањи надгледао је редовно 1850. године, а када је откупљена земља у Буковичкој Бањи 1852. године имао је удела у планирању њеног уређења, о чему је раније већ било речи.

Сл. 62-63 Старо купатило – хамам у Сокобањи, ентеријер
(документација РЗЗСК)

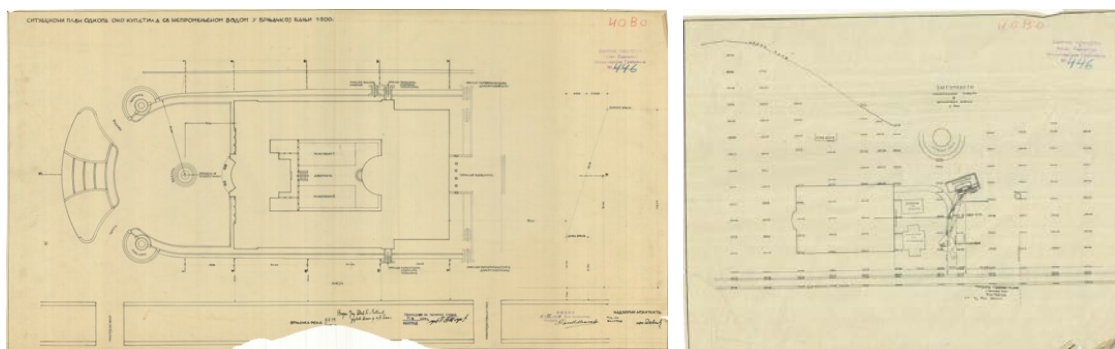
Потребе за развојем бањских насеља у Србији условиле су велике захвате у јавној и комуналној изградњи: регулацију и просецање улица, изградњу комуналне инфраструктуре, планирање и уређење паркова, изградњу јавних грађевина различитих намена. Градња различитих здања специфичног садржаја мењала се у зависности од технолошког напретка, модернизације и потреба повећаног броја гостију. Увођењем законске регулативе државни инжењери добијали су одговорне задатке везане за унапређење бања.

Комплекс купатила у Врањачкој Бањи

Коришћење лековитих извора заснива се на издашности изворишта и начину захватања воде. У Врањачкој Бањи је коришћење воде са топлог извора за купање било примитивно до изградње дрвеног купатила *Основателног*

³⁴³ Roter Blagojević, M. (2013), 146.

друштва,³⁴⁴ о чему је раније било речи. Чланови *Основателно фондаторско друштво лековите кисело-врुће воде у Врњцима* на иницијативу Павла Мутавцића, његовог оснивача, поклонили су 1883. године земљу држави, тако да је језгро бањског лечилишта, простор око извора *Топла вода*, тачно после петнаест година поново постала државна својина. Због погоршања квалитета воде и увећаних потреба, на предлог комисије Министарства унутрашњих дела 1883. Године срушен је *дрвени ауз*, поново каптиран извор и подигнута подужна приземна грађевина Топлог купатила са бетонским базеном.³⁴⁵ Купатило није могло да задовољи све већи број посетилаца, тако да је 1904. године у близини подигнуто *Млако купатило*, мања зграда осмоугаоне основе са плићом куполом.³⁴⁶

Сл. 64-65 Термално купатило у Врњачкој Бањи, арх. В. Девић
(АЈ Ф62 223)

Потврду о потреби подизања монументалне зграде у којој би били смештени сви лечилишни садржаји постојала је дуго. Тако је Технички гласник од 8. јула 1901. године, на страни 6 објавио непотписан текст под називом *Нова зграда за топло минерално купатило у Врњачкој Бањи*. Текст говори о томе да ће Управа санитета у чију надлежност спада уређење јавних купатила током лета почети изградњу „модерног купатила“ према пројектима тројице професора Велике школе Андре Стефановића³⁴⁷ за све „архитектонске послове.“³⁴⁸ Према

³⁴⁴ Мутавцић, П. (1972. репринт).

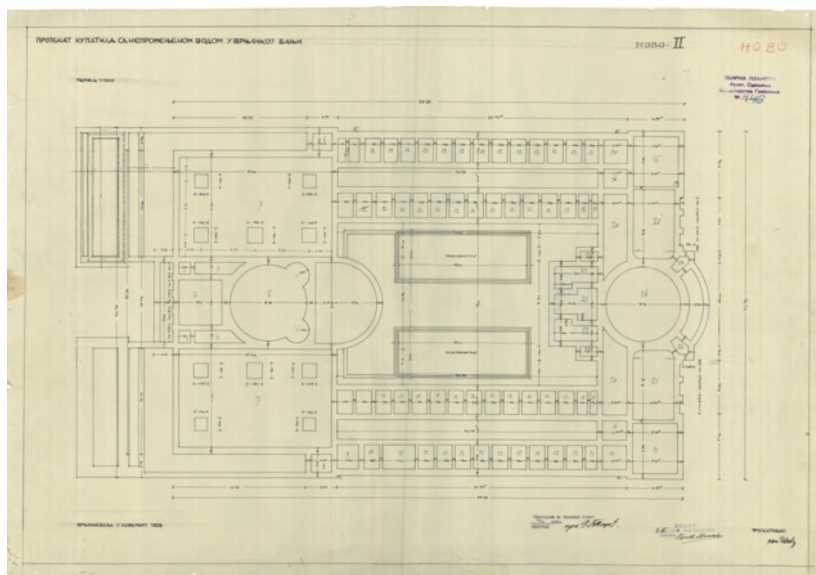
³⁴⁵ Сотировић, М. (1988). *Врњачка Бања прилози за историју*, Врњачка Бања: Културни центар Врњачке Бање, стр. 131-133.

³⁴⁶ Боровић-Димић, Ј. (2001) стр. 171-172

³⁴⁷ Андра Стев(ф)ановић(1859-1929), видети у: Ђурић - Замоло, Д. (1981), 96-99; Кадијевић, А. (1997а), стр. 64-66.

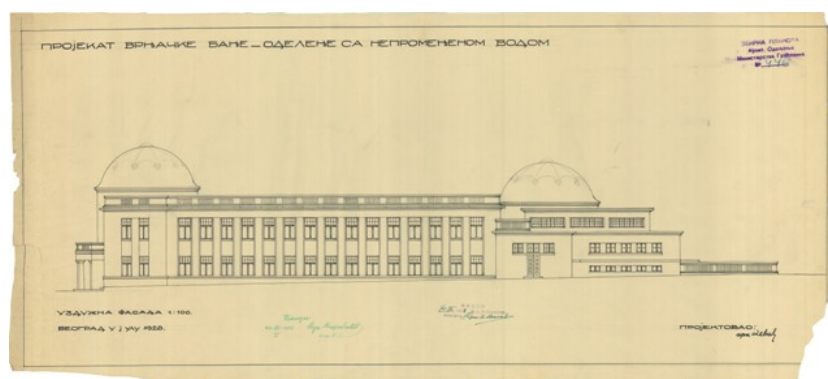
³⁴⁸ Аноним, *Нова зграда за топло минерално купатило у Врњачкој Бањи*, *Технички гласник од 8. јула 1901.*, стр. 6. Руководилац пројекта је проф. Ник. Стаменковић, који је истраживао издашност вода, а машински део пројектовао је проф. Тоша Селесковић, који је преминуо.

овој вести пројекат је предат на усвајање Министарству грађевина. Може се претпоставити да је план уништен као и многа друга грађа током ратова.

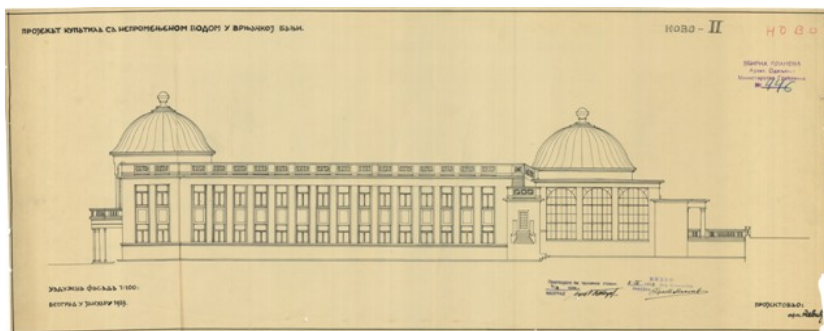

Сл. 66 Термално купатило у Врњачкој Бањи, арх. В. Девић (АЈ Ф62 223)

Због потребе за проширењем капацитета предузети су обимни радови и због нове каптаже извора током 1924. и 1925. године, срушени су *Млако купатило* из 1883. и дрвени курсалон из 1881. године у његовој близини. Радови су се одвијали у години у којој је ступио на снагу *Правилник о подизању грађевина у бањама...*

Сл. 67 Термално купатило у Врњачкој Бањи, арх. В. Девић (АЈ Ф62 223)

Сл. 68 Термално купатило у Врњачкој Бањи, арх. В. Девећ
(АЈ Ф62 223)

Јелена Боровић Димић наводи да је ново Термоминерално купатило саграђено према плановима аустријске грађевинске фирме Г. Румпел АГ из Беча, не наводећи извор.³⁴⁹ У овај податак се може сумњати обзиром да се у Фонду Министарства грађевина Краљевине Југославије у Архиву Југославије налазе планови из 1930. године са потписом архитектке **Владимира Девећа**, запосленог у Архитектонском одељењу. Ову грађу чине цртежи детаља подова, плафона, прозора, врата, делимични пресеци због нивелација – али нема пројеката архитектуре целог комплекса. Из Девећевог персоналног досијеа сазнаје се да је завршио 1914. године Високу техничку школу у Бечу. У Министарству грађевина радио је од 1919 до 1941. године, у одељењима Дунавске, потом Моравске бановине и кратко у Београду.³⁵⁰ Његов опус је мало познат. То би се могло повезати са његовим приватним животом испуњеним проблемима, а делимично описаним у досијеу. Зна се да је рођен 6. јула 1886. године у Травнику, а отишао је у пензију 9. септембра 1941. године. У досијеу се наводи да је на Интернационалној изложби декоративне уметности у Паризу 1925. године „одликован Златном медаљом за архитектуру од Француске Републике.“ То је награда за његов таленат за примењену уметност, детаље и цртеж. Црно-бела фотографија цртежа купатила са Девећевим читким потписом указује на добро академско образовање и изванредан цртачки таленат. Репрезентативно остварење зграде Новог купатила изашло је из оквира академског језика преузимајући само куполу као форму којом се наглашавају улазни кубуси. Фасаде су ослобођене историјских цитата, олакшане великим густо распоређеним отворима показујући ауторово

³⁴⁹ Боровић-Димић, Ј. (2001) стр. 175.

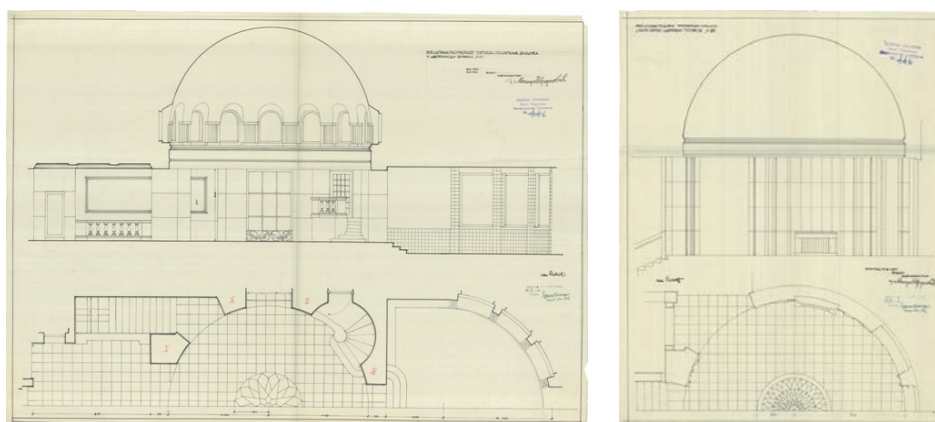
³⁵⁰ АЈ Ф- 16

познавање модерних стремљења у архитектури. Овај монументални комплекс био је чест мотив на разгледницама. После радова на комплетној реконструкцији купатила, изведеној према пројектима архитекте Милорада Пантовића педесетих година 20. века, остали су само детаљи у ентеријеру.

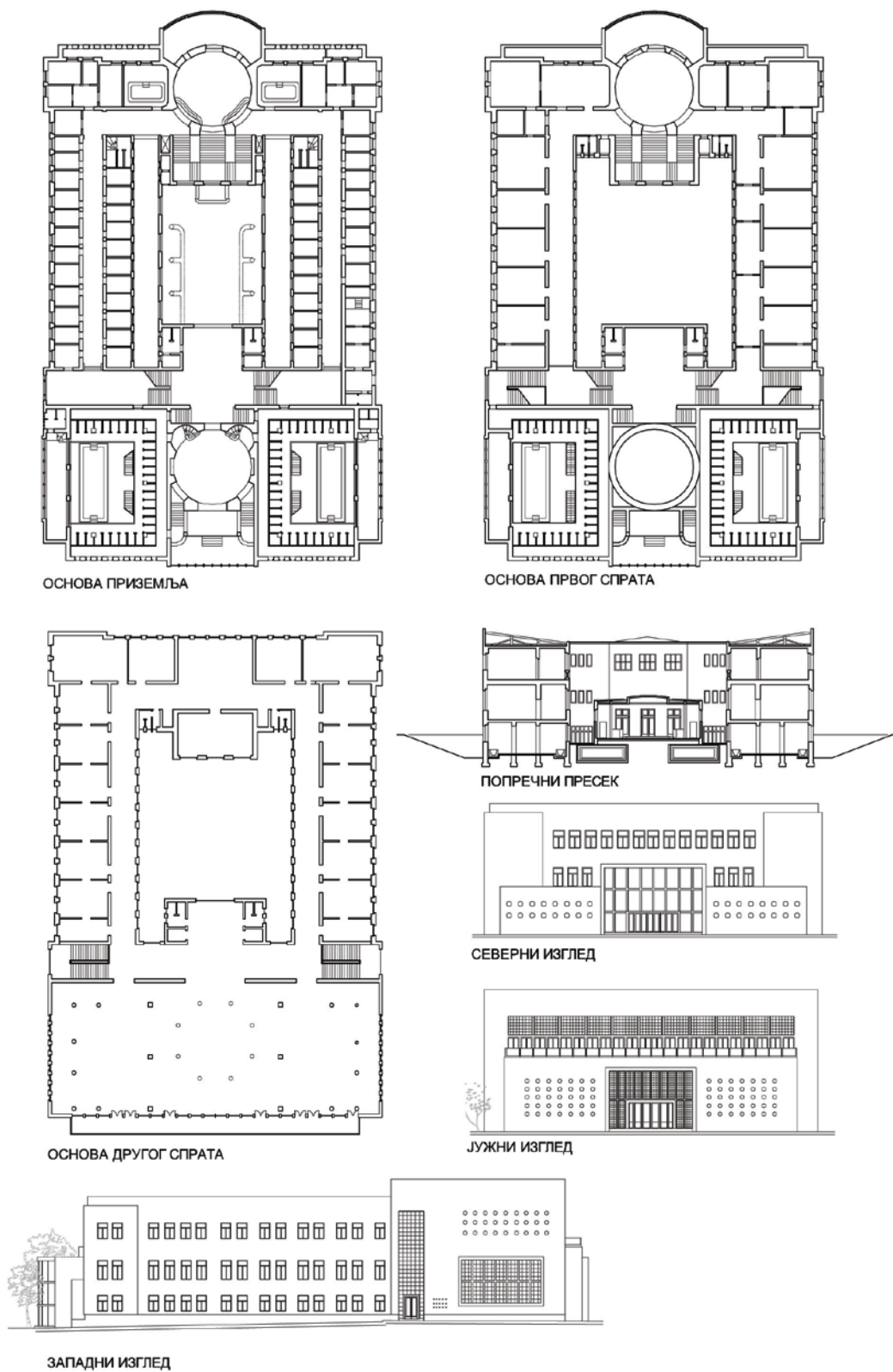

Сл. 69 Термално купатило у Врњачкој бањи, цртеж арх. В. Девић
(фотографија приватна колекција)

Изабрани примери недовољно познате делатности архитеката државних службеника биле су подстицајне за истраживање. Представљени примери одабрани су јер осветљавају таленат, знање и способност сналажења у специфичним задацима везаним за грађевине у бањама.

Сл. 68 Термално купатило у Врњачкој Бањи, арх. В. Девић
(АЈ Ф62 223)

Сл. 69 Термално купатило у Врњачкој Бањи,
(документација РЗЗСК)

2.0 Приказ најзначајнијих бања и њихових садржаја

Бање у Србији, поред општих развојних процеса који су их обележили у 19. и првој половини 20. века, врло често су у своје архитектонско-урбанистичко обликовање утicale многе специфичности по којима су се међусобно разликовале и тако постајале јединствени примери. Међу њима посебно место припада Бањи Ковиљачи. Према многим карактеристикама она представља јединствени пример урбанистичког склопа, док је нека појединачна остварења издвајају од других бања.

Бања Ковиљача – урбана генеза и развој насеља

Археолошки налази потврдили су да је подручје Бање Ковиљаче било насељено још у римско доба. У средњем веку, под зидинама „Ковиљкиног града“, народ овог краја користио је изворе лековите воде. Од тридесетих година 16. века Турци из Мачве и Подриња долазили су у Бању на опоравак. Ковиљача је познатија у старијим изворима као Смрдан бања (бара), због непријатних мириса сумповитих и гвожђевитих вода и пелоида. Минералне воде (температуре 15-28°C) и лековито блато (пелоид) представљају природне лековите факторе Бање Ковиљаче.

Истраживање градитељског наслеђа у Бањи Ковиљачи обављено је прикупљањем података на терену, фотографско и техничко снимање претходно одабраних вила. Прикупљена је сва доступна историјска и друга грађа и публикације.¹ Најзначајнији извор података је дело *Бања Ковиљача, њезина околина и лековитост*, коју је написао лекар **др Сима Ст. Петровић** и за њу добио награду Српске краљевске академије наука. Он је био званични бањски лекар у Бањи Ковиљачи, помоћник министра народног здравља, који је у Бањи Ковиљачи лечио ратне инвалиде и „ратничку сирочад“ током 1921, 1922. и 1923.

¹ Петровић, С. (1934?). *Бања Ковиљача, њезина околина и лековитост*, Београд; Митровић, Г. (2004а). Прва фаза истраживачких радова у Бањи Ковиљачи. *Гласник ДКС*, 28, 138-144; Mitrović, G. (2010). Architectural heritage, investigation, protection and rehabilitation in the spas of Serbia (Banja Koviljača Spa), in: M. Kouli, F. Zezza & P. Koutsoukos (Eds.), *Monument Damage Hazards and Rehabilitation Technologies, MONUBASIN8, Vol. 1*, Athens, pp. 336-355.

године, а затим током 1929, 1930. и 1931. године био званични бањски лекар у Управи Бање Ковиљаче.² Као сведок једног времена забележио је све активности везане за унапређење Бање Ковиљаче. У уводном делу књиге он износи своју радну биографију, а потом говори о томе да никаква литература о Бањи Ковиљачи није постојала и да је зато његов рад на књизи био отежан. У уводном делу писао је о бањама уопште и покушао да их дефинише као природну појаву, а да их сврста „по величини изградње самих места и по састојцима и особинама његових лековитих вода,“ и да је важнија друга врста. Даље их је поделио на мање бање у врту и веће бање вароши, објаснивши да су у Европи подигли те две врсте, док се код нас због недостатка средстава, подижу само бање у врту, са размакнутијим вилама у зеленилу. У већем делу књиге бави се медицинским питањима, говорећи о начину и значају бањског лечења. Једно поглавље посвећено је кратком приказу природних карактеристика и историје околине. Представио је развој Ковиљаче од 1898 до 1930. године и најважније бањске грађевине. У периоду од 1929. до 1932. године, док он је у Управи бање био званични бањски лекар, откупљено је земљиште и просечен пут од бање до Дрине, где су направљене плаже. Тада је завршено Блатно купатило, Курсалон – Бањска дворана, подигнут дечји санаторијум на брду изнад бање и саграђен први тениски терен.

Истраживање развоја ове специфичне бањске насеобине указало је на три периода односа људи према том простору до средине 20. века, посматрана кроз изградњу, али и приступ природном и ствараном наслеђу Бање Ковиљаче. Тако, би се могла утврдити и хронолошка периодизација. *Први* период обухватио би активности до почетка 20. века. Највеће градитељске активности у Бањи Ковиљачи одвијале су се у периоду од 1902. до 1912. и од 1920. до 1940. године.

Други период је раздобље развоја, а карактерише га ентузијазам, потреба и жеља за просперитетом Бање, како локалне заједнице тако и државе, ангажованих у њеном развоју и изградњи. Организована изградња и уређење Бање Ковиљаче започети су од октобра 1902. године, када је сачињен Уговор о уступању експлоатације извора Подрињском округу на 50 година, а на основу „Закона о уступању Бање Ковиљаче (Смрдан Баре) народу округа подринског на експлоатацију“, донетог у Народној Скупштини у Нишу 1. августа 1898. године, а потврђеног

² Петровић, С., (1934). *Бања Ковиљача, њезина околина и лековитост*, Београд: „Скерлић – Графички институт“.

потписом краља и владе (С бр. 8109/98). Према тадашњој административној подели Подрињском округу су припадали срезови: азбуковачки, јадарски, ма-чвански, посавско-тамнавски, поцерски и рађевски, са окружном вароши Шабац. Бања је била под управом Подрињског округа до 1929. године, када је по новој административној подели припала Дринској бановини са седиштем у Сарајеву.

У периоду пред балканске и Први светски рат планиран је парк са јавним грађевинама постављеним на његовом ободу. Архитекти Министарства грађевина³ **Владимир М. Поповић**⁴ и **Драгутин Маслаћ**⁵ формирали су јединствену просторну целину са централним радијално решеним парком са базеном са водоскоком у средини, од кога се шире на осам страна стазе на чијим крајевима су изграђена најзначајнија бањска здања.

Сл. 70. Парк Бање Ковиљаче почетком 20. века
(разгледнице, приватна колекција)

Сл. 71 Зграда Управе Бање

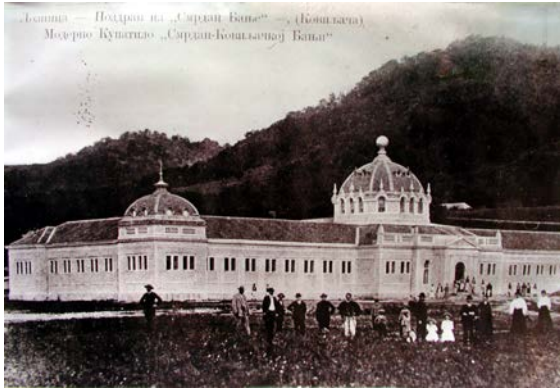
(разгледнице, приватна колекција)

На западу су према њиховим плановима у периоду од 1904. до 1912. године изведене зграде *Управе Бање, виле Ковиљача и Босна и хотел Подриње* по угледу на европска бањска здања, без претензија да буду репрезентативне и луксузне, једноставне у избору архитектонског израза.

³ Шолаја, В. Б., Магдић (1994) А. С. *Инжењери у књажевству/Краљевини Србији од 1834. године до завршетка првог светског рата*, Београд; Којић, Б. (1979); Тошева, С. факултет, <http://phaidrabg.bg.ac.rs/o:6475>; Тошева, С. (1999), стр. 171-181.

⁴ Јовановић, М. *Архитект Владимир Поповић (1876-1947)*, Саопштења XXIV (Београд 1994) 275-286

⁵ Јанакова Грујић, М. (2006) *Архитекта Драгутин Маслаћ (1875-1937)*, Београд.

Сл. 72-73 Купатило Краља Петра
(разгледнице, приватна колекција)

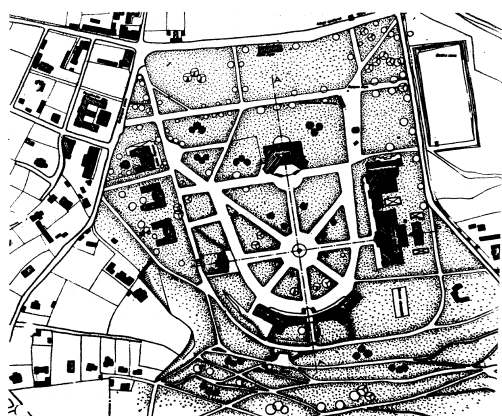
На истоку је према плановима истих архитеката саграђено између 1904. и 1908. године репрезентативно, академски компоновано са куполама *Сумпорно купатило краља Петра*, иза кога су у ограђеном дворишту зграда за машинерију, перионица, главни резервоар са загрејаном сумпорном водом и ложионица. У парку је подигнуто неколико мањих павиљонских грађевина, и то: мала зграда купатила над гвожђевитим извором, мали павиљон над главним сумпорним бунаром, мало „старо“ сумпоровито купатило (са две просторије – мушком и женском), канал и троделни базен за припрему лековитог блата. Започето је пошумљавање јужне падине Гучева и садња у парку.

Радове на изградњи Бање Ковиљаче прекинули су Балкански и Први светски рат. Трагичне последице Великог рата, губитак више од трећине целокупне популације и половине радно способног мушког становништва, штете услед рушења, велике оскудице, осиромашење, прекинути модернизацијски процеси развоја државе – страдања исцрпљене земље и народа осећала су се у свим сферама живота. У првим годинама после ратова новонастале економске, политичке и културне прилике у новоформираној вишенационалној и територијално увећаној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца условиле су решавање значајнијих питања и важнијег усмеравања средстава од изградње бања.

Други период је период успона и врхунца у развоју и изградњи Ковиљаче, у коме се стварају трајне вредности и суштинске одлике: користе се пејзажна разноликост и атрактивност, природна богатства, а у простор се уграђују аутентичност, репрезентативност и различитост облика грађевина, али и ексклузивност садржаја. То је период од 1921. до 1940. године. Ратом изнурена Краљевина

Југославија наставила је радове тек онда када су се за то створили услови. Најзначајније послове у обнови земље добијали су градитељи – инжењери и архитекти у статусу државних службеника. Тако је 1921. године из Министарства грађевина послат **арх. Милан Минић**⁶ у Бању Ковиљачу. Његово ангажовање обухватило је наставак радова и завршавање започетих грађевина у парку. Уређење слободних површина парка било је могуће тек после есхумације посмртних остатака погинулих током борби, односно по изградњи костурнице и споменика на Гучеву. На платоу на истакнутој коти Гучева, над Бањом, подигнут је *споменик пирамида са костурницом* према пројекту архитекте Г. В. Тодић у периоду од 1927. до 1929. године. Ту су сахрањени посмртни остаци око 3200 српских ратника, као и аустроугарских војника. Ово знаменито место обележава Битку на Гучеву вођену у склопу велике битке на Дрини између српске и аустроугарске војске, од 9. септембра до 6. новембра 1914. године.

Концепт урбане форме Ковиљаче пример је успешне симбиозе изграђене средине и природних елемената. Настављено је формирање парка осмишљено пред ратове, а текло је паралелно са пројектовањем и изградњом зграда, стаза и садњом зеленила.

Сл. 74 Ситуација
(Максимовић, Б. (1975) стр. 195.

Сл. 75. Авионски снимак парка
(приватна колекција)

Током двадесетих и тридесетих година 20. века подизане су еклектично решене грађевине, распоређене на ободу на крају стаза.

⁶ Кадијевић, А., Марковић, С. (2003). *Милан Минић, архитект и сликар*, Пријепоље 2003, 34-38.

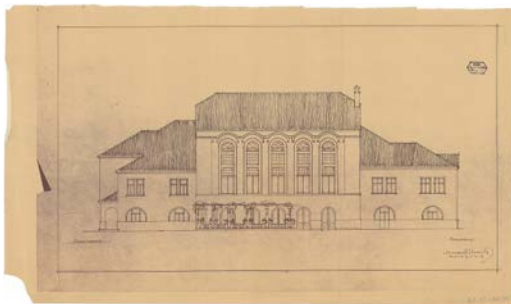
Сл. 76 Хотел Далмација,
цртеж арх. М. Минића

Сл.77 Хотели Далмација и Херцеговина

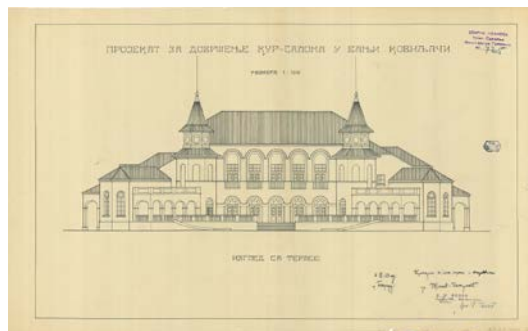
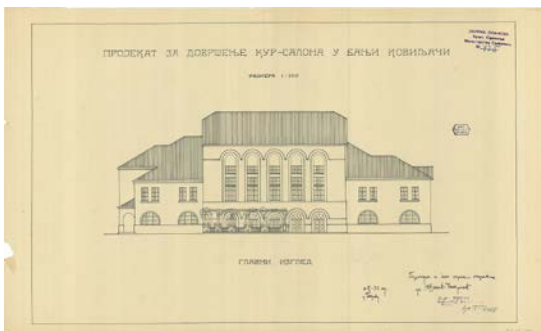
Јужно су симетрично постављени *хотели Далмација и Херцеговина* са обухватном колонадом између, изведени према пројектима арх. Милана Минића, у детаљу инспирисани народним неимарством.

На северу је подигнута Бањска дворана *Кур салон*. Конкавно обликовану грађевина са елементима архитектуре и декоративне пластике преузетим из исто-ријских стилова пројектовала је група архитеката, међу којима су били Драгутин Маслаћ, Милан Минић, Јованка Бончић – Катеринић и Николај Краснов.⁷ То потврђују планови из Архива Југославије. За пројекте заштите градитељског наслеђа од изузетног значаја је техничка документације везана за зграду Курсалона.

Сл.78-79 Курсалон, Бања Ковиљача, цртежи арх. Милан Минић,
Датуми на цртежима: 25. јануар 1928.; 18.2.1928. (АЈ 62 222)

⁷ Замоло, Д. Ђ. (1996), стр. 19-21; Кадијевић, А. (1994а). Допринос руских неимара-емиграната српској архитектури између два светска рата. У: Бранковић, З. (Ур.). *Руси без Русије: српски Руси*, стр. 243-254; Исти, (1994б). Николај Петровић Краснов. У: Бранковић, З. (Ур.). *Руси без Русије: српски Руси*, стр. 273-275; Исти, (1997а). *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX)*; Исти, (1997б). Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године. *Годишњак града Београда*, XLIV, 221-255; Калинин, Н. Н., Кадијевић, А., Земљаниченко, М. А. (2003). *Архитектор Высочайшего Двора*. Симферопол: Бизнес-Информ.

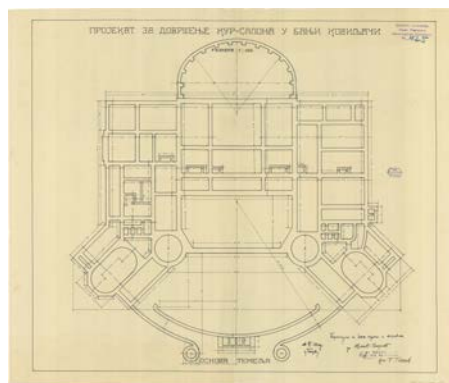
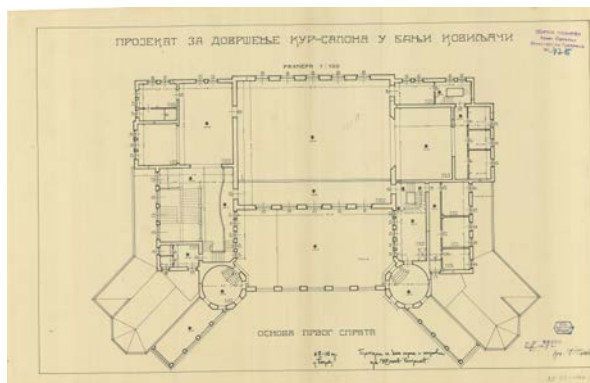

Сл. 80-81 Курсалон, Бања Ковиљача, цртежи арх. Ј. Бончић Катеринић, датум на цртежима: 6. 6. 1928. (АЈ 62 222)

Делатност архитекте Милана Минића занимала је више истраживача. Представљањем његовог живота и анализом опуса бавио се најдетаљније Александар Кадијевић. Оцењујући Минићев „потпуно самосталан пројекат довршења“ Курсалона у Бањи Ковиљачи са декоративнијим и китњастијим фасадама од оног Јованке Бончић Катеринић. У овом случају, наметнуло се питање разграничења ауторства, односно одрицања од индивидуализма или уклапања у тимски рад у државној установи. Пажљивим упоређивањем цртежа запажа се да је на Минићевом датум старији скоро шест месеци. Упоређивањем рукописа види се да је исти, док је на пример назив пројекта Блатног купатила писан другом руком. На сваком цртежу који је потписала Ј. Бончић Катеринић пише „Прегледала са техничке стране и кориговала“. Сваки цртеж је потписао и шеф инспектор П(етар) Гачић.

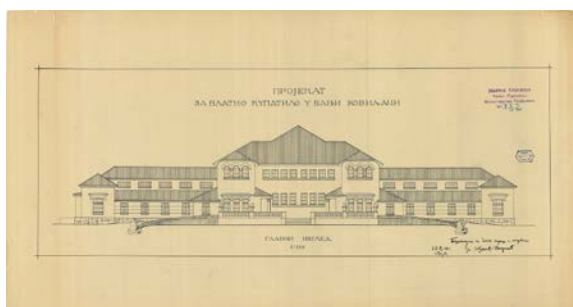

Сл. 82-83 Курсалон, Бања Ковиљача, цртежи арх. Ј. Бончић Катеринић, 1928. (АЈ 62 222)

Сл. 84-85 Курсалон, Бања Ковиљача, цртежи арх. Ј. Бончић Катеринић, 1928.
(АЈ 62 222)

На североистоку парка, уз Сумпорно купатило краља Петра, саграђено је *Блатно купатило*. Архитекте Драгутин Маслаћ и Владимир М. Поповић планирали су ову градњу, али се у Архиву Југославије налазе цртежи фасада које је потписала 1928. године Јованка Бончић – Катеринић. Градња је завршена 1930. године.

Сл. 86-87 Пројекат за Блатно купатило, цртеж Ј. Бончић Катеринић, 25. јули 1928.
(АЈ 62 222)

Око 1930. године иза хотела Херцеговина саграђени су баштованска кућица са цвећаром и стакленом баштом Управе Бање и тениски терен. Иза купатила су проширени канали и базени за припрему пелоида. У парку су током треће деценије прошлог века пројектовани, одобрени у Одељењу Министарства грађевина при Дринској бановини, а потом и изведени како декоративне монументалне капије, две чесме (гвожђевита и бакарна) са балустрадама и степеницама (1929-1932. године), тако и детаљи урбаног мобилијара (клупе, светиљке, ограда и др). Иза хотела, на обронку Гучева, подигнута је чесма „Принцезе Јелене“. Пробијен је пут до Дрине и формирана плажа уз реку.

Уз запажену велику изградњу, овај период у Ковиљачи обележио је и активан друштвени живот, посебно у летњим месецима. Стварање својеврсних културних салона, места за провод и разоноду, мноштво кафана, ресторана и јединствена коцкарница у Курсалону по угледу на европске, доводили су тек формирану елиту младог српског грађанског друштва у Ковиљачу, фијакером, малобројним аутомобилима и посебним композицијама воза пругом уског колосека, данас укинута, чијим је редовним линијама долазио народ на лечење, одмор и провод. На обали Дрине биле су уређене плаже. Шетало се обронцима Гучева и брало лековито биље и гљиве. Период је заустављен Другим светским ратом и по његовом завршетку окончан променом друштвеног и политичког система.

Током истраживања на терену дошло се до значајних резултата. Случајно су откривени делови архиве, поједини планови и друга документација која је у међуратном периоду припадала Управи Бање Ковиљаче, у складу са тада важећим законима. Ови фрагменти историје делимично су употпунили слику о развоју градитељства у Бањи Ковиљачи.

3.0. Анализа обликовања појединих врста бањских грађевина

Грађевине подигнуте у различитим периодима најбоље су сведочанство процеса друштвеног, културног и економског развоја појединих бања. Њихово обликовање које је зависило од намене и особених захтева наручилаца у многоне је обележило архитектонско-урбанистички развој многих бањских насеља одређујући њихов изглед и визууре.

Грађевине имају различито решење облика и величину у зависности од захтева власника и вештине пројектанта. Специфичности су везане за намену објекта, односно унутрашњу организацију простора: хотели (различитих категорија), санаторијуми, поликлинике, породичне виле, виле за издавање, друштвени домови, стамбено-пословни објекти, павиљони у парку, кафане. Јавне грађевине су решаване углавном по академским схемама симетричних композиција основе и фасада у еклектичном духу, али се класични стилови, из којих се узимају цитати схватају много слободније. Временом се побољшава квалитет организације простора и садржаја, нарочито доласком отмене, богате клијентеле, па се граде веће и луксузније грађевине са посебно опремљеним ентеријером, где се наглашава хол – као простор за окупљање гостију, често са декоративним степеништем за спрат (по угледу на светске бање). Дубоке трагове и утицаје на изградњу бања оставили су не само градитељи (архитекте, инжењери, предузимачи) преносећи своја искуства и знања стечена на школовању у иностранству, као и путујући по свету – већ и бањски лекари који преносе своје утиске са рада или путовања у велика европска места и лечилишне центре. Тешко је утврдити прецизну атрибуцију и хронологију грађења због непотпуне архивске грађе и недостатка техничке документације.

Из корпуса репрезентативних јавних здања издваја се Старо здање у Буковичкој Бањи.

Старо здање у Буковичкој Бањи

Стварајући у доба друге владавине Обреновића **архитекта Коста Шрепловић** пројектовао је и између 1865. и 1868. године и до 1872. пратио изградњу најзначајније грађевине **Старог здања** у парку, замишљене да буде летња резиденција Обреновића, али и Државно здање у коме би повремено могла заседати и Народна скупштина. Утицај његове изградње на уређење простора био је велики. Избор места, окренутост ка природи и примењени елементи архитектуре допринеће успостављању нових вредности као модела за друге средине. Изградња овог дворца на Киселој води у Буковичкој Бањи започета је постављањем темеља за веће габарите, али је градња прекинута због смрти кнеза Михаила. Када је настављено зидање, смањене су површине, не само због промена политичких прилика, већ и због недостатка средстава. Првобитно решење било је тротрактно (у облику ћириличног слова П), али је тада изграђен само главни тракт. Главна фасада окренута је према парку, има истурен централни ризалит, чију монументалност и свечаност наглашава тераса пред високим приземљем. У првобитном решењу до ње је из парка водило по једно бочно степениште. Убрзо, преправком тераса је продужена, а степениште је постало средишње. Касније је тераса још повећана, а степениште замењено широким

централним према парку. Тиме је тераса постала монументални прилазни плато, а изгубљена је могућност пријатног, издвојеног седења.

Сл. 88-90 Старо здање у Буковичкој Бањи
(Народни музеј Аранђеловац)

Завршетком градње *Старо здање* постало је главни бањски хотел. Организација унутрашњег простора је једноставна и јасна. Собе су окренуте према парку, док су дугачки ходници позади. Над централним вестибилном са стубовима и сводовима постављена је свечана сала на спрату, чија је висина обухватала и други спрат. Из сале се могло изаћи на балкон, који носе конзоле, са оградом од кованог гвожђа. Свечаност *Сале кнежева*, замишљене за кнежеве пријеме, балове али и заседања Народне скупштине, била је наглашена обликовањем и опремом. У више наврата је реконструисана, те је изгубила је елементе првобитног уређења. У једном делу некадашње балске дворане била је саграђена „шкољка“ за оркестар која јој је давала акустичност, али је у савремено доба уклоњена. Архитекта Велисава Димитријевић¹ (1921) пројектовала је промене ентеријера Старог здања за потребе Хотелског предузећа у периоду од 1965. до 1970. године. Било је још неколико мањих интервенција на грађевини током скоро 150 година постојања.

На фазе изградње и радове на доградњи бочних крила упућује и архивска грађа из тридесетих година 20. века.² На техничком снимку стања основа приземља и спрата, нацртаном вероватно за потребе израде пројекта доградње и преправке Старог здања, види се да се они састоје се из главног подужног тракта и два бочна. Из сачуваних дописа може се утврдити да су после Записника Комисије о дотрајалости зграде Старог здања од 30. маја 1932. године, на захтев бана Дунавске бановине током 1933. године састављена техничка документа за њену оправку, а да су током 1934. и 1935. године извођени неки радови.³ Током 1939. године предузимач инж. Ђура Борошић припремао је ситуације и обрачун за дозиђивање Старог здања и проширење кухиње, израду септичке јаме и приступног пута, као и за „извесне накнадне радове“.⁴ Доградњом тракта према улици зграда је добила затворено блоковско решење, поновљених основних облика са поједностављеним детаљима.

Академска форма Старог здања читљива је у примењеном концепту решавања простора, троделној подели маса и главне фасаде. Истористичка естетика препознаје се у еkleктичком ослањању на српско средњовековно градитељство Моравске школе (полихромија – жуте површине и црвени детаљи рељефне декорација у теракоти, лучно завршени отвори, геометријска

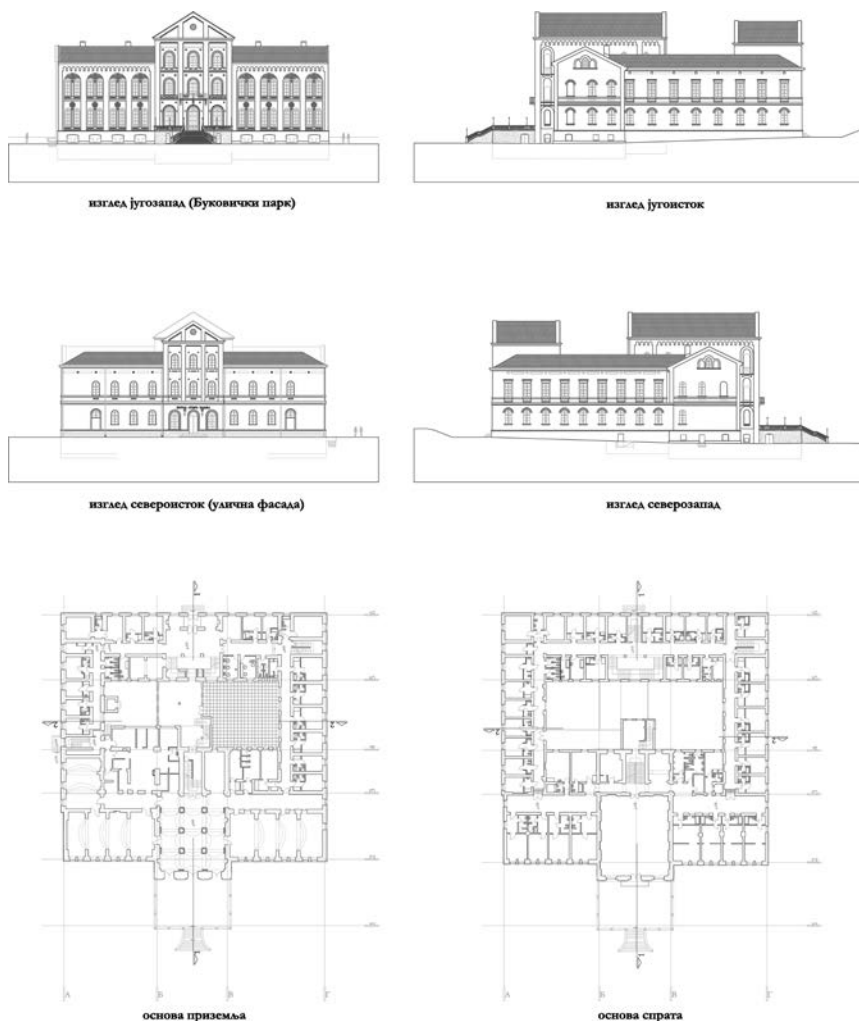
¹ Ђурић – Замоло, Д., (1996), стр. 24.

² Архив Војводине, Дунавска бановина, АВ КБУ, Ф 126.

³ АВ КБУ Ф 126/V

⁴ АВ КБУ Ф 126/V

декоративна подела поља плитким тракама, лезене), преузимању романичког решења декоративних елемената (низ слепих arkada, розете, зупчасти венци) поштујући ренесансне принципе декорисања усложњавањем елемената ка вишим зонама. Овакво обликовање подстакнуто је романтичним историзмом који је средином 19. века захватио средњу Европу. Старо здање у Буковичкој Бањи значајан је допринос српском профаном градитељству, а даје посебан печат романтичарском поглављу српске архитектуре истовремено потврђујући њен европски карактер.⁵

Сл. 91 Старо здање у Буковичкој Бањи
(цртао: арх. Р. Мрљеш)

⁵ Несторовић, Н., (1937) *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*, Београд, стр. 61-62; Несторовић, Б., (1962-63) Капетан Мишино здање, *ГГБ IX-X*, Београд, рр. 81-98; Исти, (1969) Носиоци архитектонске мисли у Србији 19. века, *ИАУС Саопштења 2*, стр. 50; исти, (1974) Преглед споменика архитектуре у Србији 19. века, *Саопштења РЗСК X*, Београд, стр. 154; Исти, (2006) *Архитектура Србије у XIX веку*, Art press, Београд, стр. 183-185; Кадиевић, А., (1997) *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX - средина XX века)*, Београд, стр. 30; Маневић, З., (1969) Променљиви идеали српских архитеката у 19. веку, *ИАУС Саопштења 2*, стр. 60; исти, (1972) *Српска архитектура 1900-1970*, Београд, стр. 10; Јовановић, М., (1988-89) Историзам у уметности XIX века, *Саопштења РЗСК XX-XXI* Београд, 278.

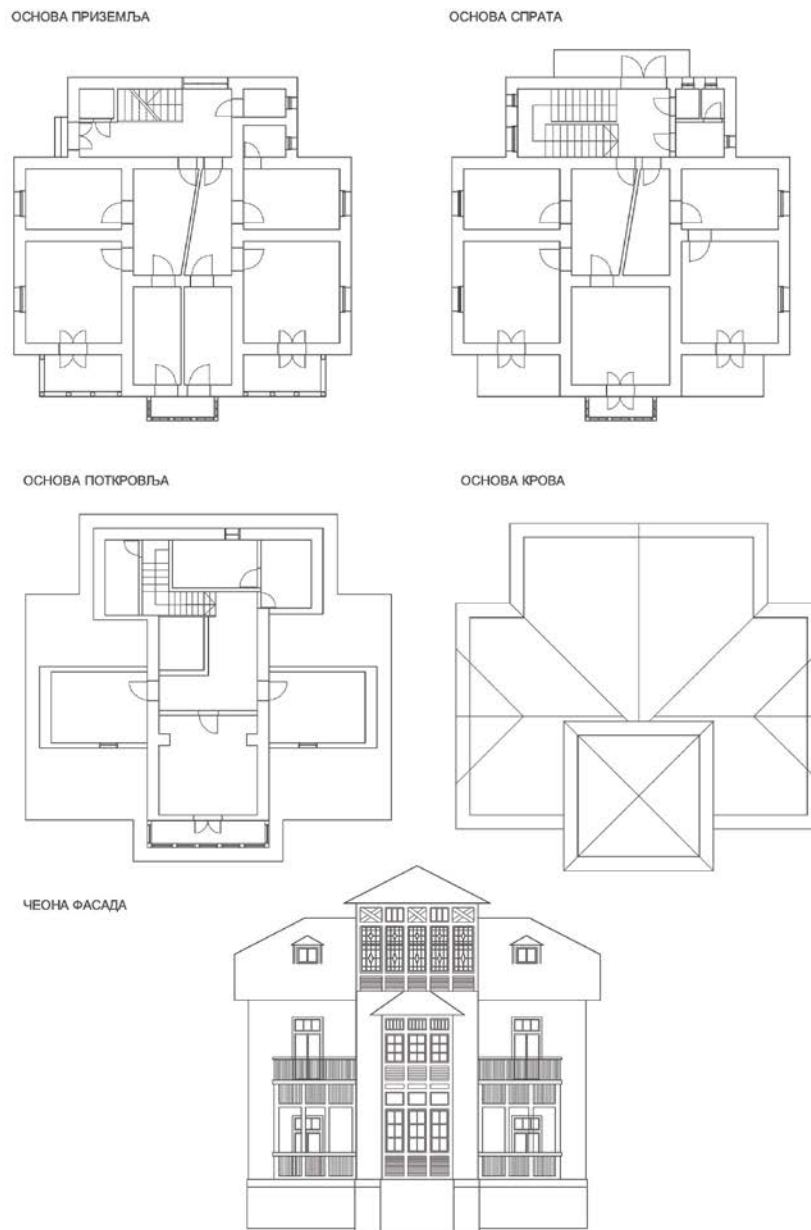
У Бањи Ковиљачи у простору прстена око парка у неким здањима која се издвајају особеностима архитектуре, у периоду између два светска рата били су смештени државни санаторијуми и социјалне установе.

Зграда позната са старих разгледница као **Стари санаторијум „Стражилово“** подигнута је почетком 20. века као приватна вила, коју је касније откупио *Уред за осигурање раденика* за санаторијумско и бањско лечење својих чланова. У откривеним фрагментима архивске грађе Управе Бање Ковиљаче пронађени су пројекти на плавом озалиду из 1927. године са потписом знаменитог архитекте Милана Минића.⁶ Један пројекат је „за грађење купатила при санаторијуму Окружног уреда за осигурање радника у Бањи Ковиљачи“, где су у приземљу предвиђени гардеробе, тушеви и блатно купатило, а на спрату наткривена тераса „за лечење ваздухом и сунцем“. Други пројекат „каптаже извора лековите воде и довођење до резервоара“ потврђује да је зграда била добро опремљена јер је Уред имао високе стандарде лечења. Према „Скици довода воде у санаторијум за лечење ТБЦ костију у Вили Стражилово“, коју је потписао инг. Драг. М. Вељановић (без године), планирало се коришћење извора: „Брестови“ и „Грабовац“, Николића извор и извор у Дубоком потоку. Бројне старе разгледнице приказују пратеће зграде уз ово некада значајно бањско здање, као што су летња кухиња, трпезарија, оставе. У дворишту се налази и чесма са уписаном 1928. годином.

Сл. 92 Санаторијум Стражилово у Бањи Ковиљачи
(Разгледница, приватна колекција)

⁶ Кадијевић, А., Марковић, С. (2003).

Сл. 93 Санаторијум Стражилово у Бањи Ковиљачи
(Документација РЗЗСК)

Зграда Старог санаторијума Стражилово у Бањи Ковиљачи значајна је због архитектонско-стилских карактеристика, заснованих на потребама намене зграде за опоравак и лечење, као синтеза продора утицаја обликовања европских бањских лечилишних центара.

Посебан ауторски печат урбаној структури и градитељском наслеђу оставио је архитекта **Милан Минић**, током вишегодишњег боравка у Бање Ковиљачи током треће деценије 20. века.⁷

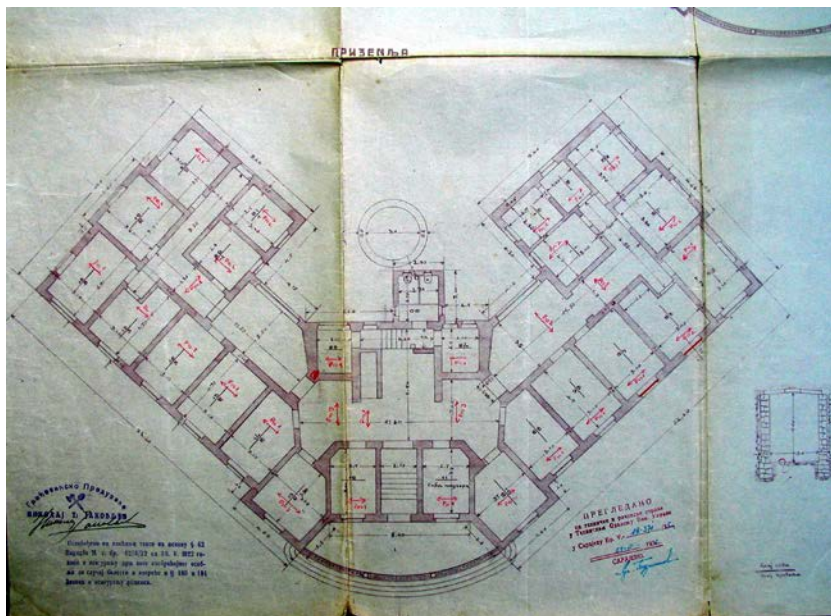
⁷ Кадијевић, А., Марковић, С. (2003). *Милан Минић, архитект и сликар*. Пријепоље.

Сл. 94 Панорама са Домом железничара у првом плану

Сл. 95 Дом железничара

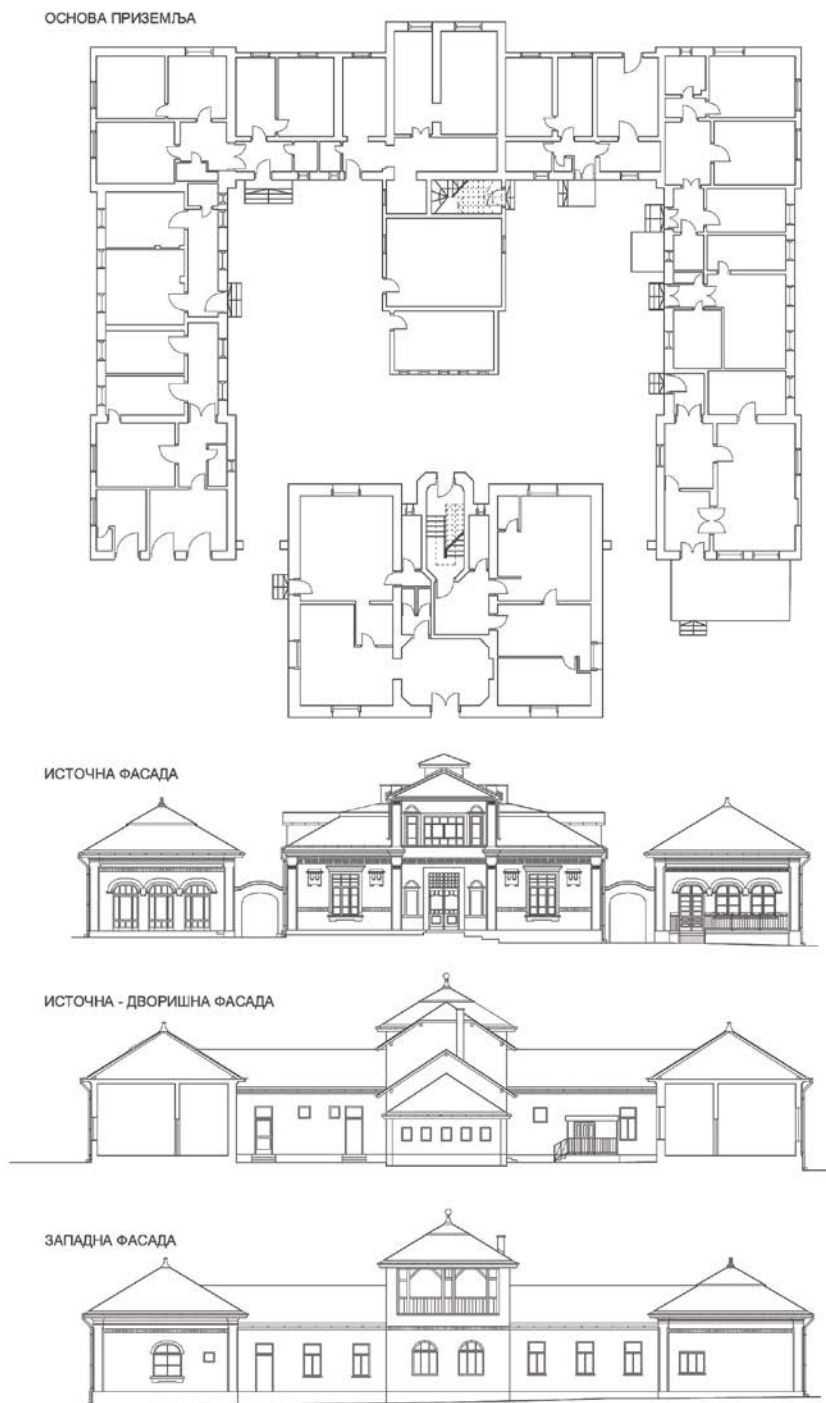

Сл. 96 Основа Дома железничара (Документација РЗЗСК)

Приватну Вилу Драга откупило је Министарство саобраћаја за бањско лечење железничара и њихових породица. Доградњом спрата и прилагођавањем простора потребама Дома железничара, архитекта Милан Минић није нарушио обликовне и естетске вредности зграде Дома болесничког фонда државних железничара, касније Железничко одмаралиште. Монументално здање, разуђених волумена, необично постављено („на лакат“), особеног приступа избору мотива, представља репрезентативно решење са маштовитим транспонованњем елемената народне архитектуре, како у обликовање трема, кровова, доксата, тако и декоративних детаља ограда, прозора, греда. Може се претпоставити да је арх. Милан Минић обликовао ово јединствено архитектонско дело.

Зграда Дома сироте деце Стаке М. Пејић у основи је сложена грађевина. Овај мали комплекс чине већа зграда, основе у облику ћириличног слова Ш и мања зграда, подигнута у правцу скраћеног средњег дела веће. По детаљима и концепту могла би се приписати ауторском рукопису арх. Милана Минића. Маштовито

компоновано здање одликују разубјени волумени и слободна елевација, са елементима који асоцирају на градитељску традицију ових простора. Стилизовање и примена мотива народног неимарства, одбацивањем слепог копирања створени су нови облици инспирисани традиционалним.

Сл. 97 Сиротињски дом – задужбину Стаке Пејић
(Документација РЗЗСК)

Вила Бенкара је од посебног значаја због јединствености облика и архитектонског израза у српској бањској архитектури. Претпоставља се да је подигнута почетком треће деценије 20. века са истористичко-романтичарским елементима у примени архитектонског концепта заснованог на традиционалној архитектури. Вилу је подигла и у њој живела до 1939. године лекарка мис Бенкерт, добровољац у првом светском рату као медицинско особље у српској војсци.

Изузетан положај на западном брду изнад Бање омогућио је изванредне визуре због којих је изграђен велики полигонални трем, са терасом на спрату, изведеном у дрвету. У решавању трема препознају се елементи и начин израде стубова као на главним бањским здањима, хотелима „Далмација” и „Херцеговина”. Вешт пројектант полигоналном решењу основе подредио је намену простора смештањем кухиње, остава и собе за домаћицу у приземље, док су на спрату биле собе за дневни боравак и спавање власнице. Фасаде приземља изведене су у камену рустичне обраде, а спрат је малтерисан и кречен, са разбацаним комадима камена неправилног облика истурених на зидном платну као декоративни елементи. Плато на коме је подигнута кућа озидан је каменим потпорним зидом. Претпоставља се да су мештани назвали Бенкара њену кућу и и брдо, према њеном презимену.

Сл. 98 Вила Бенкара
(Документација РЗЗСК)

За *мис Бенкерт*, која је живела у Дому Стаке Пејић све док се није преселила у своју кућу у вишим деловима Ковиљаче, вероватно је Минић пројектовао кућу, обзиром да су архитектонски елементи слични онима које је употребио код хотела у парку.

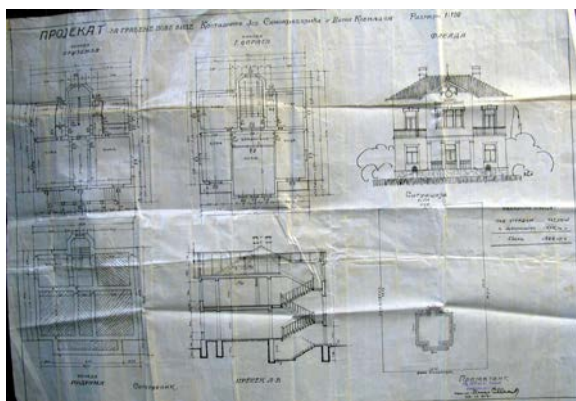

Сл. 99 Вила Бенкара

У поседу данашњег власника **Виле Самокрес** је драгоцену документацију за тумачење историје здања. Власник има пројекат „Нове виле Костадинке Јов. Самокресовић” из 1927. године са потписом арх. Милана Минића. Архитекта М. Минић дао је Ковиљачи својеврстан обликовни ауторски печат, а открићем овог пројекта допуњен је његов недовољно познати опус. С видним настојањем ка модерном упрошћавању, ову кућу већих димензија карактерише једноставност, симетрија и чврстина композиције, уз примену одмерене, дискретне фасадне пластике.

Сл. 100 План Виле Самокрес
(Документација РЗЗСК)

Сл. 101 Вила Самокресу Бањи Ковиљачи
(Документација РЗЗСК)

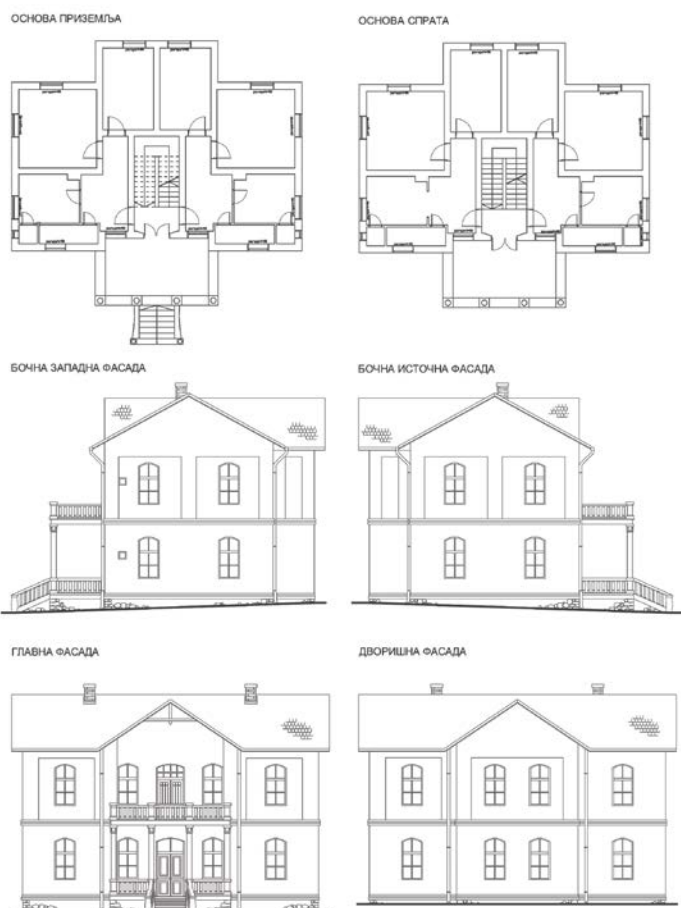
Бројне грађевине – виле, пансиони и санаторијуми, подигнути у простору прстена око парка у периоду између два светска рата, репрезентативна су градитељска остварења.⁸ Уз многа позната имена архитеката значајну улогу у изградњи Бање Ковиљаче имали су и предузимачи Милорад Б. Стојановић, Ђока Јовановић, Кеић и други.

Вила Гучево у Бањи Ковиљачи саграђена је као мањи пансион са собама за издавање гостима Бање. Познати је мотив на старим разгледницама. Може се претпоставити да је изведена према типском пројекту за грађевине сличне намене, објављиваним у часописима средње Европе (Аустрија, Немачка). То је једносpratна зграда академски компонована, са еклектичким елементима. Посебно обележје виле даје главни мотив прочеља композиције – истакнути трем на стубовима, правоугаоне основе, надвишен терасом са оградама од балустера. Троугаони забати над средишњим делом главне и над споредним фасадама украшени су декоративним дрвеним троугластим решеткама. Сокл и степениште изведени су од камена. Фасаде су скромно декорисане у плитким испустима у малтеру око прозора и врата, као и хоризонталним венцем који одваја приземље и спрат. У приземљу и на спрату око централног хола симетрично су распоређене собе за смештај гостију. Према тапији коју чува потомак последњег власника виле Гучево, може се претпоставити да је подигнута у периоду између 1904. и 1907. године када је власник имања био предузимач Рака Аћимовић. Гардијски официр краљеве војске Милан Кандић купио је 1923. године део земље зване Лучица, а 1928. године још један део тог имања са вилом Гучево. Кредитом који је добио као носилац ратних признања и одликовања, извршио је оправке виле Гучево да би себе издавао бањским гостима. Уз вилу су биле подигнуте и пратеће зграде (летња кухиња, трпезарија, оставе)..

⁸ Митровић, Г. (2004) Прва фаза истраживачких радова у Бањи Ковиљачи, *Гласник ДКС* 28, Београд, стр. 138-143.

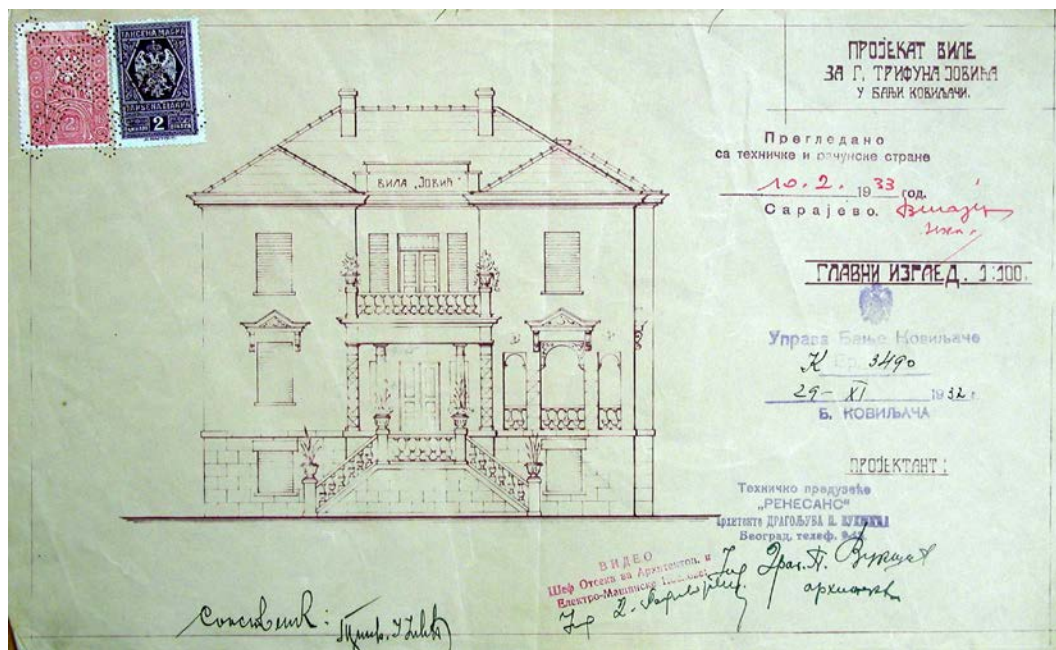

Сл. 102 Вила Гучево
(Документација РЗЗСК)

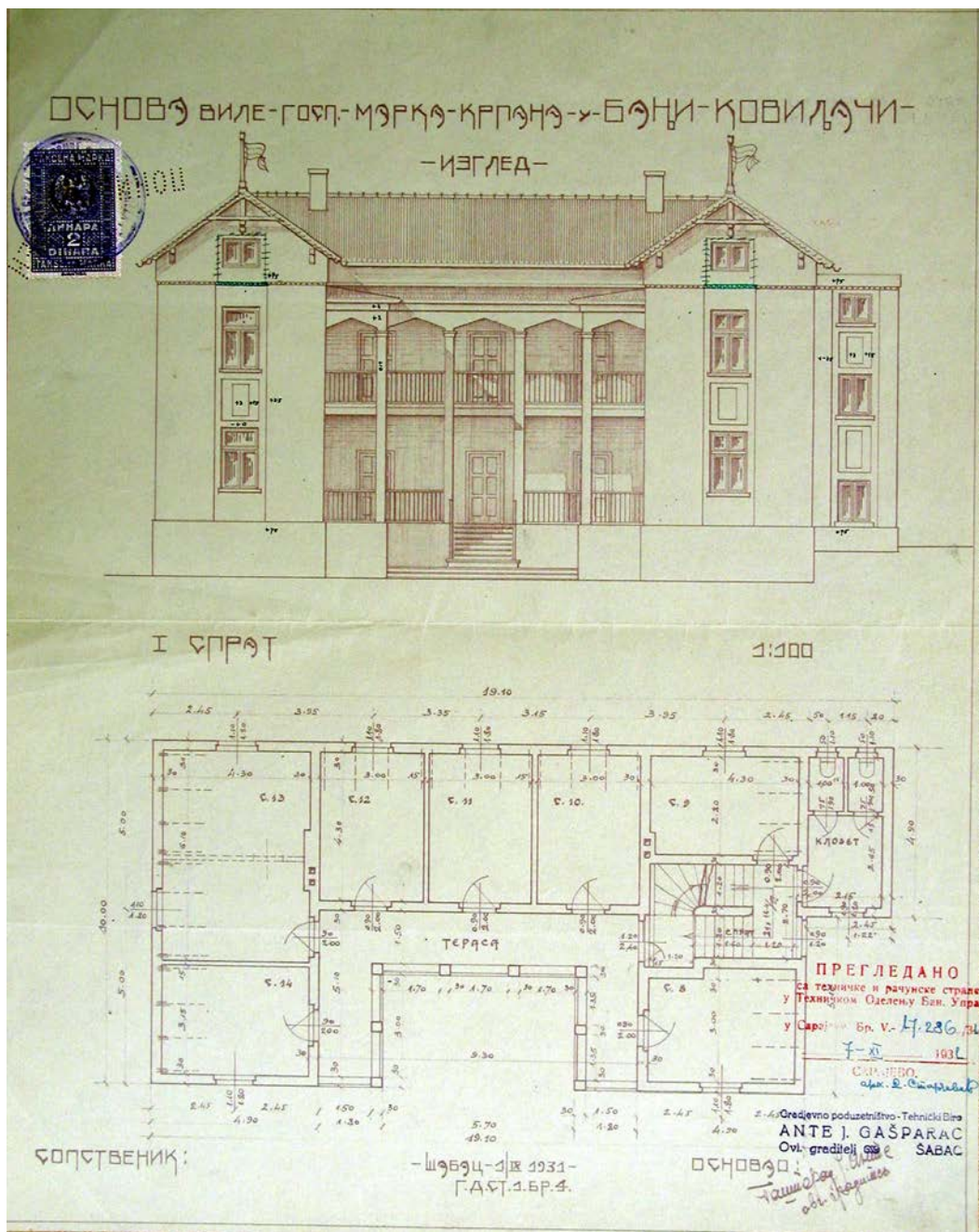
Сл. 103 Вила Гучево Бањи Ковиљачи
(Документација РЗЗСК)

Својим архитектонским својствима **Вила Катарина** издваја се као запажено остварење у градитељском наслеђу Ковиљаче. Саграђена је на самом ободу парка у централној бањској зони. Њен истакнути положај на парцели и обликовањем заснованим на принципима и постулатима академизма са еклектичким приступом у примени архитектонских и декоративних елемената. Изванредан извор за реконструисање историје промена у простору представља тапија у поседу данашњих власника. На откривеном пројекту пише да је „Вила Јовић” подигнута за Трифуна Јовића. Пројектована је 1932. године у Техничком предузећу „Ренесанс” Драгољуба П. Вукшића из Београда. Кућа има сутерен, приземље и спрат. Утиску монументалности здања доприноси доминантно двокрако степениште са балустрадом, које води на трем са четири стуба, надвишен балконом. Стамбени простор куће конципиран је конвенционално, тако да су репрезентативне (јавне) просторије распоређене у приземљу око централног хола - салон, трпезарија, радна соба и монументално дизајнирано унутрашње степениште, док су приватне (интимне) просторије (спаваће собе, купатило) организоване на спрату, а у сутерену су смештене помоћне просторије. Кућа се одржава, обзиром да у њој живи једна породица.

Сл. 104 Вила Катарина у Бањи Ковиљачи
(Документација РЗЗСК)

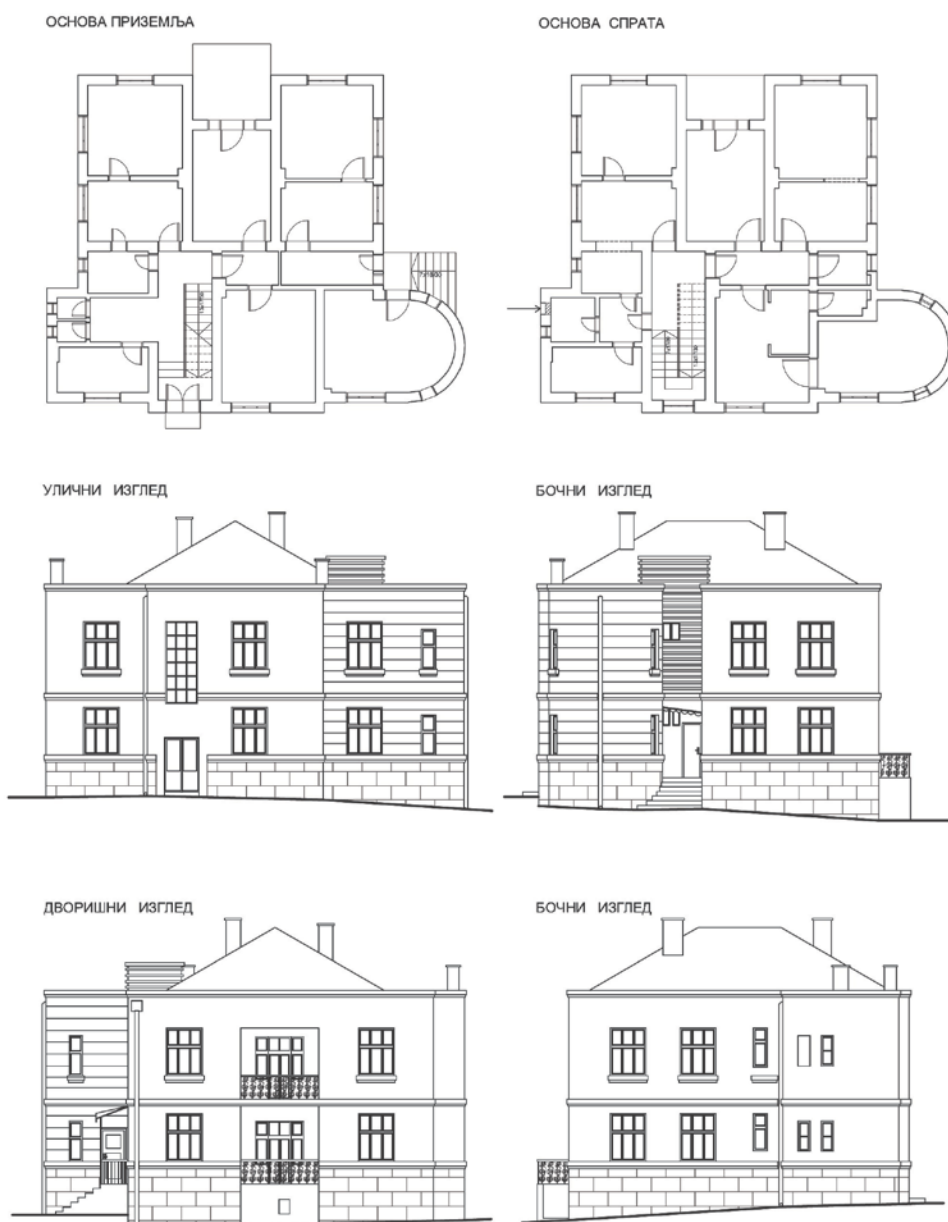
Откривена архивска грађа показала је да је **Вилу Иванка** као пансион за смештај бањских гостију подигао Марко Крпан према пројекту Грађевинског предузећа Анте Ј. Гашпарца из 1931. године. Ова грађевина основе решене у облику ћириличног слова П, компонована је по узору на мање типске санаторијуме средњоевропских бања на прелазу векова. Има високо приземље, спрат и таван.

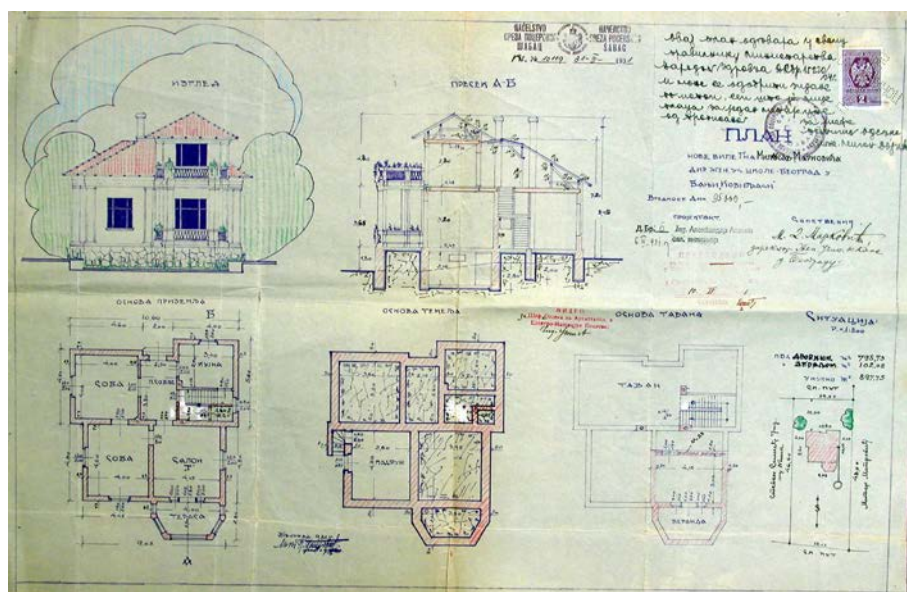
Сл. 105 Вила Иванка у Бањи Ковиљачи
(Документација РЗЗСК)

Вилу Анкица подигао је др Бато Петровић као санаторијум за смештај и лечење болесних бањских гостију. Избором места на уздигнутом платоу у централној бањској зони, истакнутим положајем на парцели и архитектонским својствима сврстава се у значајна остварења у градитељском наслеђу Ковиљаче. У архитектонском приступу сједињена су два опречна принципа карактеристична за међуратно градитељство у Србији, и то: *академизам* заснован на традиционалним грађевинским техникама са задржавањем конструктивног система масивних носећих зидова, и *модернизам* који подразумева формалистичку примену

обликовних елемената у компоновању форме, где из примарног правилног кубуса испада цилиндрични волумен на угаоном делу уличне фасаде. Полазиште цилиндричног тракта обележава, наглашавајући вертикалност, ужа трака са хоризонталном профилацијом малтера постављена над улазом на доминантној фасади кубуса. Модерни израз односи се више на решавање зидних платана, сведеност украса на примену одговарајућих фасадних материјала и једноставних отвора, а мање на организацију простора према специфичном програму који обједињује приватну (стан лекара), пословну (ординација, собе за болеснике) и сервисну (помоћне просторије) функцију.

Сл. 106 Вила Акица
(Документација РЗЗСК)

Сл. 107 Вила Љубав
(Документација РЗЗСК)

ВИЛА ЉУБАВ

Откривена архивска грађа показала је да је ова мала вила романтично именована подигнута за Милисаву Марковића, директора Женске учитељске школе у Београду, према пројекту из 1931. године са потписом инж. Александра Ацовића. Вила има подрум, приземље и таван. Мањих је габарита, складно академски компонована у духу еклектике. Сокол је изведен у камену. Над салоном са терасом у приземљу, подигнута је мала “кула” са собом и верандом. У основи истурене, трапезоидно решене тераса и веранда повезане су са четири стуба, а имају ограде украшене балустерима и вазама. Промене у односу на пројекат у деловима ентеријера (око степеништа и преградних зидова у приземљу) настале су касније.

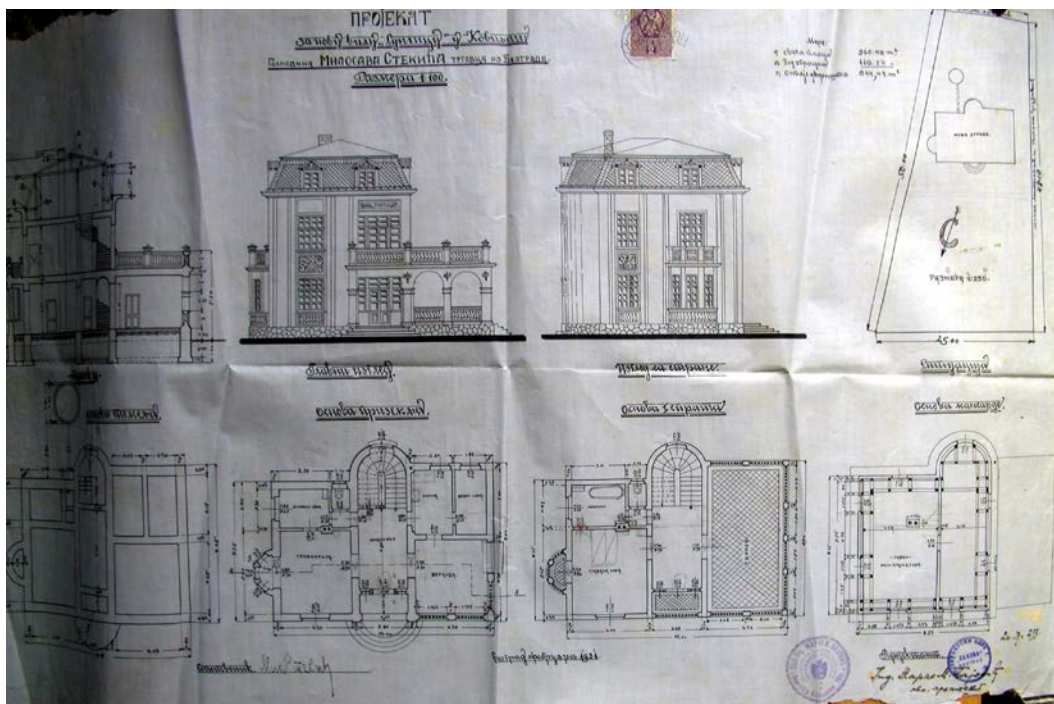
Сл. 108 Вила Емилија
(Документација РЗЗСК)

Сл. 109 Вила Емилија
(документација РЗЗСК)

Данашњи власници **Виле Сунчица** имају драгоцену документацију за тумачење историје овог здања. Према *Пројекту за нову вилу Сунчицу у Ковиљачи господина Милосава Стекића, трговца из Београда* из фебруара 1931. године, утврђено је да је потписан пројектант овлашћени цивилни архитектор дипл. инг. Жарко М. Пајовић из Београда. Вила је постакадемски компонована са изабраним еклектичким архитектонским детаљима и одмереном применом декоративних мотива (аплицирана рељефна архитектонска пластика). Има приземље, спрат и мансарду. Према пројекту из 1972. године архитектке Љубице Јарчев из

Грађевинско занатског предузећа *Обнова*, извршена је доградња виле Сунчица затварањем велике терасе и подизањем нове на већу спратну висину, а на коју се излази из поткровља. Осим промене изгледа фасада., Тако је промењена организација унутрашњег простора, те од једнопородичне виле са јавним просторијама у приземљу и спаваћим на спрату настају два одвојена стана (једнособан у приземљу и двособан на спрату).

Сл. 110 Вила Сунчица
(Документација РЗЗСК)

Сл. 111 Вила Сунчица
(Документација РЗЗСК)

Зграду хотела Београд чине два подужна кубуса, постављена на парцели паралелно. Главна зграда је постављена тако да је широка тераса ресторана окренута према улици. Над рестораном су собе за смештај гостију. У другој згради су у приземљу гараже, а на спрату станови за послугу. Ненаметљиве

декоративности, обе зграде, симетрично компоноване, показују подређеност намени заснованој на концепту модерне архитектуре.

Сл. 112 Хотел Београд
(разгледница, приватна колекција)

Питање изградње пруга у Србији држава је регулисала одређеним законима и пратећим актима, на основу којих се може закључити који је значај имала железница у развоју земље. Из публиковане грађе сазнаје се да је окружна пруга уског колосека (ширине 0,76 м) на траси дужине 54 км на релацији од Шапца до Ковиљаче, предата у јавни саобраћај 1910. године. Обзиром на државне акте из 1899. и каснијих година, може се закључити да је изградња **зграде железничке станице** са пратећим грађевинама започета на прелазу 19. у 20. век. Типски пројекти у складу са европским стандардима, припремани су у Железничком одељењу Министарства грађевина. Укидањем пруге у новије доба Ковиљача је изгубила могућност атрактивног путовања гостију (попут туристичког воза *Романтика*).

Сл. 113 зграде железничке станице

Данас централни бањски простор обухвата специфичну просторну културно историјску целину – парк са бањским лечилиштем, утврђену за непокретно културно добро,⁹ коју опасавају линеарна урбана форма магистралне улице са запада, шумљени обронци Гучева са истока, а групације значајних грађевина у простору са јужне и северне стране. Ту се налазе најзначајније грађевине са историјско – уметничким, стилским, архитектонским и амбијенталним вредностима. Групације здања расутих у простору прстена око парка са јужне и северне стране су са посебним историјско-уметничким, стилским, архитектонским и амбијенталним вредностима. Део главне, магистралне улице и њена непосредна околина линеарног урбаног карактера садржи поједине грађевине са историјско-уметничким, стилским, архитектонским и амбијенталним вредностима.

У ширем простору су делови насеља са неправилном (слободном) урбаном матрицом (стихијски попуњен простор), обала реке Дрине и шумски масив на обронцима Гучева. То је простор контактне зоне непосредно везан за урбане процесе и токове у језгру, за визуелне карактеристике природних вредности, визуелно јединство неизграђеног и изграђеног простора (визуре) као интегрални део амбијента Бање.

Истраживање градитељства Србије заснивало се на искуствима и стручним знањима стицаним у области заштите градитељског наслеђа. То је и било повод да за истраживање, проучавање и преиспитивање.

⁹ Одлука о проглашењу Комплекса Бање Ковиљаче за културно добро – просторно културно историјску целину, коју је донела Скупштина општине Лозница број 06-16/89 од 23.06.1989. године.

V ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Закључна разматрања обухватају сумирање резултата истраживања, проверу почетних хипотеза, сагледавају резултате целокупног рада, пружају могућност правцима даљих истраживања.

Бањска и климатска лечилишта и места за одмор и опоравак јесу насеља настајала на просторима са посебним природним ресурсима и другим условима, специфичне просторне структуре, јасне и одређене намене. У Србији су доскора ове урбане целине биле запостављане и маргинализоване, како у истраживањима, тако и у приступу обнови. У ранијим демографским и антропогеографским проучавањима развоја насеља у Србији бањска места нису издвајана као својеврстан тип насеља, већ су изједначавана са другим, градским, сеоским или мешовитим. Такав приступ нема оправдање будући да бање садрже бројне особености и обележја која се не могу наћи у другим насељима. Стога се у истраживању бањског насеља као просторно физичке, културне, амбијенталне, социо-економске и туристичке целине укључују специфичне анализе како у димензији историјске анализе настанка и формирања бањског насеља, тако и у димензији анализе фактора од значаја за функционисање и обликовање простора.

У овом раду шире су сагледани услови за настанак и развој бањских насеља у Србији у 19. и у првој половини 20. века. У раду је појам *градитељство* употребљен у најширем значењу као синтеза науке и техничких достигнућа, уметности и вештине обликовања простора, планирања и изградње простора, пројектовања и грађења различитих грађевина.

Подаци из статистике показали су да је у различитим временским периодима свако једанаесто насељено место било бањско насеље. Археолошки налази у Србији потврђују да су подручја са квалитетнијом минералном водом и термалним изворима била изузетно насељавана и трајно коришћена још од доба најстаријих, праисторијских цивилизација. Писани извори и материјални остаци пружају непобитне доказе о развијености и организованом животу у античком периоду у близини минералних и термалних извора, али и о њиховом коришћењу везаном за култ здравља и неговање тела. Постоје оскудни извори о коришћењу

минералних и термалних вода и бања на нашем тлу у средњем веку. Извори из 18. века указују на утицај источних култура на употребу минералних вода.¹ Према честим предањима многе турске свите користиле су лековите изворе и приморавале локално становништво да их опслужује. Сељаци су, неретко, затрпавали и крили изворе, да би се ослободили оваквих обавеза.

Започињање истраживања минералних вода у Србији у новије доба везује се за Кнеза Милоша, за време чије владавине су вршена прва научна истраживања термалних извора и лековитости бања у тада ослобођеним крајевима. Тридесетих година 19. века познати страни стручњак барон Хердер обавио је хемијска испитивања извора лековитих вода и руда. Доласком др Емериха Линденмајера у Санитетско одељење Министарства унутрашњих дела почиње организовано држава да испитује минералне изворе и планира уређивање бањских и климатских лечилишта и насеља за лечење и опоравак.

Бањска и климатска лечилишта и места за одмор и опоравак јесу насеља настајала на просторима са посебним природним условима. Приказом природних карактеристика показан је њихов утицај на настанак бањских насеља. Затим је дат преглед испитивања лековитости воде, ваздуха, гасова, блата (пелоида) обављених у посматраном периоду, која су потврдила богатство и бројност изворишта са квалитетном минералном, термалном или термоминералном водом, као и минералним саставом тла у Србији. Постојање важног саставног дела бања, каква су лековита својства, условило је њихово трајно коришћење и омогућило развој.

У овом раду је анализиран утицај историјских околности, друштвених и културних прилика, посебно модернизацијских процеса на градитељство и њихова узајамна веза. Фокус је на осветљавању доприноса организованих група грађана заинтересованих за уређење лековитих извора и њихову употребу; затим на сагледавању појава нових облика и правила друштвеног живота, која су у традиционално српско друштво унели процеси европеизације и модернизације, изазвани убрзаном индустријализацијом, урбанизацијом и развојем саобраћаја, који су успоставили нове моделе понашања омогућивши стварање грађанства, чиме су пресудно утицали на обликовање како укупног простора бања, тако и

¹ Турски дефтери за поједине санџаке.

грађевина, уз постепено претварање места за лечење и опоравак у центре друштвеног живота и забаве.

Сагледана је улога државе у доношењу система правних норми са контролом њиховог спровођења директном сарадњом државних органа из области здравства и градитељства, чиме је омогућено успостављање реда и контролисани развој, уређење и изградња бања Србије. Тиме је потврђено да су ова специфична насеља била изузетно поштована и да су одговорни државни органи, схватајући значај њиховог издвајања у посебан систем правних норми, имали визију њиховог модерног лечилишно-туристичког развоја.

Планови за оснивање, развој и уређење бањских насеља и лечилишта заснивали су се на посебним законима о грађењу и грађевинском рејону, које је држава донела. Напредак у бризи и старању о бањама био је видан приликом оснивања Одељења грађевина при Попечитељству внатрених дела 1850. године, а затим Главне управе грађевина 1859. године, и најзад, после 1862. године поверавањем бриге о управи бањама Министарству грађевина и Министарству здравља. Почетком 1865. године, у оквиру Закона о подизању јавних грађевина, први пут су озваничени односи према јавним здањима при минералним изворима, као и процедура приликом пројектовања, грађења и пријема грађевина свих врста у јавној употреби. У међувремену, до 1880. године, доноси се читав низ уредби и мера за уређење бања, заштиту извора – нарочито минералних, као и услова за подизање разних грађевина у бањама – од кафана и коначишта, до грађевина за администрацију, поште, телеграфе и друга јавна и здравствена здања, као и за становање и исхрану гостију. После сређивања прилика у Србији и ратова за ослобођење јужних делова (1876-1878. године) први пут се у буџету Србије предвиђају средства за унапређење бања.

Тек 16. јуна 1914. године, пред сам почетак Првог светског рата, објављен је у „Српским новинама“ први Закон о бањама у Србији, чија је примена започела 1920. године. Правилник о подизању грађевина у бањама: Врњачкој, Врањској, Буковичкој, Брестовачкој, Нишкој, Русанди, Ковиљачи, Соко, Рибарској, Матарушкој и Младеновачкој донет је 14. маја 1924. године.²

² Први Закон о бањама после Другог светског рата, који је и данас на снази, објављен је 6. новембра 1992. године (Службени Гласник Републике Србије бр. 80, 1992, 2781-2782).

Процеси европеизације и модернизације, изазвани убрзаном индустријализацијом, урбанизацијом и развојем саобраћаја, од средине 19. века полако уносе у традиционално српско друштво и појаву нових облика и правила друштвеног живота. Стварање грађанства и успостављање нових модела понашања постепено је од места за лечење и опоравак претварало бање у центре друштвеног живота и забаве.

Промене у 19. и првој половини 20. века које су доносили модернизацијски процеси, подстакле су повећани број српских путника не само на школовање у главне европске центре образовања, већ и носиоце грађанског друштва у значајнија културна одредишта и позната места за одмор и забаву, где су се тада преузимали културни модели и формирали владајући укуси. Процеси промена у свим областима како у држави, тако и у друштву, преносе се на развој насеља и убрзану урбанизацију и развој бања, тако да је изложена хронологија процеса уређења бањских простора и показана генеза урбанистичке структуре, а посебно је истакнуто на примеру Буковичке и Врњачке Бање.

Под утицајем развојних политика и регулативе у другој половини 19. века, бање у Србији постепено попримају изглед европских бања, у првом реду захваљујући организованој експлоатацији извора, успостављању и неговању амбијенталних вредности као што су бањски паркови, и изградњом значајних архитектонских остварења. Током времена побољшава се квалитет организације простора и садржаја, као одговор на захтеве све богатије и захтевније клијентеле. Како је архитектура током историје била огледало друштвених и културних прилика приказујући достигнути ниво развоја заједнице, тако је анализирана улога и утицај који су имали приватни наручиоци, пре свега припадници грађанске елите, на градитељство у бањама Србије у посматраном периоду.

У Сокобањи, Буковичкој Бањи, Врњачкој Бањи, Бањи Ковиљачи Рибарској Бањи и Нишкој Бањи током развоја до 1940. године у потпуности су поштовани и примењивани основни захтеви бањско-климатског лечилишта, нарочито у погледу правне и грађевинске регулативе и стандарда, и поред великог утицаја приватног капитала и захтева наручилаца за већим профитом. Успостављена су и поштована правила о позицији и међусобном односу грађевина, њиховој пропорцији и позиционирању, чиме су избегавани сукоби између различитих

интереса и функционалних намена парцела и потцелина. Планирање и градња различитих здања потврђује да је уложен велики труд да свака грађевина има свој „карактер“, посебну обраду архитектуре и да са околином чини што је могуће већи склад. Облици и величине грађевина различито су решавани у зависности од захтева наручиоца (власника) и вештине пројектаната.

У оквиру потребе за што објективнијим сагледавањем улоге и значаја градитеља у обликовању простора и грађевина у бањама, било је потребно истражити и расветлити рад мање познатих архитеката, као и представити до сада непозната остварења значајних српских архитеката. Резултати овог истраживања били су и приказ и анализа најзначајнијих архитектонских остварења грађених у бањама, вреднованих према својствима везаним како за облике и елементе архитектуре, тако и за намену и унутрашњу организацију

У раду је утврђиван допринос градитеља – државних службеника инжењера и архитеката у креирању бањског градитељства. Посебно је истакнута делатност првог државног архитекте Јана Неволеа на пословима обнове бања. Улога архитеката запослених у Министарству грађевина показана је на примеру изградње комплекса грађевина у Парку Бање Ковиљаче и комплекса купатила у Врњачкој Бањи, посматраних као специфичан архитектонско-урбанистички феномен. Приказ најзначајнијих бања и њихових садржаја представља преглед бања за које је урађен правни оквир за њихово уређење и изградњу у проучаваном периоду, а посебно је анализирана изградња комплекса у парку Буковичке Бање. Такође, анализирана су изабрана градитељска остварења саграђена у бањама истраживаним на терену, у Врњачкој Бањи, Бањи Ковиљачи и Нишкој Бањи, која су до сада недовољно позната стручној и научној јавности, а откривање њихових аутора доприноси бољем сагледавању недовољно познатих токова развоја српске архитектуре.

Сложени процеси настанка и развоја градитељства у бањама Србије нису били предмет опсежнијих истраживања до сад. Заинтересованост за откривање недовољно познате области водила је ка циљу само преко истраживања веза између различитих области науке, наизглед недодирљивих – медицине и архитектуре, чије је преплитање у деловању омогућило стварање и развој бања..

Сагледавање интензивног развоја и изградње у бањама Србије у 19. и првој половини 20. века, улоге државе, као и делатности појединих архитеката знатно је отежано због релативно малог обима сачуване оригиналне документације, јер је она уништавана у више наврата. Током истраживања прикупљана је грађа у Историјском архиву града Београда, Архиву Србије, Архиву Југославије, Архиву Војводине и Архиву БиХ у Сарајеву, Универзитетској и Народној библиотеци. Сачувани су делови фонда Књажевске канцеларије и Министарства грађевина Кнежевине и Краљевине Србије у Архиву Србије, делови фонда Министарства грађевина и Министарства здравља Краљевине Југославије, који се налази у Архиву Југославије у Београду, а садрже разноврсну грађу прописа, закона, уредби, правилника, преписке, персоналних досијеа архитеката и збирке планова. Осим тога, значајан извор за проучавање су: дневна и периодична штампа, објављене уредбе и закони о уређењу простора, а посебно они о уређењу бања. Бање су помињали и домаћи и страни истраживачи, историчари и путописци.

Посебно су била значајна истраживања заснована на непосредном прикупљању података на терену, како усменим сведочењем, прикупљањем грађе и извора које поседују власници, односно корисници посматраних грађевина, тако и фотографисањем и техничким снимањем затеченог стања одабраних здања. Резултати досадашњих истраживања били су полазна основа, чијом се анализом и компарацијом вршило проверавање и утемељење главних хипотеза. Теренска истраживања обухватила су оне бање за које је у посматраном периоду стваран правни оквир за њихово уређење и изградњу. Теренска истраживања обухватила су оне бање за које је у посматраном периоду стваран правни оквир за њихово уређење и изградњу. У оквиру пројекта „Топографија градитељског наслеђа у бањама Србије“ Републичког завода за заштиту споменика културе, током неколико радних сезона обављено је истраживање и техничко снимање грађевина у Врњачкој Бањи, Бањи Ковиљачи и Нишкој Бањи у сарадњи са студентима Архитектонског факултета Универзитета у Београду и Архитектонског факултета Универзитета у Нишу. Критеријуми за избор грађевина које су технички снимане били су споменичке вредности (аутентичност, историчност, естетски принципи и идеје градитеља у прошлости; оригиналност грађевина, историјска организација простора, изворни облици и континуитет намене, примењене старе,

традиционалне технике грађења и стари материјали). Формирана је техничка документација за 59 грађевина у Врњачкој Бањи, 35 у Бањи Ковиљачи и 25 грађевина у Нишкој Бањи. Током рекогносцирања у Буковичкој Бањи, Сокобањи, Рибарској Бањи, Брестовачкој Бањи и Врањској Бањи формирана је теренска документација (скице, белешке, фотографије) о њиховом градитељству. Важни доприноси овог истраживања су подаци прикупљени на терену и формирање исцрпне фото и техничке документације, анализа и систематизација прикупљених извора, грађе и литературе.

Текст је допуњен одговарајућим илустрацијама – фотографијама и графичким прилозима, копијама архивске грађе и других извора, техничком документацијом и плановима.

Држава је током историје имала значајну улогу у настајању и развоју бања. Резултати овог истраживања и валоризовање градитељства бања као ресурса изузетне и универзалне вредности треба да упуте на значај коришћења потенцијала културног и природног наслеђа у развојне процесе државе. Јединствено, аутентично, вишеслојно и разноврсно културно и природно наслеђе у већем степену очуваности, односно простор бања као културни предео, нису препознати као предност и специфичност, те до сада није дошло до значајније интеграције бања у развојне процесе државе.

На основу истраживања, проучавања, валоризације и историографске анализе градитељства могуће је утврдити смернице даљег развоја и коришћења бањског градитељства са становишта одрживог развоја и заштите културног и природног наслеђа. Овај рад треба да буде и подстицај и полазиште другим научним областима за утврђивање праваца развоја и усмеравање активности ка бољем коришћењу природних посебности и градитељства бања као приоритетног економског потенцијала.

VI ПРИЛОЗИ

1. Закон о бањама, минералним и топлим водама,
Српске новине, бр. 126 од 10/22. јуна 1914. године , стр. 757-758

2. Правилник о подизању грађевина у бањама: Врњачкој, Врањској, Буковичкој, Брестовачкој, Нишкој, Русанди, Ковиљачи, Соко, Рибарској, Матарушкој и Младеновачкој,

Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, број 108 од 14. маја 1924. године, стр. 1-2.

3. Грађевински правилник за Врњачку Бању, донет 4. маја 1928. на основу Закона из 1914. године

Службене новине 1928, стр. 530-536.

МИ

П Е Т А Р I

ПО МИЛОСТИ БОЖЈОЈ И ВОЉИ НАРОДНОЈ - КРАЉЪ СРБИЈЕ

ПРОГЛАШУЈЕМО И ОБЈАВЉУЈЕМО СВИМА И СВАКОМЕ, ДА ЈЕ НАРОДНА СКУПШТИНА, САЗВАНА У РЕДОВАН САЗИВ ЗА 1. ОКТОБАР 1913. ГОДИНЕ НА ХСІ. САСТАНКУ 2. ЈУНА 1914. ГОДИНЕ, РЕШИЛА, И ДА СМО МИ ПОТВРДИЛИ И ПОТВРЂУЈЕМО:

ЗАКОН

о

БАЊАМА, МИНЕРАЛНИМ И ТОПЛИМ ВОДАМА

који гласи:

Члан 1.

Све минералне и топле воде у Србији, својина су државна.

Њима рукује и управља Министар Унутрашњих Дела, преко Санитетског Одељења.

Ако која минерална или топла вода постоји, или се пронађе на приватном имању, држава има права, да дотично имање и сва околна, ако то потреба захте, откупи, или слободном погодбом и куповином или путем експропријације а на терет средстава санитетског буџета.

Члан 2.

Све минералне и топле воде у Србији, имају се стручно испитати, и за које се мишљењем Главног Санитетског Савета утврди да су лековите, огласиће их Министар Унутрашњих Дела за опште корисне лековите воде.

Члан 3.

Да би се опште корисне лековите воде заштитиле од оштећења, било њихове количине било њиховог састава, одредиће се за сваку таку воду заштитни рејон, посредством стручне комисије, коју одређује Министар Унутрашњих Дела, а коју састављају:

- а., Инспектор Санитета;
- б., Један виши инжењер рударског одељења,
- в., Један инжењер хидротехничар, и
- г., Један геолог.

Трошкове око одређивања заштитног рејона плаћа члановима комисије држава, ако се тиче вода, које држава експлоатише, или повластичар, ако се тиче вода, које је држава уступила у експлоатацију другима.

У заштитном рејону, не смеју се вршити дубинска бушења ни копања, ломљење камена, нарочито барутом, динамитом и другим експлозивним материјалом, као ни други радови.

Само по одобрењу Министра Унутрашњих Дела, а на основу мишљења сталног бањског одбора могу се неки од побројаних радова вршити на начин и у обиму како то Министар одобри.

Ако би стручна комисија и стални бањски одбор нашли, да би се минерална или топла вода могла загадити, ако би се на извесном простору подизале зграде за становање или друге које грађевине, Министар Унутрашњих Дела може забранити подизање грађевина на том простору.

Ако би на томе простору већ постојале грађевине, Министар Унутрашњих Дела може их откупити или слободном куповином или експропријацијом и порушити.

Члан 4.

Право на експлоатацију минералних и топлих вода у виду бање или у ма ком другом виду има само држава.

Ако држава не би могла или хтела експлоатисати неку минералну или топлу воду, може своје право, законодавним путем, за извесно ограничено време, уступити другим телима или лицима и то: првенствено општини, срезу и најзад округу, у којима се вода налази.

Ако то право не би хтели сами или на позив државе, у остављеном року, примити ни општина ни срез ни округ, држава може то своје право пренети и уступити и приватном удружењу или лицу, пошто о томе саслуша мишљење сталног бањског одбора.

Воде које не потпадају под чл. 2. овога закона, може, за извесно ограничено време, издавати у експлоатацију и сам Министар Унутрашњих Дела по саслушању Главног Санитетског Савета.

Ако би неко експлоатисао неку минералну или топлу воду, ма у ком виду, без надлежног одобрења, казниће га Министар Унутрашњих Дела са 200 до 1.000 динара у корист Санитетског Фонда.

Ако осуђени не би могао ову казну платити трећином свога имања, замениће му се казна затвором, рачунајући један дан по 10 динара.

Решење Министра Унутрашњих Дела извршно је

Истом таквом казном казниће се и она лица, која поступе противно одредбама члана 3. овога закона, с тим, да им се и зграде поруше, које би озидали у забрањеном простору и то без права на накнаду а о њихову трошку.

Ову казну изриче начелник округа, у коме се вода или бања налази.

Члан 5.

Пре но што се отпочне нека опште корисна лековита вода експлоатисати као бања, мора јој се одредити ужи и шири рејон бањски по одредбама закона о местима.

Ужи рејон је онај рејон, који се на регулационом плану дотичне бање као такав утврди.

У ужем бањском рејону смеју се подизати грађевине само по плановима и на начин, који одобри Министар Грађевина и Министар Унутрашњих Дела, по саслушању сталног бањског одбора а на основу грађевинског правилника, који ће прописати Министар Унутрашњих Дела у споразуму са Министром Грађевина за сваку бању понаособ.

У ширем бањском рејону могу се подизати грађевине за становање сопственика и без одобрења Министра Унутрашњих Дела.

За становање бањских посетилаца могу се употребити само грађевине саграђене по плановима, које је одобрио Министар Унутрашњих Дела и Грађевина и за које се у почетку бањске сезоне санитетско-полицијском комисијом утврди да су хигијенски исправне за станове.

То исто важи и за зграде у ужем бањском рејону, које су озидане пре ступања овог закона у живот.

Ако би неко у ужем бањском рејону у опште, а у ширем грађевину за становање бањских посетилаца саградио, без надлежног одобрења или ван регулационе линије биће кажњен као и по чл. 3. овог закона, сем тога ће му се грађевина порушити без права на накнаду.

Ако би неко у ужем или ширем бањском рејону издавао зграде за становање, за које је утврђено да нису хигијенски исправне или, које су намењене само за становање сопственика, казниће га комесар са 50 до 250 динара и зграде затворити.

Члан 6.

У ужем бањском рејону не сме се гора нити друго дрвеће сећи, сем кад то одобри бањска управа, ради улепшавања саме бање.

У ширем бањском рејону, и на простору од два километра од периферије ужег рејона, сме се гора сећи само по одобрењу Министра Унутрашњих Дела, а по саслушању Министра Народне Привреде.

На целом том простору не сме се пуштати стока, нарочито козе, да брсте и кваре гору.

Ко поступи противно, казни ће га полицијска власт дотичног среза у коме се бања налази са 10 до 100 динара у корист Санитетског Фонда.

Члан 7.

Свака је бања у правном погледу саставни део дотичне општине, али поред тога има нарочито и уређење, по одредбама овога закона.

Члан 8.

У свакој бањи постоји стална бањска управа.

Бањску управу састављају: управник бање, бањски лекар, инжињер и комесар бањски.

Управника, кад је спречен да врши своју дужност, заступаће привремено бањски лекар, или, ако је он спречен, – инжењер, а у немогућности ових, лице које Министар Унутрашњих Дела одреди.

Члан 9.

Главна дужност бањске управе је:

Старање да се сви бањски послови врше на време;

Да предлаже Министру Унутрашњих Дела шта је све потребно за унапређење бање;

Да се за време бањске сезоне стара о реду у бањи; и,

Да врши све послове по одредбама овога закона и правилника.

Члан 10.

Суд општине у којој се налази бања, врши све послове, предвиђене у закону о општинама, сем одредаба из члана 95. тачке 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., и 8. и члана 97. тачке 7. који за време бањске сезоне прелазе у надлежност бањске управе.

Министар Унутрашњих Дела може ово наређење, на предлог бањске управе, а по саслушању сталног бањског одбора, проширити и ван бањске сезоне, ако га интерес и потреба бање захтева.

Према томе бањска управа за време бањске сезоне врши ове послове:

1., Стара се о чистоћи у бањи (ужи и шири рејон) и издаје потребна наређења о томе;

2., Стара се о одржавању путова, мостова, речних и изворских обала у бањском рејону;

3., Води бригу и евиденцију о путницима и посетиоцима у бањи;

4., Стара се о мерама за предупређење пожара;

5., Стара се о чувању здравља људи и стоке и врши контролу над целокупним прометом животних намирница;

6., Врши преглед мера, којима се у бањи служе продавци и купци;

7., Води надзор над чистоћом по кланицама, месарницама, пиљарницама, механама, кафанама, гостионицама и зградама за становање;

8., Води бригу, да ко не даје повода и не иде на руку развратности и скарадности;

9., Прописује таксе: механске, хлебарске, фијакерске, таксу за људску и сточну храну и таксе за станове; – ове последње важе, кад их одобри Министар Унутрашњих Дела.

Ко би се огрешио о наредбу бањске управе казниће га комесар бањски новчано са 20 до 150 динара или са 2 до 15 дана затвора, ако ту казну не би могао исплатити из трећине свога имања, рачунајући дан по 10 динара.

Члан 11.

Све дужности и сва права намењена општинској власти по Уредби о Касапницама од 8. априла 1839. године и закону од 22. фебруара 1869. године, и закону од 1. октобра 1886. године и 19. априла 1890. године за време бањске сезоне, која почиње 1. маја а завршава се 31. августа, прелазе на бањску управу.

Министар Унутрашњих Дела, на предлог бањске управе, а по саслушању сталног бањског одбора, може наредити да ова одредба у некој бањи важи и ван бањске сезоне, ако то интерес бање и њен напредак захтева.

Члан 12.

Све што је у предњем члану наведено, важи и за одредбе по закону о сеоским дућанима од 25. октобра 1870. и допуне од 20. фебруара 1891. године.

Сем тога Министар Унутрашњих дела има права, да за време бањске сезоне дозволи и продају артикала, потребних бањским посетиоцима, и мимо одредаба о сеоским дућанима.

Члан 13.

Приходи бањски су:

1. Приходи од државних добара (кафане, гостионице, зграде за становање и т. д.);
2. Приходи од кур-таксе;
3. Приходи по специјалним законима и одредбама као: касапска и дућанска аренда и остали приходи по овоме или другом ком закону;
4. Приходи од наплате за употребу установа и постројења, која припадају држави (купатила, инсталације, масажа и т. д.); и,
5. Приходи од казни и других непредвиђених прихода.

Таксе под 2. и 4. овога члана прописује Министар Унутрашњих Дела на предлог бањске управе а по саслушању сталног бањског одбора.

Члан 14.

По ступању овог закона у живот Министар Унутрашњих дела прописаће у границама овога или других закона, а у споразуму са Државним Саветом, „Правила“:

- а., о реду и раду на минералним топлим водама и бањама;
- б., о делокругу рада, правима и дужностима бањских службеника и њиховим квалификацијама;
- в., о начину прикупљања, употреби и руковању са бањским приходима;
- г., о таксама по тачки 2. и 4. члана 13. овога закона;
- д., о правима и дужностима државних бањских лекара и приватних лекара у бањама;
- ђ., о грађевинама за поједине бање;
- е., о делокругу рада сталнога бањскога одбора и награди његових чланова;
- ж., о делокругу рада бањске управе и награди њених чланова.

Члан 15.

При санитетском одељењу Министарства Унутрашњих Дела установљава се стални бањски одбор, чији се чланови постављају Указом на три године на предлог Министра Унутрашњих Дела.

Задатак сталног бањског одбора је:

Да проучава све минералне и топле воде у погледу њихове вредности и лековитости;

Да израђује програме за њихово уређење и експлоатацију;

Да даје мишљење о уређењу наших бања у опште;

Да даје мишљење по свима питањима бањским, која му Министар Унутрашњих Дела упути на проучавање; и,

Да руководи пословима бањским и контролише извршење програма, пројеката и обавеза.

Стални бањски одбор састављају:

- 1., Инспектор Санитета;
- 2., Један члан Главног Санитетског Савета, кога Савет одреди;
- 3., Један државни хемичар;
- 4., Један инжењер рударског одељења;
- 5., Један инжењер хидротехничког одељења;
- 6., Један архитекта Министарства Грађевина, и,
7. Државни правобранилац.

Председник сталног бањског одбора је начелник санитета.

Члан 16.

Све кривице предвиђене овим законом иступне су природе и казне се изричу у корист Народног Санитетског Фонда.

Све се кривице извиђају по званичној дужности и по полицијској Уредби.

Против решења и одлука : начелника окружног, среског и бањског комесара има места жалби у року од три дана Министру Унутрашњих Дела.

Против одлука Министра Унутрашњих Дела, донетих на решења окружног начелника, којим се по члану 3. и 5. наређује и рушење без дозволе подигнутих зграда, има места жалби Државном Савету у року од пет дана.

Члан 17.

Овај закон ступа у живот кад га Краљ потврди, а обавезну снагу добија кад се објави у Српским Новинама.

Препоручујемо Нашем Министру Унутрашњих Дела, да овај закон обнародује, а свима Нашим Министрима, да се о извршењу његовом старају; властима пак заповедамо да по њему поступају, а свима и свакоме да му се покорвају.

7. јуна 1914. год.

у Београду

П Е Т А Р С Р

(М. П.)

***Видео и ставио државни
печат,***

Чувар Државног Печата,

Министар Правде,

М. С. Ђуричић, С.Р.

Председник

Министарског Савета,

Министар Иностранних Дела

Ник. П. Пашић С. Р.

Министар Финансија,

Д-р Л. Пачу С. Р.

Министар Унутрашњих Дела,

Стој. М. Протић С. Р.

Министар Грађевина,

Ј. П. Јовановић С. Р.

Министар

Просвете и Црквених Послова,

Љ. Јовановић С. Р.

Министар Правде,

М. С. Ђуричић С. Р.

Министар

Народне Привреде,

Др. В. Јанковић С. Р.

Министар Војни,

пуковник,

Душан П. Стефановић С. Р.

П Р А В И Л Н И К

о подизању грађевина у бањи Врњачкој, Врањској, Буковичкој, Брестовачкој, Нишкој, Русанди, Ковиљачи, Соко, Рибарској, Матарушкој и Младеновачкој

На основу члана 5. закона о бањама, минералним и топлим водама, а у споразуму са Министром Грађевина, прописујем овај правилник о подизању зграда у бањама.

Члан 1.

У ужем бањском реону допуштено је подизати грађевине само по прописима овог правилника, а у заштитном реону минералних извора не смеју се подизати никакве приватне грађевине.

Члан 2.

Најмања површина приватног земљишта, на коме се могу подизати зграде за станове, утврђује се на (800) осам стотина квадратних метара. Лице не може бити мање од (20) двадесет метара. Ако је земљиште на углу улице онда свака страна на лицу мора имати најмање (15) петнаест метара.

Слободно двориште мора износити најмање (2/3) две трећине земљишта на коме се подижу зграде за становање.

Одстојање зграде од границе суседа мора износити половину висине од терена до кровне капавице зграде. Ако терен није раван, узеће се у рачун средња висина. Да ли ће и у колико која зграда бити повучена од регулационе линије, одлучиваће се према приликама.

У коме се растојању од минералних извора могу подизати зграде за становање и приватну употребу, утврдиће се за сваку бању засебно регулационим планом, на основу мишљења сталног бањ. одбора.

Члан 3.

За сваку бању израдиће се котиран ситуациони план ужег бањског реона са утврђеном регулацијом и нивелацијом.

Само на основу овако утврђеног плана бањског реона, могу се давати одобрења за подизање грађевина.

Члан 4.

Молбе за подизање зграда у ужем бањском реону подносе се Министарству Народног Здравља преко бањске управе.

Молби треба приложити:

а) Ситуациони котирани план земљишта на коме се зграда подиже у размери: 1 : 500, са тачним назначењем површине земљишта, дужине граничних линија, имена суседа и положај суседних зграда река, потока и путева са учртаним регулационим линијама и нивелетом.

б) Нацрт основа подрума, сутерена и свих спратова, са потребним пресецима и фасадом у размери 1 : 100, у основама ће се назначити намена простора.

в) Детаљи и статички прорачун за све важније конструктивне делове.

г) Опис материјала, који ће се за ту грађевину употребити.

Забрањује се зидање блатом, непеченом цигљом или набијеном земљом (набој).

При изради планова мора се обратити пажња на естетичку страну општег изгледа грађевине.

Пројектант мора бити квалификовано лице.

Сви планови и описи морају се подносити у три подједнака примерка. Један примерак за Министарство, један за бањску управу и један за молитеља.

Члан 5.

Планове и прегледе оцењује Грађевинска Дирекција Министарства Грађевина, и са својим мишљењем шаље на одобрење за зидање Министарству Народног Здравља, по саслушању сталног бањског одбора.

Надлежни органи власти имају право, а руковалац техничких радова у бањи има дужност да, у свако доба, контролишу зидање грађевине и да се уверавају, да ли се грађевина подиже по одобреним плановима и усвојеним техничким прописима.

Како дозвола за зидање, тако и одобрени планови зграде, морају се, на месту грађевине, у свако доба, показати на увиђај надлежним органима власти или руковаоцу техничких радова.

Члан 6.

Висина и ширина простора за становање не сме бити мања од по (2.80) два метра и осамдесет сантиметара, са најмањом запремином од (36) тридесет и шест кубних метара.

Величина прозорских отвора у просторима за становање мора износити најмање (1/6) једну шестину површине пода. У сваком локалу за становање морају бити бар једна врата на другом, а не на истом зиду на коме је прозор.

Подови (патоси) простора за становање морају бити уздигнути над највишом тачком земљишта за (1/2) пола метра и бити брижљиво изолисани од влаге.

Члан 7.

Ако у бањи постоји канализација, зграде морају бити са њом везане.

Где нема канализације, нужничка нечистоћа и све нечисте воде морају се прибирати у јаме, удаљене од зграде и суседних имања најмање (3) три метра и тако саграђене да не пропуштају течност.

У случају примене Tonnensystem-а (систем буради) за нужничку нечистоћу, ова бурад се могу наместити само у лако приступачни простор и израђен да не пропушта нечистоћу.

Члан 8.

У ширем бањском реону могу се подизати грађевине за становање сопственика и без одобрења Министра Народног Здравља.

Али, ако би сопственици ових зграда желели да се користе правима која имају зграде ужег бањског реона, за случај кад проширење ужег бањског реона обухвати и ове зграде, они то право могу добити ако испуњавају све прописе за ужи бањски реон.

Члан 9.

Овај правилник важи од дана објаве у „Службеним Новинама“.

АДБр. 15214–15224.

16. априла 1924. године у Београду.

Министар Народног Здравља,
Д-р. Сл. Милетић, с. р.

ГРАЂЕВИНСКИ ПРАВИЛНИК ЗА ВРЊАЧКУ БАЊУ.

На основу чл. 5. Закона о бањама, минералним и топлим водама а у споразуму са Господином Министром Грађевина бр. 11291, од 4. маја 1928. год., прописујем овај Грађевински Правилник за Врњачку Бању.

І. ОПШТЕ ОДРЕДБЕ

Члан 1.

Ужи бањски реон који је већ ограничен и обележен на ситуационом плану 1 : 5000 дели се на І и ІІ грађевински реон;

І грађевински реон обухвата: целу површину ограничену колекторским улицама почев од састава оба колектора на досадашњем приступном бањском путу па до њиховог прелаза преко Врњачке реке више хладних минералних извора са једним редом парцела више ових улица, као и целу падину на десној страни Врњачке реке у колико је она обрађена генералним (регулационим) планом;

ІІ грађевински реон обухвата сву осталу површину ужег бањског реона.

Члан 2.

У І грађевинском реону могу се подизати и преправљати грађевине само по одредбама овог правилника.

У ІІ грађевинском реону могу се подизати и преправљати грађевине само за личну употребу према плановима и на линији које одобре надлежне власти по чл. 4. овог правилника, но тако, да не ометају извршење стаза и путева који су генералним планом предложени – све дотле, док се и за овај грађевински реон, кад за то настане потреба, не изради и одобри регулациони план, у ком случају ће важити овај правилник и за ІІ грађевински реон.

Изузетно и по нарочитом одобрењу надлежних власти могу се у ІІ грађевинском реону па и ван овога подизати и зграде за експлоатацију као и санаториуми и велики хотели но с тим, да сопственици истих имају да направе и одржавају о своме трошку приступне путеве, водовод, канализацију, осветлење и т. д. а све по плановима надлежно одобрење.

Члан 3.

Генерални план за уређење Врњачке Бање у размери 1 : 5000 и 1 : 1000 са регулационим и нивилационим плановима у размери 1 : 500, који ће се израдити на основу Генералног Плана, чине саставни део овог грађевинског правилника.

Члан 4.

Молбе за подизање нових зграда у ужем бањском реону подносе се бањској управи, која ће их са својим мишљењем спровести Министарству Народног здравља.

За І грађевински реон молби треба приложити:

а) Ситуациони котирани план земљишта на коме ће се зграда подићи у размери 1 : 500 са тачним назначењем површине земљишта, дужине граничних

линија, имена суседа и положај суседних зграда као и путева са уцртаним регулационим линијама и нивелетом, по протоколу, који ће му надати Бањска Управа на његов захтев, по наплати потребне таксе.

б) Копија генералног плана 1 : 5000 целога блока на коме се земљиште налази.

в) Нацрта основе темеља, подрума, сутерена приземља и свих спратова са потребним пресецима и фасадама у размери 1 : 100; у основама се мора назначити намена појединих одељења.

г) Детаљи и статички прорачун за све важније конструктивне делове.

д) Технички извештај који треба да обухвати:

Намену грађевине, опис материјала који ће се за ту грађевину употребити, природу терена на коме се зграда подиже нарочито у погледу моћи ношења и влажности, предузете мере за осигурање грађевине од влаге, опис и образложење пројектоване вентилације.

Цео елаборат има се поднети у три подједнака примерка: један за Министарство Народног Здравља, један за бањску управу и један за молитеља.

Пројектант мора бити квалификовано лице; он одговара материјално и кривично за нетачно представљене мере и односе у израђеном елаборату.

За II грађевински реон молби треба приложити: котирани ситуациони план земљишта на коме ће се зграда подићи у размери 1 : 500 и детаљне планове за грађевине у размери 1 : 100.

Планове прегледа, оцењује и одобрава Министар Народног Здравља у споразуму са Министром Грађевина а по саслушању Сталног Бањског Одбора.

Члан 5.

За све преправке зграда у ужем бањском реону дужан је сопственик да поднесе Бањској Управи молбу са планом зграде са уцртаним изменама на одобрење. Повољно решење Бањске Управе извршно је.

Члан 6.

Дужност је надлежних власти да донесе одлуку о поднесеним плановима и да је саопште молитељу за нове зграде најдаље у року од три месеца а за преправке најдаље у року од месец дана. Ако се у том року предмет не реши сматра се да су планови одобрени.

Члан 7.

Власник односно његов грађевинар дужан је известити Бањску Управу писменим актом о почетку рада.

Инжињер Бањске Управе провериће на терену дату регулациону линију и нивелету, основу грађевине као и квалитет земљишта на коме ће се фундирати. Но

овим није скинута одговорност власника односно грађевинара за неправилно извршење грађевине.

Члан 8.

Кад сопственик доврши зграду односно преправку за коју је добио надлежно одобрење известиће писменим актом Бањску Управу.

Бањска Управа у року од десет дана прегледаће довршену зграду и ако нађе да је иста подигнута односно преправљена по одобреном плану и датој дозволи издаће сопственику решење о томе. У противном забраниће му употребу зграде све док је не саобрази датој му дозволи одн. одобреним плановима о чему ће сопственика извести решењем.

Члан 9.

Сопственици су дужни да своје зграде у ужем реону одражавају у потпуно исправном стању о чему ће се Управа преко нарочите комисије уверавати, па ако нађе да која зграда није исправна, па је сопственик ни у остављеном року не доведе у исправно стање, забраниће му употребу такве зграде.

Члан 10.

Трошне и дотрајале зграде у ужем реону које одређена стручна комисија од стране Бањске Управе за такве нађе, забрањено је преправљати, дозиђивати као и оправљати кровну конструкцију на њима; такве се грађевине имају порушити о чему Бањска Управа решењем извештава сопственика.

Право наређивања сопственицима рушење трошних грађевина припада полицијској власти и то само за зграде које су склоне паду, према одредби § 329. тач. 19. кривичног закона, где је прописана и процедура како се то има обавити.

Управа Врњачке Бање има права да забрани становање посетилаца у оваквим грађевинама.

Члан 11.

Како дозвола за зидање тако и одобрени планови за зграде морају се на месту грађења показати у свако доба на увиђај надлежним органима Бањске Управе.

Члан 12.

У новим улицама, које ће Бањска Управа отворати према потреби и одобреном регулационом плану могу се подизати грађевине тек онда кад се предходно изврше ови радови: регулисање и нивелисање улица, ново груписање парцела и исправка међа, ако је то потребно, водовод и канализација, осветлење, коловоз а евентуално и израда тротоара.

Првенствено ће се отворати оне нове улице за које сопственици уступе бесплатно потребно земљиште.

Члан 13.

У случају да се укаже потреба да се пројектује цела нова улица које нема у генералном плану, Бањска Управа спремиће потребан предлог и унеће ову пројектовану улицу у регулациони план, кад зато добије надлежно одобрење. Ово важи нарочито за део Бање поред низводног, нерегулисаног дела Врњачке реке, за који ће део Бањска Управа пројектовати нове улице приликом израде детаљног плана за регулацију овога дела Врњачке реке.

Члан 14.

Улице којих нема у регулационом плану могу се на захтев појединаца отворати ако се за њих израде потребни планови и то одобре надлежне власти. У том случају сопственици имања кроз које пролази таква улица, дужни су да уступе бесплатно потребно земљиште као и да о своме трошку регулишу и нивелишу улицу и да израде тротоаре ако су исти планом предвиђени. Тапију о уступљеном земљишту за исту улицу имају сопственици пренети на Бањску Управу.

Члан 15.

Бањска Управа има право да експроприше један део или цела приватна имања у циљу просецања нових и проширења постојећих улица, подизања нових зграда и инсталација као и за све друге бањске потребе а по закону о експропријацији.

Члан 16.

У циљу улепшавања Врњачке Бање према регулационом плану може се од власника чија се имања налазе на истакнутијим местима, захтевати нарочита обрада грађевине у основи, фасади и контурима. Управа Бањска ако налази да који пројекат треба прерадити у овом смислу, послаће исти надлежним путем, са својим мишљењем Министру Народног Здравља чије је решење у споразуму са Министром Грађевина, извршно. Но ако сопственици не пристану да озидају овако замишљене зграде или ако у опште немају намеру да изидају своје плацеве, празне или са дотрајалим и неугледним зградама, па то не учине ни у остављеном року од године дана, Бањска Управа има право да таква имања експроприше и да их задржи за своје потребе или уступа другом лицу које ће на томе месту одговарајућу зграду, у поменутом року подићи. Ово важи нарочито за имања на главном фронту према Врњачкој реци.

Експроприсање имања има се обавити по одредбама закона о експропријацији.

Члан 17.

У сутеренским просторима могу бити само споредна одељења: кујне, ћилери, оставе, евентуално трпезарије, инсталације за грејање, проветравање и осветљавање а ниуком случају собе за становање.

Члан 18.

Све просторије за становање морају да буду чисто бело окречене.

Члан 19.

Сточне стаје и штале за ситну и крупну стоку у ужем бањском реону забрањено је подизати; изузетак чине стаје и штале за домаћу употребу но и ове могу се подићи само по нарочитом одобрењу и под нарочитим условима, које ће за сваки случај понаособ прописати надлежна власт. Све постојеће стаје и штале у ужем реону морају се или уклонити или прилагодити овим прописима у року од године дана по обнародовању овог правилника.

Члан 20.

У ужем бањском реону забрањено је подизати фабрике свих врста, циглане, црепане и т. д., а за радионице свих врста вреди члан 22. тач. г) овога правилника.

II ПОДЕЛА НА ЗОНЕ.

Члан 21.

У погледу израђивања ужи бањски реон дели се на три зоне: густо, средње и ретко насеље.

Члан 22.

Густо насеље I. грађевинског реона захвата:

а) Од виле Симића до хотела Сотировића по главном фронту према Врњачкој реци са дужином од највише једне и по дужине фронта појединих парцела. На овој деоници у приземљу и евентуално у мезанину, могу бити кафане, ресторације, апотеке, лекарске канцеларије, модерне млекарнице и посластичарнице, бербернице и дућани свих врста изузимајући касапнице, пиљарнице, печењарнице, ашчине и гвожђарске радње.

Све зграде на овоме фронту имају се изидати густо – дуж целог фронта, на регулационој линији сем зграде на угловима улица бр. 66 и 67 које се имају повући по 3 м од регулационих линија тих улица.

Зграде на овоме фронту морају имати најмање приземље и два спрата, а највише приземље, три спрата и мансард или четири спрата рачунајући и мезанин у спрат, но за зграде више од два спрата мора се пројектовати лифт.

Изузетно може се дозволити подизање зграда и са већим бројем спратова ако то надлежна власт одобри с обзиром на место где би се зграда подигла и на околне зграде.

Зграде на овоме фронту могу имати и по једно крило које ће бити окренуто сунчанијој страни и у томе случају крило се може поставити и по самој међи.

Према главним зградама на фронту могу се подизати у дворишту и паралелно грађевине но за такво зидање мора се тражити нарочито одобрење које ће се давати с обзиром на пласирање зграда на суседним имањима.

Парцеле на овоме фронту забрањено је делити по фронту. Минимална површина плацева у овој зони, у случају да се садашњи плацеви поделе по дубини, мора бити 600 м².

Дворишта у овоме насељу морају износити најмање 3/5 од укупне површине парцела.

б) Улица од хотела Сотировић до виле „Балкан.“

У овој улици могу бити све радње као под тач. а) овога члана као и гвожђарске радње. Допуштене су и све врсте печењарских радњи но потпуно модерно уређене.

Зграде се имају подизати дуж оба фронта ове улице на регулационој линији, са изиданим целим фронтом.

У овој улици могу се подизати само зграде са приземљем и два спрата.

У двориштима могу се подизати и крила на сунчаној страни парцеле и у том случају може се крило поставити и по самој међи.

Минимална површина парцела 400 м² а неизидана површина најмање 3/5 од укупне површине плаца.

в) Пасаж између М. Мирића и Орловца има се изидати по т.б. ов. члана изузимајући углове на главном фронту према Врњачкој реци који се имају изидати по чл. 22. т. а., а специјално углови М. Мирића и Ф. Брђевића имају се нарочито а једнолико обрадити. Радње у овој улици могу бити исте као под т. а. овога члана.

г) Занатлиске улице под бр. 1, 34, 49 и 20.

Само у улицама бр. 1, 34, 49 и 20 могу се подизати занатлиске радионице свих врсти, мали базари (пекарнице, ковачнице, браварнице, столарнице, обућарнице и т. д.), а са најпотребнијом робом, и јавне гараже, (а само у улицама бр. 49 и 20 могу се подизати само ове врсте занатлиских радионица и мали базари).

Посластичарске радионице са пећима могу се подизати и на другим погодним местима но тако да су довољно скривене и да не буду на досади бањским гостима.

У горе цитираним улицама изиђивање ће бити густо по целом фронту с тим да се зграде повуку 3 м од регул. линије за будуће тротоаре.

Зграде могу бити приземне или са једним спратом.

Минимална површина плацева 400 м², а неизидана површина најмање 3/5 од целокупне површине плаца.

Члан 23.

Средње насеље I грађев. реона захвата сву површину ограничену главним колекторским улицама са по једним низом парцела више ових изузимајући густо, насеље по чл. 22.

а) На колекторским улицама, са обадве стране имају се подизати само виле за становање, а исте се имају повући од регул. линије по 5.00 м, а бочно од суседних међа по 6.00 м, но ако имање бочно пресеца стаза или пут ово се достојање има рачунати од осе пута или стазе.

Минимална површина парцела са обе стране колекторских улица 1000 м², од којих 3/5 неозидано.

Виле морају имати најмање приземље и један спрат, а највише приземље два спрата и мансард или приземље и три спрата и обрађену фасаду са свих страна. Изузетно могу се и овде подизати виле и са већим бројем спратова но по нарочитом одобрењу.

б) За све парцеле ниже колекторских улица, а које се граниче парковима, алејама, стазама важе у свему прописи по т. а. овога члана.

в) За плато црквеног брда важе у свему прописи по тач. а., а за падине по тач. г. овога члана.

На имању црквене Општине могу се подићи само црква и црквена зграда, а на приватним имањима на плато-у могу се евентуално подићи и ресторације.

г) На блоковима од Д-р Арновљевића до виле Симића и од „Зоре“ до хотел Сотировића у колико парцеле нису ушле у густо насеље имају се зграде повлачити фронтално 3 м од регулац. линије. Бочно повлачење од суседних међа 6.00 м. Минимална површина плацева на овоме блоку најмање 600 м² од којих 3/5 неозидано.

Висина зграда: партер и два спрата, а у изузетним случајевима, и ако је плац већи, по нарочитом одобрењу и већи број спратова.

д) На блоку од Филипа Брћевића до моста на Липовачкој реци па Липовачком реком до виле „Балкан“ могу се подизати само виле за становање по т. а овог члана. Зграде се имају постављати на регулац. линији како је она у ген. плану означена, сем зграда поред Липовачке реке које ће се повући од регулационе линије 5.00 м.

ђ) Приступни пут од Липовачког моста до краја бањског рејона идући жељезничкој станици има се извршити по регулац. плану с тим да се и зграде на десној страни (идући станици) повуку за 3.00 м од регулационе линије.

е) Сва остала површина у овом насељу која у предњим тачкама није поменута има се озидати у свему по т. а. овога члана.

Члан 24.

Ретко насеље I. Грађевинског реона обухвата: сву осталу површину која до сада није поменута, у овоме насељу имају се подизати само виле за становање.

а) Фронтално повлачење зграда у овоме насељу има бити 6 м. Од осе пута или стазе, а бочно повлачење има да буде 4, 5 м. од суседних међа односно од осе бочног пута или стазе.

б) Минимална површина плацева 600 м² од којих 4/5 неозидано.

в) Зграде у овом насељу могу бити и само приземље, а највише са приземљем, једним спратом и мансардом или са приземљем и два спрата. Но, у изузетним случајевима, и ако је плац већи могу се подизати и грађевине са више спратова, а по нарочитом одобрењу.

III. ЗГРАДЕ

Члан 25.

Дужина уличних фронтава зграда, у свима насељима, не сме бити мања од 10 м.

Члан 26.

Зграде морају бити озидане од тврдог материјала (камен, опека, бетон); а изузетно одобрава се и бондрук са печеном циглом, споља немалтерисано (фуговано).

Забрањено је зидати зграде од слабог материјала (набој, блато, непечена дигла, плетаре и т. д.).

Члан 27.

У локалима за становање забрањени су патоси од земље, опеке, бетона, керамичних плочица и томе подобно.

Кровни покривач не сме бити од сагорљивог материјала (шиндра, папа и т. д.).

Члан 28.

Поједине зграде морају одговарати намењеном циљу, да су укусно обрађене и да су у складу са местом на коме се подижу.

Члан 29.

У улицама где се зграде зидају на регулац. линији ризалити, степени, стубови и томе подобно смеју испадати највише 30 цм. у улицама где се зграде повлаче од регул. линије ови испади такође несмеју бити већи од 30 см. од грађевинске линије.

Члан 30.

У улицама густог насеља балкони, аркаде, галерије и томе подобно смеју испадати највише 1.00 м, а изнад тротоара, издигнути најмање 4.00 м, и удаљени од суседне зграде за двогуби испад од регулационе линије. Ово исто важи и за зграде које се повлаче од регулационе линије изузимајући одстојања од суседне зграде.

Члан 31.

Ако је земљиште на коме се зграда подиже тако да се зграда може овлажити онда се имају при грађењу предузети нужно мере да се влажење зграде онемогући (дренажа, двоструки зидови, изолације и томе подобно).

Управа Бањска водиће о томе старање и предузеће све потребне мере да се зграде потпуно осигурају од влаге.

Члан 32.

Патос приземља мора бити у зградама за становање најмање 0.75 м. виши од највише тачке терена поред зграде, а дубина темеља најмање 80 см.

Члан 33.

Висина простора у приземљу мора бити најмање 3.60 м, а висина највишег спрата 2.50 м, сваки виши спрат за 0,20 м. виши.

Висина простора мансарде најмање 2,50 м.

Висина простора јавних локала: кафана, дућана и т.д. не сме бити мања у приземљу од 4,00 м. и мора одговарати намени и величини простора.

Члан 34.

Собе за становање не смеју бити мање у основи од 10 м² односно 30 м² за један кревет, 15 м² односно 45 м² за два кревета; 20 м² односно 60 м² за три

кревета. Но ако се намерава у неки већи простор сместити више кревета онда мора доћи на сваки кревет најмање 5 м² површине односно 15 м³ запремине.

Члан 35.

Површина прозора у одељењима за становање мора бити најмање $\frac{1}{4}$ површине патоса. Ова одељења морају бити осветљена непосредном дневном светлошћу.

Члан 36.

Улазна врата морају се отворати унутра, ширина улаза код вишеспратних зграда најмање 1,50 м, са двокрилним вратима најмање 1,30 м. ширине, а код приземних и једноспратних зграда улаз најмање 1,40 и врата 1,20 м ширине.

Унутрашња врата на главним одељењима морају бити најмање 1,00/2,20 м, а споредна врата према намени.

Члан 37.

Ради што боље вентилације конструкција прозора у собама за становање мора да је таква да је отварање горњих прозорних крила у свима приликама, потпуно омогућено. У свакој соби мора бити бар један прозор на другом зиду, а не на истоме на коме су врата.

Члан 38.

У јавним локалима: кафанама, ресторацијама, здрављацима и т. д. мора бити добро вентилисање потпуно омогућено што ће се сваким пројектом нарочито предвидети а у тех. извештају уз пројекат детаљно оправдати. Већ постојећи локали морају се прилагодити овом пропису у року од године дана а по плановима које одобре надлежне власти.

Члан 39.

Ширина главних ходника у зградама за становање не сме бити мања од 1,20, споредни ходници могу бити 1,00 м ширине. Ходници морају бити добро осветљени ма и посредном дневном светлошћу.

Члан 40.

Степенице морају бити у засебном тврдо озиданом степеничном простору, изузимајући једноспратне зграде у којима се степенице могу сместити и у простору за обитавање.

За вишеспратне зграде као и кад у етажама има више од 20 соба, треба пројектовати и споредне степенице. Степеништа морају имати непосредну дневну

светлост, а ако се осветљавају озго, кров мора бити од несагорљивог материјала и почивати на зидовима који су виши од остале кровне конструкције.

Степени могу бити од камена, бетона и растовине.

Корисна дужина степена у два највише спрата најмање 1,30, а у нижом 1,50 м. Висина главних степена највише 16 см, ширина најмање 29 см, а споредних висина највише 18, а ширина најмање 26 см. Подрумски и тавански степени могу имати до 20 см висине и 24 см ширине.

Завојни степени морају имати на одстојању 45 см од зида 29 см ширине, а на ужем крају најмање 13 см.

Ширина одморишта мора бити као и ширина степеничког крака (корисна дужина степена). Пролаз испод одморишта мора бити најмање 2,00 м висине.

Члан 41.

Светларници могу се правити у густом насељу и то само у циљу осветљавања споредних простора у којима се не обитава. Ови светларници морају имати, за приземље 3 м², а за сваки виши спрат још по 1 м².

Члан 42.

Главни обимни зидови, зидани песком и кад су таванице од дрвених греда, као и кад је дубина простора до 6,00 м а висина 3,60 м, морају имати и то: код приземних зграда најмање 30 см дебљине; код једносратних зграда: у приземљу најмање 45, а у првом спрату најмање 30 см. Код двосратнице зграда: у приземљу најмање 60, у првом спрату најмање 45, а у другом најмање 30 см;

Код тросратних зграда: у приземљу и у првом спрату најмање 60, а у другом и трећем најмање 45 см; код четворосратних зграда: у приземљу најмање 75, у првом спрату најмање 60, а у трећем и четвртном најмање 45 см.

Кад је дубина простора већа од 6 м и висина већа од 3.60, као и кад су зграде више од четири спрата или зидане бетоном или каменом са таваницама између гвоздених носача или од ојачаног бетона, пројектоване дебљине главних обимних зидова могу одступити од горе наложене норме, али се морају оправдати статичким прорачуном.

Члан 43.

Главни унутрашњи зидови у највишем спрату морају имати исту јачину као и главни обими зидови у том спрату и та се дебљина задржава кроз два највише спрата, а у свака два нижа спрата зидови се морају појачати за по 15 см.

Члан 44.

Споредни обими (калкански) зидови, неоптерећени, могу да буду кроз два узастопна спрата 30 см дебели, а кроз ниже спратове 45 см; а ако су оптерећени морају да буду у свима спратовима најмање 45 см дебели.

На тавану, у сваком случају, најмања чиста дебљина зида 15 см.

Члан 45.

Споредни унутрашњи (преградни) зидови, могу да буду 15 см дебели ако нису виши од 4 м и дужи од 6 м односно 8 см ако су од рабица.

Члан 46.

Дебљина темеља у свима нормалним случајевима мора бити већа за најмање 15 см од дебљине приземних зидова, а ако има и подрум мора се озидати и стопа још за 15 см веће дебљине од подрумских зидова.

Члан 47.

Степенични зидови морају бити кроз све спратове најмање 45 см дебели кад су степени узиђују само једним крајем, а ако се степени узиђују са оба краја онда је дебљина зида у два највише спрата 30 а у нижим спратовима 45 см.

Члан 48.

Ако дужина крова износи више од 30 м, онда се кров мора преградити пожарним зидовима на одељења од највише 30 м дужине. Пожарни зидови морају имати најмање 15 см дебљине с стубовима од 30 см јачине, а ван крова ови зидови морају бити 30 см дебели и виши од кровне површине за 15 см. У овим зидовима треба поставити гвоздена врата која се лако отварају а сама аутоматски затварају. Зидови морају бити, с обе стране олепљени.

Члан 49.

Зидови ватри изложени морају бити најмање једну опеку дебели, а код ковачница, пекарница 1 ½ опеку и с обе стране слепљени.

Члан 50.

Ове пројектоване дебљине зидова од чл. 43 до чл. 49, ако нису зидани опеком, могу одступити од тамо одређених норми али се у том случају морају оправдати статичким рачуном.

Члан 51.

Извесан број одељења у свакој згради има се снабдети димњацима.

Димњаци морају бити издигнути најмање 1 м изнад површине крова, а и фуговани под кровом морају бити олепљени и споља и изнутра. Све кровне и међуспратне греде и све остале дрвене конструкције морају бити одвојене од димњака најмање 15 см. Забрањено је постављати пећи у одељењима за која нису озидани димњаци.

Једна димњачка цев може се везати највише са четири ложишта истога спрата и не може бити мања од 15 см у пречнику. Сваки димњак мора имати гвоздена вратанца и то: на тавану двострука, а на доњем делу могу бити и једнострука.

Члан 52.

Међуспратне конструкције могу се пројектовати и од дрвета на уобичајени начин, али испод простора за купатила, перионица и томе п. оне морају бити масивно израђене.

Члан 53.

Свака зграда мора имати металне олуке и одводне цеви одговарајућих димензија за кишницу.

Члан 54.

Споредне зграде имају бити укусно израђене у архитектонској вези са главном грађевином, у њима се могу сместити: летња кујна, трпезарија, одељења за спољне млађе евентуално и гаража за личну употребу.

Члан 55.

Све парцеле морају бити ограђене укусно израђеном оградом или лепо негованим живим оградама; забрањене су ограде од бодљикаве жице.

Члан 56.

Капије за колски пролаз морају имати најмање 2,20 м ширине.

Члан 57.

У вилама за издавање на сваких 5 соба мора да дође по једно нужничко одељење, најмање 1,20 м дужине и 0,90 м ширине одвојено од осталих просторија омалтерисаним зидом најмање 15 см дебљине као је зид од опека, а 8 см ако је од рабица. Нужници не смеју бити на лицу зграде, при изради нужника мора се поступити по правилнику за канализацију.

За јавне локале број и величина нужника и писоара одређиваће се према величини локала за сваки случај посебице. Како нужници тако и писоари морају се обложити белим глазираним плочицама – флизама до на 1,50 м висине од патоса, а патос има бити израђен од бетона са керамитским плочицама. Сразмеран број нужника мора бити одвојен за женски. Сви нужници морају бити осветљени дневном светлошћу ма и посредно и добро вентилисани. За јаме види чл. 59.

Члан 58.

Сви случајеви који прописима чл. 53–58 нису обухваћени решаваће се посебице, а према месним приликама и с обзиром на конструктивне хигијенске и естетске захтеве.

IV. ВОДОВОД И КАНАЛИЗАЦИЈА

Члан 59.

Кад се у Врњачкој Бањи изврше канализација и водоводна мрежа све зграде морају се везати са уличним каналима односно мора се извршити инсталација водовода, а по правилницима који ће се накнадно израдити.

Док се канализација не изврши нужничка нечистоћа и све нечисте воде (из кујне, купатила, перионице и т. д.), морају се спровести у јаме удаљене од зграде и суседне границе најмање 3 м и тако израђене да не пропуштају воду (озидане и омалтерисане портланд цементним малтером). Јаме треба тако димензионирати и уредно празнити да се никад не преливају; оне морају бити затворене каменим или бетонским поклопцем.

Члан 60.

Сметлишта су забрањена; све врсте ђубрета, отпадака из кујне и т. д. имају се бацити у нарочите лимене судове са поклопцем које ће Бањска Управа свакога дана износити.

Избацивање ђубрета и испражњивање јама организоваће Бањска Управа по нарочито израђеном правилнику.

V. СПЕЦИЈАЛНИ ОБЈЕКТИ.

Члан 61.

Све јавне грађевине Бањске Управе имају се пласирати према генералном и регулационом плану, а извести по нарочитим надлежно одобреним, детаљним плановима.

Члан 62.

Сви паркови, скверови, алеје и бањске шуме, имају се подићи на местима и онако како је то генералним односно регулационим планом предвиђено. Државно имање „Слатина“ има се обрадити као енглески парк.

Члан 63.

Пијаце се имају подићи по нарочито израђеним плановима а на местима која су предвиђена генералним планом. Прво ће се изградити пијаца на Липовачкој реци кад ова буде регулисана, а друга кад зато буде настала стварна потреба.

Члан 64.

Дезинфекциони завод и пећи за сагоревање ђубрета имају се подићи ван ужег бањског рејона, на низводној страни Бање.

Члан 65.

Болница за заразне болести и капела за умрле од заразних болести има се подићи на најнизводнијем делу ужег бањског рејона.

Члан 66.

Бањско гробље остаје на месту где је, а евентуално проширење има се вршити северном падином Бранкове Главице.

Члан 67.

Капела за умрле у Бањи од незаразних болести, па било да се сарањују у бањском гробљу или да се транспортују даље, има се подићи на бањском гробљу.

Члан 68.

Плац за кола и аутомобиле постројиће се на скверу на десној обали Липовачке реке више ушћа ове у Врњачку реку, како је то генералним планом предвиђено.

VI. КАЗНЕ

Члан 69.

Ко поступи противу одредаба овог правилника казниће се по Закону о Бањама, минералним и топлим водама а по чл. 4, 5, 6, 10 и 16.

Члан 70.

Овај правилник ступа на снагу месец дана по обнародовању у „Службеним Новинама“ и онда престаје да важи правилник од 16. априла 1924. године, Ад.Бр. 15214.

Министар Народног Здравља

Д-р Д. Гер. Поповић с.р.

VII БИБЛИОГРАФИЈА

1.0. ИЗВОРИ

1.1. Необјављена грађа

Архив Југославије, Београд

- Фонд 62 Министарство грађевина Краљевине Југославије
- Фонд 39 Министарство социјалне политике и народног здравља Краљевине Југославије
- Фонд 74 Двор Краљевине Југославије
- Фонд 68 Министарство шума и рудника Краљевине Југославије

Архив Србије, Београд

- Збирка планова, скица и уметничких слика В-6
- Фонд Српско лекарско друштво Ћ-123
- Фонд Министарство унутрашњих дела – Санитет МУД – С
- Фонд Министарство унутрашњих дела – Полиција МУД – П
- Збирка Поклони и откупи ПО

Архив Војводине, Нови Сад

- Фонд Краљевске банске управе Дунавске бановине – VI Одељење народног здравља и социјалне политике

Архив БиХ, Сарајево

- Фонд Краљевске банске управе Дринске бановине – Технички одељак КБУДБ-ТО
- Грађевинска дирекција Сарајево – ГДС
- Инспектор Министарства народног здравља – ИМНЗ

Историјски архив Београда

- Врачарска штедионица, Записници Управног одбора

Документација Републичког завода за заштиту споменика културе –

Београд:

- техничка и фото документација из пројекта *Топографија градитељског наслеђа у бањама Србије*
- елаборати одлука за утврђивање непокретних културних добара

Приватне колекције

Усмена сведочења

1.2. Објављени извори и грађа

1. Вељковић, С. (2011), Санитетско законодавство у Србији у 19. веку, *Зборник радова Другог научног скупа 800 година српске медицине*, Београд: Српско лекарско друштво, стр. 11-22.
2. Драговић, В. (1956). *Српска штампа између два рата I, основа за библиографију српске периодике 1915-1945*, Грађа књ. XI, Историјски институт књ 8, Београд: САН.
3. Ђорђевић, В. (1910) *Министарство здравља. Прилог за историју санитетске реформе у Србији 1879-1910*, Београд. Штампарија „Србија“.
4. Ђорђевић, Ж. (2004). *Поглед на епоху: како је „Политика“ видела двадесети век (1904-1941)* књига I, Београд: Политика АД.
5. *Закони, уредбе и остали прописи издани 1. 12. 1918. до 31. 12. 1936*, Београд 1937.
6. *Зборник закона, уредаба и расписа по струци грађевинској*, Београд, 1885.
7. Милосављевић, П. (2004). *Фото-временлов: како је „Политика“ видела двадесети век (1904-1941)* књига II, Београд: Политика АД.
8. Обрадовић, Ј. (1925). *Правилник по коме ће се израђивати регулациони и нивелациони планови за вароши и варошице на основу параграфа 7, 8 и 9*

- Закона о местима у Србији са допунама од 21. априла 1886. године,*
Београд.
9. Обрадовић, Ј. (1931). *Грађевинско законодавство*, Београд.
 10. Обрадовић, Ј. (1932). *Правилник о изради регулационих планова*, Београд.
 11. Обрадовић, Ј. (1938). *Грађевински закон – друго издање*, Београд.
 12. Пијавец, К., Милошевић М., Боричић, В. (2000). *Водич кроз фондове Краљевине Југославије*, Београд: Архив Југославије.
 13. *Правилник по коме ће се израђивати регулациони и нивелациони планови за варош и варошице*, 1925.
 14. Русић, В., Вељовић, М. (Ур.) (1982). *Сокобања и срез бањски 1836-1914, књ. 1 Грађа*, Ниш: Историјски архив Ниш, СИЗ културе Сокобања.
 15. *Санитетски зборник закона и уредби, за сваку годину посебно од 1895. до 1906. године*.
 16. Симић, М. (2014). *Српски електронски речник (развојна верзија)*, Београд: Србософ.
 17. Скерлић, Ј. (1966). *Историјски преглед Српске штампе 1791-1911, сабрана дела*, Београд: Просвета.
 18. Skok, P. (1971). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knj. 1, A – J*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

2. 0. ЛИТЕРАТУРА

2.1. Литература која се односи на развој бањског градитељства

1. Антула, Ј. Д. (1900). *Преглед рудашта у Краљевини Србији за Париску изложбу 1900. (Са додатком: О рударско-правним односима, саобраћајним средствима, шумама, водама и радничкој снази од П. Илића, руд. инжињера и рударском картом размера 1:400000)*, Београд: Министарство народне привреде Рударско одељење.
2. __, (1939). *50 година рада инжењера Милоша Савчића 1889-1939*, Београд.
3. __, (1914). *Der Profanbau*, Herausgeber: Geh. Baurat, prof. dr.ing.Licht, Leipzig Verlag: I.I. Arnd, Leipzig, Jahrgang 1914, Heft 8 * 14.
4. Bogdanović, N., Kerkez, Ž. (Ur.) (2008) *Lekovite vode i banje Srbije*, Beograd: Elit Medica.
5. Бојовић, С. (1993). *Сима Лозанић у српској науци и култури, каталог изложбе, Галерија САНУ 72*, Београд: Музеј науке и технике.
6. Боровић-Димић, Ј. (2001). *Вода у традицији и животу Врњачке Бање*, Врњачка Бања, Завичајни музеј.
7. Боровић-Димић, Ј., Димић Б. (2003). *Врњачка Бања на старим разгледницама*, Врњачка Бања: Завичајни музеј.
8. Боровић-Димић, Ј. (2005). *Трагови трајања*, Београд – Краљево: Министарство културе РС, ЗЗСК Краљево, ДКС.
9. Боровић-Димић, Ј. (2013). *Инжењер Франц Винтер и Србија као копча Европе и истока*, Врњачка Бања: Завичајни музеј – Замак културе Културни центар Врњачке Бање.
10. Bossaglia R. (Ed.). (1984). *Stile e struttura delle città termali. Lombardia, Piemonte, Vallr d' Aosta*. Bergamo: Banca Provinciale Lombarda.
11. Bossaglia R. (Ed.). (1985). *Stile e struttura delle città termali. Veneto, Trentino-Alto Adige, Frruli –Venezia Giulia, Emilia – Romagna, Toscana, Campania, Sicilia*. Bergamo: Banca Provinciale Lombarda.

12. Bossaglia R. (Ed.). (1986). *Stile e struttura delle città termali. Belgio, Cecoslovacchia, Francia, Germania, Inghilterra, Svizzera*. Bergamo: Banca Provinciale Lombarda.
13. Васић, Ј. (2007). *Нишка Бања*, Ниш: Атлантис.
14. Вацић, З. (2012). Хемијске анализе минералних вода Кнежевине Србије (1834-1878), *Зборник радова Трећег научног скупа 800 година српске медицине (Соколски зборник)*, Београд: Infinitas: Српско лекарско друштво, стр. 201-233.
15. Cossic, A., Galliou, P. (Ed.). (2006). *Spas in Britain and in France in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Newcastle: Cambridge Scholars Press.
16. Grenier, L. (Ed.). (1985). *Villes D' Eaux en France*, Paris: Edition Institut Francaes d' Architecture.
17. D'Ornano, M. (Ed.). (1978). *Monuments historique 1/78*, Paris: Les monuments historique de la France.
18. Димитријевић, Б, Вацић, З. (Ур.). (2013). Др Емерих Линденмајер – живот и дело, *Зборник радова 38. састанка Секције за историју медицине Српског лекарског друштва, 26. октобар 2013. године*, Београд: Српско лекарско друштво.
19. Durm, J., Ende, H., Schmitt, E. (1904). *Handbuch der Architektur vierter Teil, 4. Halbband, Entwurf, Anlage und Einrichtung der Gebaude, 2. Heft*. Stuttgart: Alfred Kroner Verlag.
20. Ђоковић, М. (Ур.). (1977). *Београд у сећањима 1900 – 1918*, Београд: СКЗ.
21. Ђоковић, М. (Ур.). (1980). *Београд у сећањима 1919 – 1929*, Београд: СКЗ.
22. Здравковић, И. (1952). Споменици културе у Брестовачкој Бањи. Београд: *Гласник Етнографског института САН*, I (1-2), 1-7.
23. Јанакова Грујић, М. (2006). *Архитекта Драгутин Маслаћ (1875-1937)*, Београд: Центар ВАМ.
24. Јовановић, Н, (2004). Веселог српског писца пратили туга, усамљеност и разочарење, *Нишки весник број 30*, септембар 2004, Ниш: Удружење грађана „Стари Ниш“, стр. 8-9.
25. Јовановић, П. Ђ. (1972. репринт). *Врњачка Бања (године 1900.)*, Врњачка Бања: Замак културе 72.

26. Јокановић, В. (2010). Великани наше медицине – Владан Ђорђевић (1844-1930). *Гласник ЛКС*, 4, 47-49.
27. Југовић, Р. М. (1991). *Рибарска Бања* (друго допуњено издање), Рибарска Бања: Завод „Рибарска Бања“.
28. Кадијевић, А., Марковић, С. (2003). *Милан Минић, архитект и сликар*, Пријеполје: Музеј.
29. Кадијевић, А. (1996). Рад архитекте Милана Минића у Бањи Ковиљачи (1920-1928). У: Милишић, Л. (ур.), *II стручни скуп Стратегија урбанизације и развоја бањских и климатских места Југославије: зборник радова: Сокобања, 13.-15. јун 1996.* (стр. 89-92). Београд: Стална конференција градова и општина Југославије.
30. Кадијевић, А. (2005а). *Естетика архитектуре академизма (XIX-XX век)*. Београд: Грађевинска књига.
31. Кековић, А., Чемерикић, З. (2006). *Модерна Ниша 1920-1941. Архитектура стамбених и јавних објеката Ниша и Нишке Бање*, Ниш: Друштво архитеката Ниша.
32. Којић, Б. (1936). Архитектура, архитект и грађанин, *Политика* 6. јануар 1936, стр. 25.
33. Креševljaković, Н. (1952). *Banje u Bosni i Hercegovini (1462-1916)* (друго поправљено и проšireно издање), Сарајево: Svjetlost.
34. Kučera, М. (Ed.) (2001). *Kupele na Slovensku – sučast' kulturneho dedičstva*, Pamiatky & Muzea, N° 1, Bratislava: Slovenske narodne muzeum.
35. Леко, Т. М., Шчербаков, А., Јоксимовић, Х. (1922). *Лековите воде и климатска места у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца са балнеолошком картом*, Београд: Министарство народног здравља.
36. Линденмаерџ, Е. (1856). *Описъ минералниџ вода и њино употребленъ ваопште, а понаособъ лековитиџ вода у Књажеству Срби до сада познатиџ*, Београд: Правителственомъ књигопечатњомъ Књаж. Србскогъ.
37. Магдић, А., Шолаја, В. (1997). *Милош Савчић, градитељ, привредник, градоначелник – Галерија САНУ*, Београд: Музеј науке и технике.
38. Максимовић, Б. (1962). *Урбанизам у Србији*, Београд: Грађевинска књига.

39. Максимовић, Б. (1975). Урбанистичка мисао у Србији почетком XX века. У Д. Обрадовић (Ур.), *Књига о синтези* (стр. 119-201). Врњачка Бања: Замак културе.
40. Максимовић, Б. (1978). *Идејни развој српског урбанизма – период реконструкције градова до 1914. године*, Београд: САНУ.
41. Marković, Đ. J. (1980). *Вање Југославије*, Београд: NIŠRO Turistička štampa.
42. Мијовић, Д. (2011). Коришћење и заштита лековитих вода и пелоида као јединствених природних добара у Србији, *Заштита природе 61/2*, Београд: Завод за заштиту природе Србије, 5-20.
43. Митровић, Г. (1994). Прилог проучавању стилских одлика градитељског наслеђа Врњачке Бање. *Гласник ДКС*, 18, 178-180.
44. Митровић, Г. (1996а). Старе разгледнице као извор за проучавање градитељског наслеђа Врњачке Бање. *Гласник ДКС*, 20, 198-200.
45. Митровић, Г. (1996б). Градитељско наслеђе у Буковичкој, Врњачкој и Бањи Ковиљачи. У: Милишић, Ј. (Ур.), *II стручни скуп Стратегија урбанизације и развоја бањских и климатских места Југославије: зборник радова: Сокобања, 13.-15. јун 1996.* (стр. 76-88). Београд: Стална конференција градова и општина Југославије.
46. Митровић, Г. (1997). Прилог истраживању градитељског наслеђа бања југоисточне Србије – Вила апотекара Величковића у Нишкој Бањи. *Лесковачки зборник*, XXXVII, 83-89.
47. Митровић, Г. (2000). Градитељско наслеђе у бањама Србије. *Саопштења*, XXX-XXXI, 175-191.
48. Mitrović, G., (2001). Architectural Heritage in the Spas of Serbia, у: E. Hadjytriphonos (Ed.), *Monument & Environment*, 7, Thessaloniki, pp. 185-207. .
49. Митровић, Г. (2003). Рекогносцирање градитељског наслеђа Врањске Бање. *Гласник ДКС*, 27, 122-126.
50. Митровић, Г. (2004а). Прва фаза истраживачких радова у Бањи Ковиљачи. *Гласник ДКС*, 28, 138-144.
51. Митровић, Г. (2004б). Бање у Србији. У: Г. Митровић (Ур.), *Вода – мисао трајања* (стр.52-56). Београд: ДКС 2004.
52. Митровић, Г. (Ур.). (2004в). *Вода – мисао трајања*. Београд: ДКС.

53. Митровић, Г. (2007). Прилог истраживању комплекса старог купатила у Сокобањи. *Гласник ДКС*, 31, 113-118.
54. Mitrović, G. *Architectural Heritage in Spas of Serbia*, 4th international workshop Resorts'Architecture Heritage in Romania (Baile Herculane 2008) pp. 28-30.
55. Митровић, Г. (2009). Градитељско наслеђе у парку Буковичке Бање. У: С. Шилеговић (Ур.) *Четврта регионална конференција о интегративној заштити са темом „Процјена потреба и приоритета у заштити културног и природног наслеђа“* (стр. 13-14) Бања Лука: Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске.
56. Mitrović, G. (2013). Architectural heritage, investigation, protection and rehabilitation in the spas of Serbia (Banja Koviljača Spa). In: M. Kouï, F. Zezza & P. Koutsoukos (Eds.), *Proceedings of the 8th International Symposium on the Conservation of Monuments in the Mediterranean Basin – Monument Damage Hazards and Rehabilitation Technologies, MONUBASIN8, Vol. 1* (pp. 336-355). Athens: Tehnical Chamber of Greece. (ISBN 978-960-8369-66-5)
57. Mitrović, G. (2010). Spas in Serbia, Hammams – old Turkish baths, Old spa baths complex in Sokobanja. In: Y. Halacoglu (Ed.), *XVth Turkish Congress of History* (pp. 2119-2124). Ankara: Turkish Historical Society.
58. Михаиловић, В. (1951). *Из историје санитета у обновљеној Србији од 1804-1860* (посебна издања књ. CLXXX – Одељење медицинских наука књ. 4), Београд: САН.
59. Мутавџић, П. (1972. репринт). *О Бањи Врњачкој у срезу трстеничком округу крушевачком (године 1884)*, Врњачка Бања: Замак културе 72.
60. Недељковић, М. (1996). Етнолошки приступ грађењу бањских и климатских лечилишних насеља. У: Милишић, Л. (Ур.), *II стручни скуп Стратегија урбанизације и развоја бањских и климатских места Југославије: зборник радова: Сокобања, 13.-15. јун 1996.* (стр. 68-75). Београд: Стална конференција градова и општина Југославије.
61. Несторовић, Б. (1969). Носиоци архитектонске мисли у Србији 19. века. *Саопштења*, 2, 49-55.
62. Несторовић, Б. (1973). Постакадемизам у архитектури Београда (1919-1941). *Годишњак града Београда*, XX, 339-381.

63. Несторовић, Б. (1974). Преглед споменика архитектуре у Србији 19. Века. *Саопштења*, X, 141-169.
64. Несторовић, Б. (2006). *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд: Art press.
65. Несторовић, Н. (1937). *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*, Београд: Удружење Југословенских инжењера и архитеката – Клуб архитеката.
66. Nikić, Lj. (1978). Архитект Gašpar Beker, *Urbanizam Beograda*, Beograd: Zavod za planirawe razvoja grada Beograda, str. 52-53.
67. Павловић, Б. (2002). *Историја српске медицине*, Београд: Службени лист СРЈ.
68. Павловић, Ст. Д. (2004-5) Baile Herculane у Румунији пре и после осам деценија, у: Тимченко, М. (Ур.). *Наше стварање 4-1*, Лесковац: Културни центар, 461-466.
69. Павловић, М. (2007). Здравствена служба у Краљевини СХС/Југославији 1919-1941, *Зборник радова са XV научног скупа Историја медицине, фармације и народне медицине, одржаног 24-25. маја 2006. године у Зајечару*, Београд: Институт за савремену историју; Зајечар: Историјски архив „Тимочка крајина“, стр. 39-48.
70. Петровић, З. (2006). Кисела вода у Буковику – Буковичка Бања од почетка XIX века до 1859. године, у: *Шумадијски записи III*, Зборник радова Музеја у Аранђеловцу, Аранђеловац, стр. 5-80.
71. Петровић, З. (2011а). Бање у српском законодавству у XIX и почетком XX века, *Шумадијски анали 6*, Крагујевац: Историјски архив Шумадије, стр. 110-119.
72. Петровић, З. (2011б). *Два века Буковичке Бање*, Аранђеловац: Народни музеј Аранђеловац.
73. Петровић, З. (2011в). Од Врбице до Аранђеловца (настанак једне варошице у Србији), у: *Шумадијски анали 6*, Крагујевац: Историјски архив Шумадије, 67-73.
74. Петровић, З. (2011г). Буковичка Бања у Аранђеловцу од 1860. до 1875. године, у: *Шумадијски записи IV-V*, Зборник радова Музеја у Аранђеловцу, Аранђеловац, стр. 247-284.

75. Петровић, З. (2012). Буковичка Бања у Аранђеловцу од 1875. до 1912. године, у: *Шумадијски записи VI*, Зборник радова Музеја у Аранђеловцу, Аранђеловац, стр. 145-224.
76. Петровић, Ст. С. (1934). *Бања Ковиљача, њезина околина и лековитост – са сликама*, Београд: Штампарија „Графички институт“ Издавачке књижарнице „Скерлић“.
77. Поповић, В. (1974). Српски поседи у Румунији у XIX веку, Зборник радова Народног музеја, Чачак, 29-51.
78. Поповић, Љ. (1996). Архивска грађа као некоришћен извор за урбанизацију и развој бањских места у Србији. У: Милишић, Л. (ур.), *II стручни скуп Стратегија урбанизације и развоја бањских и климатских места Југославије: зборник радова: Сокобања, 13.-15. јун 1996.* (стр. 62-67). Београд: Стална конференција градова и општина Југославије.
79. Поповић, Љ. (2008). Краљ Милан у култури Србије, *Зборник Матице српске за историју 77/78*, Нови Сад: Матица српска, стр. 235-243.
80. Поповић, Љ. (2008). *Павле Мутавић и његово доба*, Врњачка Бања: Народна библиотека „Др Душан Радић“.
81. Поповић, Љ. (2010). *Врњачка бања како то гордо звучи*, Врњачка Бања: Народна библиотека „Др Душан Радић“.
82. Поповић, Љ. (2013). Лекари носиоци здравствене културе у Србији, *Зборник радова Четвртог научног скупа 800 година српске медицине*, Београд: Српско лекарско друштво, стр. 209- 213.
83. Протић, Б. М. (1992). *Нојева барка, Поглед с краја века (1900-1965)*, Београд: Српска књижевна задруга.
84. Протић, Д. (1995). *Минералне и термалне воде Србије*, Посебна издања књ. 17, Београд: Геоинститут.
85. Радивојевић, Т. (1913). *Србија у слици и речи*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
86. Радосављевић, Б. (1988). *Приче из бањске прошлости*, књ.1, Врњачка Бања: Културни центар Врњачке Бање.
87. Рајић, С. (2007). *Владан Ђорђевић, биографија поузданог обреновићевца*, Београд: Завод за уџбенике.

88. Roter Blagojević, M. (2014). Nastanak prvih zdravstvenih kompleksa i zgrada u Beogradu u XIX i početkom XX veka, *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae br. 1*, Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture, 74-92.
89. Roter Blagojević, M. (2013). Jan Nevole: prvi moderni arhitekta u Beogradu, *Limes plus br. 2*, Beograd: Hesperia.edu, 129-48.
90. Ротер Благојевић, М. (1997). Настава архитектуре на вишим и високошколским установама у Београду током 19. и почетком 20. века, утицај страних и домаћих градитеља, *Годишњак града Београда XLIV*, Београд: Музеј града Београда, 125-168.
91. Schmitt, M. (1982). *Palast – Hotels, Architektur und Anspruch eines Bautzps 1870-1920*, Berlin: Gebr. Mann Verlag.
92. Сотировић, М. (1988). *Врњачка Бања прилози за историју*, Врњачка Бања: Културни центар Врњачке Бање.
93. Сотировић, Д. М. (1996). *Врњачка Бања и околина од најстаријих времена до 1940.*, Врњачка Бања: Народна биб лиотека „Душан Радић“ Врњачка Бања.
94. Станојевић, В. (1962-1963). Организатори здравствене службе и истакнути болнички лекари старог Београда, *Годишњак града Београда IX-X*, Београд: Музеј града Београда, стр. 171-198.
95. Стојановић, Д. (2006). Туризам и конструкција социјалног и националног идентитета у Србији крајем 19. и почетком 20. века. *Годишњак за друштвену историју*, XIII (1-3), 41-59.
96. Станковић, С. (2009). *Бање Србије*, Београд: Завод за уџбенике.
97. Талић, Б. Младеновић, А. Цвејић, Ј. (1996). Програм заштите и развоја парка као један од стратешких докумената у функцији развоја Буковичке Бање. У: Милишић, Л. (ур.), *II стручни скуп Стратегија урбанизације и развоја бањских и климатских места Југославије: зборник радова: Сокобања, 13.-15. јун 1996* (стр. 132-140). Београд: Стална конференција градова и општина Југославије.
98. Талић, Б., Младеновић, А., Цвејић, Ј. (1996). Анализа стања и испитивање могућих активности у поступку припреме програма заштите и развоја

- парка Буковичке Бање. У: Милишић, Л. (ур.). *II стручни скуп Стратегија урбанизације и развоја бањских и климатских места Југославије: зборник радова: Сокобања, 13.-15. јун 1996* (стр. 177-181). Београд: Стална конференција градова и општина Југославије.
99. Топаловић, О. (1996). *Стари бањски лекари*, Врњачка Бања: Народна библиотека „Душан Радић“ Врњачка Бања.
100. Топаловић, О. (2009). *Трагом записа и успомена*, Врњачка Бања: Народна библиотека „Душан Радић“ Врњачка Бања.
101. Топаловић, О. (2013). *Врњачка Бања у архивима*, Врњачка Бања: Народна библиотека „Душан Радић“ Врњачка Бања.
102. Фон Хердер, С. (2014). *Рударско путовање по Србији 1835. године (у изводу у Београду 1845. фототипско издање)*, Београд: Службени гласник.
103. Чоловић, Р. (2012). 800 година српске медицине и 140 година Српског лекарског друштва, *Зборник радова Трећег научног скупа „800 година српске медицине“ (Соколски зборник)*, Београд: Српско лекарско друштво.
104. Šćitaroci, O. M. (1992). *Hrvatska parkovna baština, zaštita i obnova*, Zagreb: Školska knjiga.
105. Šćitaroci, O. M. (1993). Modaliteti zaštite i obnove lječilišnog perivoja u Lipiku, *Prostor Vol. 1 No. 2-4*, Zagreb, 213-222.
106. Yilmazkaya, O. (2006). *Turkish Baths*, Istanbul: Citelemelik Publication.

2.2. Литература која се односи на развој градитељства у Србији

1. __, (1989). *15. Салон архитектуре*, каталог изложбе, Београд: Музеј примењене уметности.
2. Благојевић, Лј. (2000). *Moderna kuća u Beogradu (1920-1941)*, Beograd.
3. Благојевић, Лј. (2003). *Modernism in Serbia: the elusive margins of Belgrade architecture, 1919-1941*, MIT Press.
4. Богдановић, Р. (Ур.). (1997). *О Емилијану Јосимовићу*, Београд: Друштво урбаниста Београда.

5. Бранковић, З. (Ур.). (1994). *Руси без Русије, српски Руси*, Београд: Дунај Београд и Ефект Беочин.
6. Дамљановић, Т. (2004). *Чешко-српске архитектонске везе*, Београд: РЗЗСК.
7. Ђурић – Замоло, Д. (1996). Грађа за проучавање дела жена архитеката са Београдског универзитета генерације 1896-1940. године. *ПИНУС записи*, 5, 3-68.
8. Ђурић – Замоло, Д. (1981). *Градитељи Београда 1815-1914*, Београд: Музеј града Београда.
9. Ђурић – Замоло, Д. (1988). Најранији правни прописи из области архитектуре и урбанизма у Србији XIX века (1835-1865). У: В. Хан (Ур.), *Градска култура на Балкану (XV-XIX век)* 2 (стр. 151-176). Београд: САНУ, Балканолошки институт.
10. Игњатовић, А. (2002-2003). Средњоевропски контекст у раном делу Драгише Брашована, *ГГБ књ. XLIX-L*, Београд, стр. 143-167.
11. Игњатовић, А. (2004). Две београдске куће Драгише Брашована, *Наслеђе V*, Београд, стр. 119-135.
12. Игњатовић, А. (2004). *Arhitektonski počeci Dragiše Brašovana 1906-1919*, Београд.
13. Игњатовић, А. (2007). *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, Грађевинска књига, Београд.
14. Игњатовић, А. (2008). Између жезла и кључа. национални идентитет и архитектонско наслеђе Београда и Србије у XIX и првој половини XX века *Наслеђе IX*, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 51-75.
15. Јовановић М. (1985). Теофил Ханзен, „ханзенатика“ и ханзенови српски ученици. *ЗЛУМС*, 21, 235-260.
16. Јовановић, М. (1988-89). Историзам у уметности XIX века. *Саопштења*, XX-XXI, 275-284.
17. Јовановић, М. (1994). Архитект Владимир Поповић (1876-1947). *Саопштења*, XXIV, 275-286.

18. Јовановић, М. (1987). *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, Београд-Крагујевац: Друштво историчара уметности Србије, Каленић.
19. Јовановић, М. (2000). *Српски манастири у Банату*, Нови Сад: Драганић, Покрајински завод за заштиту споменика културе Нови Сад.
20. Југовић, М. Р. (1996). Инциденти у Окружју крушевачком 1834-1924. *ПИНУС записи*, 3, 9-121.
21. Кадијевић, А. (1990). Живот и дело архитекте Драгише Брашована (1887-1965), *ГГБ књ. XXXVII*, Београд, стр. 141-173.
22. Кадијевић, А. (1994). Прилог проучавању дела архитекте Николе Краснова у Југославији (1922-1939). *Саопштења*, XXVI, 181-192.
23. Кадијевић, А., Марковић, С. (1996). *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата*, Лесковац: Народни музеј.
24. Кадијевић, А. (1996). О грађи за проучавање дела жена архитеката са Београдског универзитета од 1896. до 1940. године др Дивне Ђурић-Замоло. *ПИНУС записи*, 5, 69-85.
25. Кадијевић, А. (1994а). Допринос руских неимара-емиграната српској архитектури између два светска рата. У: Бранковић, З. (Ур.). *Руси без Русије: српски Руси*. (1. изд.) (стр. 243-254). Београд: Дунај; Беочин: Ефект.
26. Кадијевић, А. (1994б). Николај Петровић Краснов. У: Бранковић, З. (Ур.). *Руси без Русије: српски Руси* (1. изд.) (стр. 273-275). Београд: Дунај; Беочин: Ефект.
27. Кадијевић, А. (1996). *Момир Коруновић, Српски архитекти новијег доба, Градитељи и дела, 1*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
28. Кадијевић, А. (1997а). *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX)*, Београд: Грађевинска књига.
29. Кадијевић, А. (1997б). Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године. *Годишњак града Београда*, XLIV, 221-255.

30. Kadijević, A. (1999). *Mihajlo Mitrović: projekti, graditeljski život, ideje*, Београд: S. Mašić: Музеј науке и технике: Музеј архитектуре.
31. Калинин, Н. Н., Кадијевић, А., Земљаниченко, М. А. (2003). *Архитектор Высочайшего Двора*. Симферополъ: Бизнес-Информ.
32. Кадијевић, А. (2005б). Поглед на француско-српске везе у архитектури од 1904. до 1941. године. У: Павловић, М. Б., Новаковић, Ј. Р. (Ур.), *Међународни научни скуп Српско-француски односи 1904-2004, Београд, 18-20. октобар 2004.* (стр. 163-176). Београд: Друштво за културну сарадњу Србија-Француска: Архив Србије.
33. Klinghardt, K. (1927). *Türkische Bäder*, Stuttgart: JuliusHoffmann.
34. Којић, Б. (1940). *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд: Просвета.
35. Којић, Б. (1966). Систематизација насеља у Србији. *Глас ССLXVIII САНУ Одељење друштвених наука књ. 13*, Београд: САНУ, 175-217.
36. Којић, Б. (1970). *Варошице у Србији XIX века*. Београд: ИАУС.
37. Којић, В. (1976). *Stari balkanski gradovi, varoši i varošice*, Beograd: Izdavačko-informativni centar studenata ICS, IAUS.
38. Коњикушић, В. (1982). 1. новембар 1867. *Curriculum vitae. Свеске ДИУС*, 13, 33-38; Београд: Друштво историчара уметности.
39. Коњикушић, В. (1988/1989). *Studenti arhitekture minhenske Tehničke škole iz jugoslovenskih zemalja do 1914. godine. Peristil - Zbornik radova za povjest umjetnosti*, 31-32, 111-119.
40. Kurtović-Folić, N., Roter-Blagojević, M. (1995). *Razvoj višespratnih zgrada za višepородично stanovanje sa osnovnom tipologijom arhitektonskog sklopa*, Beograd: Arhitektonski fakultetet.
41. Маневић, З. (Ур.) (2002). *Лексикон српских неимара*, Београд: Клуб архитеката.
42. Маневић, З. (1972). *Српска архитектура 1900-1970*, Београд: Музеј савремене уметности.
43. Маневић, З. (1979). Јучерашње градитељство. *Урбанизам Београда*, 53–54, III – XXXI.
44. Manević Z. (1980). Dragiša Brašovan, *Izgradnja br. 8*, Beograd, str. 49-57.

45. Маневић, З. (1986). Српска архитектура XX века. У: Н. Танасијевић-Поповић (Ур.), *Архитектура XX вијека* (стр. 19-31), Београд, Загреб, Мостар: Просвета, Спектар, Прва књижевна комуна.
46. Максимовић, Б. (1957) Јосимовићева реконструкција Београда у Шанцу, *ГГБ IV*, Београд: МГБ, стр. 207-235;
47. Максимовић, Б. (1957). *Урбанизам – основи пројектовања градова*, Београд: ИП „Грађевинска књига“.
48. Максимовић, Б. (1962). *Урбанизам у Србији – оснивање и реконструкција вароши у 19. веку*, (друго-допуњено издање са 127 слика), Београд: „Грађевинска књига“.
49. Максимовић, Б. (1967). *Емилијан Јосимовић – први српски урбанист*, Београд: ИАУС.
50. Макуљевић, Н. (2006). *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
51. Миленковић, Т. (1997). *Руски инжењери у Југославији*, Београд: Савез инжењера и техничара Србије.
52. Несторовић, Б. (1955). Еволуција београдског стана. *Годишњак града Београда*, II, 159-176.
53. Несторовић, Б. (1962-63). Капетан Мишино здање. *ГГБ*, IX-X, 81-98;
54. Пераћ, Ј. (2009). *Разгледнице у Србији 1895-1914*, Београд: МПУ.
55. Perović, R. M. (2003). *Srpska arhitektura XX veka od istoricizma do drugog modernizma*, Beograd
56. Ракочевић, М. (ур.) (1996). *Високошколска настава архитектуре у Србији 1846-1971, необјављени рукописи*, Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду.
57. Ротер Благојевић, М. (1997). Основна типологија грађевина јавних намена изграђених у Београду од 1830-1900. године, у: *Архитектура и урбанизам* бр. 4, Београд: ИАУС, стр. 62-68.
58. Ротер – Благојевић, М. (1998). Појава првих законских прописа и стандарда из области грађевинарства у Србији током 19. и почетком 20. века. *Изградња*, 5, 245-258.

59. Ротер – Благојевић, М. (2003-2004). Архитектура грађевина јавних намена изграђених у Београду од 1868. до 1900. године – I и II део. *Архитектура и урбанизам* 12/13; 14/15, 109-121; 73-90.
60. Ротер – Благојевић, М. (2006). *Стамбена архитектура Београда у 19. и почетком 20. века*, Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Орион арт.
61. Сибиновић, М., Межински, М., Арсењев, А. (Прир.). (1994). *Руска емиграција у српској култури XX века, Зборник радова том I и II*, Београд: Катедра за славистику и Центар за научни рад Филолошког факултета у Београду.
62. Терзић, Д. (1997). *Емилијан Јосимовић*, Београд: Друштво урбаниста Београда.
63. Тошева, С. (2012), *Архитектонско одељење Министарства грађевина Краљевине Југославије и његов утицај на развој градитељства у Србији између два светска рата*, докторска дисертација, Београд: Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, <http://phaidrabbg.bg.ac.rs/o:6475>.
64. Тошева, С. (1999). Организација и рад Архитектонског одељења Министарства грађевина у периоду између два светска рата. *Наслеђе*, II, 171-181.
65. Тошева, С. (2004). Рад руских архитеката у Министарству грађевина у периоду између два светска рата. *Годишњак града Београда*, LI, 169-182.
66. Тошева, С. (1997). Архитект Милица Крстић (188-1964). *Годишњак града Београда*, XLIV, 95-114.
67. Тошева, С. (1998). *Бранислав Којић*, Београд: Грађевинска књига.
68. Тошева, С. (2001). *Бранислав Којић, сећање на архитекту поводом стогодишњице рођења*, каталог изложбе 95, Београд: САНУ.
69. Шкаламера, Ж. (1969). Обнова „српског стила“ у архитектури. *Зборник за ликовне уметности Матице Српске*, 5, 191-236.
70. Шкаламера, Ж. (1967). Сецесија у архитектури Београда 1900-1914. *Зборник за ликовне уметности Матице Српске*, 3, 313-343.
71. Шкаламера, Ж. (1983). Архитекта Никола Краснов. *Свеске ДИУС*, 14, 109-129.

72. Шипка – Ергелешева, З. (1980). Пера Ј. Поповић – живот и дело. *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, 16, 159 – 202.
73. Шолаја, В., Магдић, А. (1994а). *Путеви српског инжењерства током XIX века*, Галерија САНУ бр. 74, Београд: САНУ, Музеј науке и технике.
74. Шолаја, В. Б., Магдић, А. С. (1994б). *Инжењери у Књажевству/Краљевини Србији од 1834. године до завршетка Првог светског рата*, Београд: Заједница техничких факултета Универзитета у Београду, Музеј науке и технике у Београду, Лола институт у Београду.
75. Шолаја, В., Магдић, А. (1997). *Инжењер Милош Савчић градитељ, привредник, градоначелник*, Београд: Музеј науке и технике.
76. Шолаја, В. Б. (1994). *Окружни инжењери у Кнежевини/Краљевини Србији од 1852. до 1914. године*. У: П. Миљанић (Ур.), *Путеви српског инжењерства током XIX века*, књига LXXIII, Одељење техничких наука књ. 1 (стр. 68-87). Београд: САНУ, Музеј науке и технике
77. Шолаја, В. Б. (1995). *Инжењери Одељења (министарства) грађевина у Србији у XIX веку – један пресек*. *ПИНУС записи*, 1, 1-18.
78. Шолаја, В. Б. (1995). *Инжењери Министарства грађевина у Краљевини Србији од 1901. до 1913. године*. *Флогистон*, 2, 95-117.

2. 3. Литература која се односи на општу, друштвену, политичку и културну историју

1. Аноним. (1902). *Престоница Краљевине Србије, V Паркови и шуме*, *Технички гласник број 21* од 26. маја 1902. године, стр. 4.
2. Влајинац, М. (1932) *Згон, или кулечење ван места боравка, од средњег века до наших дана: прилог историји народног живота и рада*, Београд: Српска краљевска академија.
3. Gašić, R. (2005). *Beograd u hodu ka Evropi: kulturni uticaji Britanije i Nemačke na beogradsku elitu 1918-1941*, Beograd: Institut za savremenu istoriju.
4. Говедаревић, Н. (2000) *Трамвај звани – успомена*, *Нишки весник бр. 4. мај 2000.*, стр. 10-11.

5. Дига, Ж. (2007). *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. Век*, Београд: Сіо.
6. Димић, Љ. (1994). Културна политика и модернизација југословенског друштва 1918-1941. У: Перовић, Л., Обрадовић, М., Стојановић, Д. (Ур.) *Србија у модернизацијским процесима XX века* (стр. 193-209), Београд: Институт за новију историју Србије.
7. Димић, Љ. (1997). *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941 I-III*, Београд: Стубови културе.
8. Димић, Љ. (1998). *Србија и Југославија: простор, друштво, политика (поглед с краја века)*, Београд: Стубови културе.
9. Димић, Љ., Стојановић, Д., Јовановић, М. (2009). *Србија 1804-2004, три виђења или позив на дијалог*, Библиотека *Serbica* књ.1, Београд: Удружење за друштвену историју.
10. Ђокић, В. (2004). *Урбана морфологија: град и градски трг*, Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду.
11. Ђорђевић, Т. (1946). *Србија пре сто година*, Београд: Просвета.
12. Ђорђевић, Р. Т. (1983). *Из Србије кнеза Милоша, културне прилике од 1815. до 1839. године*, Београд: Просвета.
13. Жижич-Борјановић, С., Јеринић, М. (2010) Примери поштовања и оданости међу народима и њиховим лекарима који се не смеју заборавити, у: Димитријевић, Б. (Ур.). *800 година српске медицине, Студенички зборник*, Београд: Српско лекарско друштво, стр. 111-124.
14. Ивић, А. (1984). Из доба Карађорђа и сина му кнеза Александра, Београд: Просвета.
15. Јовановић, Д. В. (2005). *Министарство унутрашњих дела Краљевине Србије: (1882-1903): докторска дисертација*, Београд: Библиотека Одељења за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду.
16. Јовановић, Н. (2004). Веселог српског писца пратили туга, усамљеност и разочарење, *Нишки весник број 30*, септембар 2004, Ниш, стр. 8-9.
17. Јовановић, С. (2005). *Портрети*, Београд: Политика.
18. Кадијевић, А. (2010.) *Архитектура и дух времена*, Београд: Грађевинска књига.

19. Каниц, Ф. (1985). *Србија, земља и становништво, од римског доба до краја XIX века, I и II*, Београд: СКЗ – Рад.
20. Карић, В. (1887). *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
21. Којић, Б. (1979). *Друштвени услови развика архитектонске струке у Београду 1920 – 1940. године*, Посебна издања САНУ књ. DXVI, Одељење друштвених наука књ. 81, Београд: САНУ.
22. Којић, Б. (1982). Архитектура као друштвена категорија. Неке специфичне карактеристике. *Глас СССХХVIII САНУ Одељење друштвених наука књ. 22*, 1-40.
23. Коларић, М. (1982). *Уметност на тлу Југославије, Осврт новог доба/ XIX век*, Београд, Загреб, Мостар: Југославија, Спектар, Прва књижевна комуна.
24. Константиновић, Р. (1991). *Философија паланке*, Београд: Нолит.
25. Костић, М. (1994). *Успон Београда, књига 1: Послови и дани трговаца, привредника и банкара у Београду XIX и XX века*, Београд: Библиотека града Београда, Историјски архив Београда, Завод за заштиту споменика културе града Београда.
26. Костић, М. (2000). *Успон Београда, књига 2: Послови и дани трговаца, привредника и банкара у Београду XIX и XX века*, Београд: Библиотека града Београда, Историјски архив Београда, Завод за заштиту споменика културе града Београда.
27. Куниберт, Б. (1988). *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића: 1804-1850. Књ. 2*, Београд: Просвета.
28. Кушевић, Р. (Ур.) (2007). *Југославија на техничком пољу 1919 – 1929* (поновљено издање), Београд: Савез инжењера и техничара Србије, Савез грађевинских инжењера и техничара Србије, Инжењерска комора Србије.
29. Ловчевић, Ст. Ј. (Средио). (1931). Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, Књига прва од 29. марта 1848. до 31. децембра 1858; Књига друга од 4. јан. 1859. до 29. марта 1874., у: *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, Београд: Српска Краљевска Академија.

30. Мако, В. (2005). *Естетика – архитектура. Седам тематских расправа*, Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду и Орион-Арт.
31. Макуљевић, Н. (2005). Путовање и култура – водич од Београда до Беча из 1873. године, у: Костић, С. Ђ. (Ур.) *Са бедекером по југоисточној Европи*, Београд, 251-271.
32. Милићевић, М. Ђ. (1876). *Кнежевина Србија*, Београд: Државна штампарија.
33. Милићевић, М. Ђ. (1884). *Краљевина Србија – нови крајеви*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
34. Милићевић, Ђ. М. (1959). *Поменик знаменитих људи у српског народа*, Београд: Српска књижевна задруга.
35. Милићевић, М., Поповић, Љ. (2003). *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд: Војноиздавачки завод.
36. Митровић, А. (1994). Европеизација и/или модернизација. *Годишњак за друштвену историју*, 2, 143 – 145.
37. Митровић, А. (Ур.) (1983). *Историја српског народа, књига VI*, Београд: СКЗ.
38. Митровић К. (2008). *Топчидер, Двор кнеза Милоша Обреновића*, Београд: Историјски музеј Србије.
39. Николић, Ј. С. (1980). *Историја железница Србије, Војводине, Црне Горе и Косова*, Београд: Завод за новинско-издавачку и пропагандну делатност Југословенске железнице.
40. Norberg-Šulc, K. (1975). *Egzistencija, prostor i arhitektura*, Beograd: Građevinska knjiga.
41. Пирх, Д. О. (2012). *Путовање по Србији у години 1829.*, Београд: Службени гласник.
42. Перовић Л. (2008). Никола Крстћ: Србин из Аустро-Угарске и интелектуалац у Србији друге половине XIX века, Прилог проучавању српске елите, *Токови историје 1-2*, Београд: Институт за новију историју Србије.

43. Петрић, В. (1968). Порекло српског грађанског законика и његов значај у стварању правног система буржоаске Србије, *Зборник ИМС 5*, Београд: Историјски музеј Србије, 79-92.
44. Поповић, М., Тимотијевић, М., Ристовић М. (2011). *Историја приватног живота код Срба: од средњег века до савременог доба*, Београд: Слио.
45. Поп-Ценић, С. (1986). Атанасије Николић (18. I 1803 – 28. VI 1882) народни културни, просветни и здравствени радник и просветитељ, у: Ђорђевић, С. (Ур.) *Народна здравствена култура у Србији*, свеска 7, стр. 117-152.
46. Ристовић, М. (ур.) (2007). *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, Београд: Слио.
47. Рихтер, В (1984). *Прилике у Србији под кнезом Милошем до његове абдикације 1839. године*, Крагујевац: Светлост.
48. Самарџић, Р. (1983). Наука код Срба у XIX и XX веку, у: Митровић, А. (Ур.) *Историја српског народа књ. 6 том 2*, Београд: СКЗ, 462-505.
49. С. Т. (2000). Коло добротворства, љубави и жртвовања, *Нишки весник бр. 6, септембар 2000, стр. 6-7*.
50. Савић, Ј. (2009). Коло српских сестара – одговор елите на женско питање, *Гласник Етнографског музеја књ. 73*, Београд: Етнографски музеј, 116-132.
51. Симоновић, Љ. М. (2004). Излети, купање, одмор, лечење, али и разонода и „листа“ за модне новитете, *Нишки весник бр. 30, септембар 2004.*, стр. 22.
52. Соколовић, Љ. (2005). Променадни концерти, позоришни комади и забаве за бањске госте, *Нишки весник бр. 35, јул 2005*, стр. 12.
53. Соколовић, Љ. (2005). У Нишу има много жена које су заслужиле одликовања, *Нишки весник бр. 37, новембар 2005*, стр. 7.
54. Стојановић, В. (1974) *Култура и здравство: Здравствена служба*, у: историја Београда 2, Београд: Просвета.
55. Станојевић, В. (1992) *Историја српског војног санитета. Наше ратно санитетско искуство*, Јовановић, М., Перишић, М. (Прир), Београд: Војноиздавачки-новински центар.
56. Стојановић, Д. (2009). *Калдрма и асфалт*, Београд: Чигоја штампа.

57. Столић, А., Макуљевић, Н. (прир.) (2006). *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, Београд: Слио.
58. Столић, А. (2009). *Краљица Драга Обреновић*, Београд: Завод за уџбенике.
59. Тимотијевић, М. (2006). *Рађање модерне приватности: Приватни живот Срба у хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века*. Београд: Слио.
60. Годић, М. (2007). *Породични албум пролазности*, Ристовић, М. (ур.) *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, Београд, 29-56.
61. Топаловић, О. (1998). *Бенерал Белимарковић*, Врњачка Бања: Народна библиотека „Душан Радић“ Врњачка Бања.
62. Трговчевић, Љ. (1996). Српска интелигенција у XIX веку – Западни и источни утицаји. *Зборник радова Европа и Срби књига 13*, Београд: Историјски институт САНУ, стр. 261-273.
63. Трговчевић, Љ. (1997). Школовање инжењера из Србије на Високој техничкој школи у Берлину до Првог светског рата, *ПИНУС – Записи 7*, Београд: Заједница техничких факултета Универзитета у Београду, Музеј науке и технике, „ЛОЛА“ институт, стр. 1-19.
64. Trgovčević, Lj, (2002). *Žene kao deo elite u Srbiji u 19. veku. Otvaranje pitanja, Dijalog povjesničara-istoričara*, Herceg Novi 2-4. ožujka 2001, H.G. Fleck, I. Graovac (ur), Zagreb, str. 251-268.
65. Трговчевић, Љ. (2003). *Планирана елита, О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд: Службени гласник, Историјски институт.
66. Филиповић-Поповић, С. (2009). Сокобања, Сокоград: Град сокола, соколица и традиције, *Нишки весник бр. 61 новембар 2009*, стр. 8-9.
67. Христић, Н. Коста. (1937). *Записи старог Београђанина* (друго издање), Београд: Француско-српска књижара А. М. Поповића.
68. Цветковић, С. (2008). *Вила династије Обреновић у Смедереву*, Смедерево: Музеј у Смедереву.
69. Цвијић, Ј. (1930). *Насеља и порекло становништва*, књ. 26, Српски етнографски зборник књ. XLVI, Београд: Српска краљевска академија.

70. Čelebi, E. (1996). *Putopis - odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo:
Biblioteka kulturno naslijeđe.

Скраћенице:

- АЈ – Архив Југославије
- АС – Архив Србије
- АВ – Архив Војводине
- БОН – Београдске општинске новине
- ДКС – Друштво конзерватора Србије
- DaNS – Друштво архитеката Новог Сада
- ЗЗСК – Завод за заштиту споменика културе
- ЗЗУ – Зборник закона и уредаба
- ЗЛУМС – Зборник за ликовну уметност Матице српске Нови Сад
- ИАБ – Историјски архив Београда
- ИАУС – Институт за архитектуру и урбанизам Србије
- ИМС – Историјски музеј Србије
- КЈ – Краљевина Југославија
- КСХС – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца
- МНТ – Музеј науке и технике
- МПУ – Музеј примењене уметности
- МС – Матица српска
- МУД – Министарство унутрашњих дела
- ПИНУС – Пuteвима инжењерства у Србији
- РЗЗСК - Републички завод за заштиту споменика културе
- САНУ – Српска академија наука и уметности
- СЗЗУ – Санитетски зборник закона и уредаба
- СКА – Српска краљевска академија
- СЛД – Српско лекарско друштво
- СТЛ – Српски технички лист

VIII БИОГРАФИЈА АУТОРА

Гордана Митровић дипломирала је на Филозофском факултету Универзитета у Београду, Група за историју уметности. Усавршавање је започела на Архитектонском факултету у Београду на Магистарским студијама *Заштита, ревитализација и проучавање градитељског наслеђа*, а наставила на истом факултету Докторске академске студије научног карактера.

Од 1989. запослена је у Републичком заводу за заштиту споменика културе – Београд, где руководи пројектом *Топографија градитељског наслеђа у бањама Србије*. Бави се истраживањем настанка, историјског развоја и очувања урбаног градитељства 19. и 20. века. Формирала је и водила *Комисију за методологију заштите урбаног градитељства* и организовала стручне скупове конзерватора и урбаниста (1992-1997.), а резултате објавила је у *Гласнику ДКС*.

Аутор је каталога и дела изложбе *Архитектонско наслеђе на Балкану од 18. до 20. века – Рестаурација и рехабилитација историјских грађевина и градова* (споменици и споменичке целине Србије) одржане 1999. у Солуну.

Главни и одговорни уредник часописа *Гласник ДКС* била је од 2008. до 2011. године (бр. 33, 34, 35, 36).

Уредник, редактор и аутор је више текстова публикације *Вода – смисао трајања – Дани европске баштине 2004*; уредник књига: *Урбана и архитектонска конзервација, први том Свет – Европа*, (2004) и *други том Југославија – Србија* (у штампи) аутора Светислава Вученовића; *Моравска кућа Србије* аутора Надежде Пешић-Максимовић (2014) у издању ДКС, за које је написала предговор.

Члан је редакционог одбора часописа *Шумадијски записи* Народног музеја у Аранђеловцу.

Активно учествује у раду ДКС, као секретар од 1995., члан Председништва од 2000., потпредседник од 2004., а председник ДКС од 2008. до 2012. године.

Резултате свога рада публикује у стручним и научним часописима и представља на националним и међународним скуповима и конференцијама.

Добитник је *Годишње награде УЛУПУДС* 2004. и *Велике награде ДКС* 2013. године.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а _____ Гордана М. Митровић _____

број индекса _____ 2005/24 _____

Изјављујем

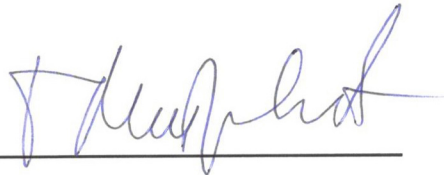
да је докторска дисертација под насловом

ГРАДИТЕЉСТВО БАЊА СРБИЈЕ – 19. И ПРВА ПОЛОВИНА 20. ВЕКА

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____ Гордана М. Митровић _____

Број индекса _____ 2005/24 _____

Студијски програм _____ Историја, теорија и естетика архитектуре и
визуелних уметности и обнова градитељског наслеђа

Наслов рада **ГРАДИТЕЉСТВО БАЊА СРБИЈЕ – 19. И ПРВА ПОЛОВИНА 20.
ВЕКА**

Ментор _____ проф. др Мирјана Ротер Благојевић

Потписани/а _____ Гордана М. Митровић _____

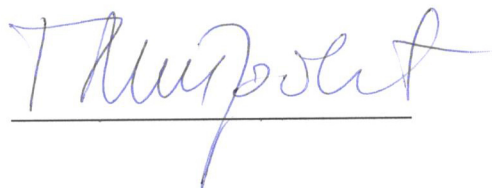
Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

ГРАДИТЕЉСТВО БАЊА СРБИЈЕ – 19. И ПРВА ПОЛОВИНА 20. ВЕКА

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

У Београду, _____

Потпис докторанда

